

Azərbaycan: iri dövlət müəssisələrində səmərəliliyin artırılması

Bakı, 2020

Azərbaycan: iri dövlət müəssisələrində səmərəliliyin artırılması

Bu kitab Azərbaycanda fəaliyyətdə olan bir sıra iri dövlət müəssisə və səhmdar cəmiyyətlərdə səmərəliliyin araşdırılmasına həsr edilən yazılar toplusudur. Bu araşdırmalar yerli ekspertlər tərəfindən həyata keçirilib: iqtisad elmlər doktoru, professor Rasim Həsənov, iqtisad elmlər doktoru, professor İncilab Əhmədov, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Azər Mehtiyev, iqtisadçı ekspertlər Samir Əliyev, Rövşən Ağayev, Vahid Məhərrəmov və hüquqşünas Abil Bayramov. Tədqiqatlarla aşağıdakı dövlət müəssisə və səhmdar cəmiyyətləri əhatə edilir: 1) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti SOCAR, 2) İstehsalat Birliyi AZƏRİQAZ, 3) "AZƏRBAYCAN DƏMİR YOLLARI" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, 4) "AZƏRBAYCAN HAVA YOLLARI" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, 5) AZƏRSU Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, 6) Telekommunikasiya sektorunda MMC kimi fəaliyyət göstərən "AZİNTELECOM", "AZTELEKOM" və "BAKİ TELEFON RABİTƏSİ" şirkətləri, 7) Kənd Təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən "AQRAR TƏDARÜK VƏ TƏCHİZAT" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti.

Kitab Beynəlxalq Özal Sahibkarlıq Mərkəzinin (Center for International Private Enterprise) dəstəyi ilə hazırlanıb. Burada təsvir olunan məzmun və yerləşdirilən məlumatlar Beynəlxalq Özal Sahibkarlıq Mərkəzinin rəsmi mövqeyini əks etdirməyə bilər.

*Tərtibçi: Dr. Sabit Bağirov,
Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının
İnkişafına Yardım Fondunun prezidenti*

© Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu (SBİİYF)
Center for International Private Enterprise (CIPE, Washington DC)

MÜƏLLİFLƏR

Samir ƏLİYEV Media və İctimai Təşəbbüslər Mərkəzinin sədri, İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin İdarə Heyətinin üzvüdür. O, həmçinin “İqtisadi forum” Ekspert Qrupunun üzvüdür. S.Əliyev eyni zamanda yerli ekspertlər və jurnalistlər üçün dövlət maliyyəsi sahəsində peşəkar məlumat bazası funksiyasını daşıyan www.budget.az portalının idarəedicisidir.

S.Əliyev maliyyə və bank sektoru, sahibkarlıq, yerli özünüidarə, dövlət idarəçiliyində islahatlar, əksmərkəzləşmə, dövlət maliyyəsi, mənzil idarəçiliyi sahəsində bir sıra araşdırmaların və kitabların müəllifidir.

S.Əliyev Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin nəzdində fəaliyyət göstərən Müstəqil Ekspert Qrupunun Azərbaycan üzrə təmsilçisidir. Müəllif Açıq Hökumət Təşəbbüsü (Open Government Partnership), Şərq Tərəfdaşlığı Vətəndaş Cəmiyyəti Forumu (Eastern Partnership Civil Society Forum), Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsləri (Extractive Industries Transparency Initiative) kimi beynəlxalq təşəbbüslərdə yerli ekspert qismində çıxış edir.

İnqilab ƏHMƏDOV Xəzər Universitetinin professoru və 2010-cu ildən həmin Universitetdə fəaliyyət göstərən Avrasiya Hasilat Sənayesi Bilik Mərkəzinin direktorudur.

Professor Əhmədov Almaniyasını Kil Dünya iqtisadiyyatı İnstitutunda (Kiel Institute for the World Economy), Böyük Britaniyanın Oksford (Oxford) və Redinq (Reading) universitetlərində mühazirələrlə çıxış edib. Onun əsas tədqiqat sahəsi neft iqtisadiyyatı və dövlət maliyyəsidir. Prof. İnqilab Əhmədov indiyə qədər dərc edilən 30-dan çox kitab və məqalələrin müəllifidir.

İnqilab Əhmədov Hasilat Sənayesi Şəffaflıq Təşəbbüsünün beynəlxalq İdarə Heyətinin üzvü olub.

İnqilab Əhmədov Sankt-Peterburg Dövlət Maliyyə və İqtisad Universitetində 2000-ci ildə iqtisadiyyat üzrə doktorluq elmi dərəcəsi alıb, 2008-ci ildə Böyük Britaniyanın Redinq Univesitetində Çeveninq proqramı çərçivəsində enerji iqtisadiyyatı kursu üzrə təhsil alıb.

Azər MEHTİYEV Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) dosentidir, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktorudur. “Firmanın iqtisadiyyatı”, “Sənayenin təşkili nəzəriyyəsi” və başqa fənnləri tədris edir. Ölkədə və xaricdə dərc olunmuş 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

Azər Mehtiyev 2007-ci ildən bəri İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin rəhbəridir. Təşkilat əsasən iqtisadi-sosial mövzularda tədqiqatlar aparır, layihələr həyata keçirir. A. Mehtiyevin əsas araşdırma mövzuları sırasına hasilat sənayesində

şəffaflıq və hesabatlılıq, neft gəlirlərindən səmərəli istifadə, dövlət maliyyəsinin və dövlət büdcəsinin səmərəli idarə edilməsi, sahibkarlıq və investisiya mühiti, habelə yerli özünüidarəetmənin təşkili məsələləri daxildir.

A. Mehtiyev 2005-2014-cü illər dövründə Milli Büdcə Qrupu İdarə Heyətinin üzvü olmuş, illik dövlət büdcələrinin layihəsi və icra vəziyyəti ilə bağlı rəylərin işlənməsində iştirak etmiş, dövlət maliyyəsinin və dövlət büdcəsinin idarə edilməsində şəffaflığın, hesabatlılığın və səmərəliliyin artırılması istiqamətində bir sıra tədqiqatların müəllifi olmuşdur.

A.Mehtiyev Avrasiya Bilik Mərkəzinin eksperti, "İqtisadi Forum"un üzvüdür.

Abil BAYRAMOV "Mülki cəmiyyətə doğru" Mərkəzin rəhbəridir. Təşkilat yerli özünüidarənin inkişafına yönəlik proqramlar həyata keçirir. A.Bayramov təşkilatın həyata keçirdiyi yerli özünüidarə qurumlarının institusional potensialının artırılması, maliyyə-iqtisadi əsaslarının gücləndirilməsi və s. istiqamətli bir çox layihələrin rəhbəri və əlaqələndiricisi olub.

A.Bayramov bir çox beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edib, 2004-2006-cı illərdə Yerli Özünüidarə və İctimai Xidmət İslahatları Təşəbbüsü, Dünya Bankı və BMT İnkişaf Proqramının birgə həyata keçirdiyi "Yerli özünüidarənin inkişaf siyasəti əsasında yerli özünüidarə qurumlarının maliyyə əsaslarının gücləndirilməsi" layihəsinin ekspert qrupunun üzvü, 2006-2012-ci illərdə Avrasiya Fondunun "Bələdiyyə xidmətlərində şəffaflıq" Proqramının məsləhətçisi olub.

A. Bayramov Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvüdür. O, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının məhkəmələrdə və digər dövlət orqanlarında müdafiəsi təcrübəsinə malikdir.

A. Bayramov 1994-cü ildən 1997-ci ilədək Bakı Asiya Universitetinin, 1998-ci ildən 2009-cu ilədək Xəzər Universitetinin hüquq kafedrasının müəllimi olub. Bir çox kitabların və məqalələrin müəllifidir.

Rasim HƏSƏNOV iqtisad elmləri doktoru professordur. Hazırda ADİU professorudur. Əsas elmi fəaliyyət istiqamətlərini milli iqtisadi siyasətin formalaşdırılması, həmçinin makroiqtisadi tənzimləmə və dövlətin iqtisadi idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, sosial və regional inkişafın sürətləndirilməsi, funksional, sahəvi və regional sosial iqtisadi inkişaf konsepsiya və proqramlarının hazırlanması, dövlət iqtisadi idarəetmə mexanizminin fəaliyyəti, dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi və nəticəliliyinin yüksəldilməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası və geoiqtisadi əlaqələrin inkişafı, və s kimi aktual tətbiqi iqtisadi problemlər və məsələlər təşkil edir.

Rasim Həsənov indiyədək çoxsaylı yerli və xarici tədqiqat layihələrində iştirak etmişdir. 60 xaricdə olmaqla 250-dən artıq məqalənin, 3 monoqrafiyanın müəllifi, 5 kollektiv monoqrafiyanın isə həmmüəllifidir.

1999-2003-cü illərdə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında (ECO) İqtisadi tədqiqatlar üzrə Azərbaycanın Milli koordinatoru, AR DETK yanında "İqtisadiyyat" problem

Şurasının Sədr müavini olmuşdur. 1989-cu ildən müxtəlif Dissertasiya Şuralarının üzvü, 2010-2014-cü illərdə ADİU yanında D.052.02 doktorluq DŞ Sədri olmuşdur. 2016-cı ildən Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının İqtisad elmləri üzrə Ekspert Şurasının üzvüdür.

Rövşən AĞAYEV İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyi İdarə Heyətinin sədr müavini.

2003-cü ildən etibarən ictimai maliyyə, yerli özünüidarə, resurs gəlirlərindən səmərəli istifadə sahəsində müxtəlif tədqiqatların aparılmasında ekspert kimi iştirak edib.

Hökumətin aqrar siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, kənd inkişafında bələdiyyələrin rolu, paytaxt idarəetmə modelinin müəyyən edilməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələnmə problemlərinin öyrənilməsi, Azərbaycan üçün əksmərkəzləşmənin konseptual əsaslarının müəyyən edilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafında fərqlərin qiymətləndirilməsi kimi müxtəlif nəşrlərə və araşdırmalara müəlliflik edib.

Yaratdığı bloq vasitəsilə müntəzəm olaraq ölkə iqtisadiyyatının ən müxtəlif problemləri ilə bağlı müəllif yazıları və analizlərlə çıxışlar edir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetini və bu Universitetin aspiranturasını bitirib.

Vahid MƏHƏRRƏMOV Leninqrad (Sankt-Peterburq) Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirmişdir. Aqrar sektorla əlaqəli böyük təcrübəyə malikdir, Azərbaycan Respublikasında və Rusiya Federasiyasında bir sıra kənd təsərrüfatı subyektlərində aqronom və rəhbər vəzifələrdə işləmişdir.

Vahid Məhərrəmov aqrar sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərdə məsləhətçilik etmişdir. Bir sıra beynəlxalq təşkilat və layihələrdə aqrar məsələlər üzrə ekspert qismində çalışmışdır.

Bir çox elmi və publistik məqalə müəllifidir. Azərbaycanda aqrar sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərdən biridir.

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	
<i>Samir Əliyev, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ ŞƏFFAFLIQ VƏ HESABLILIQ</i>	
<i>İnqilab Əhmədov, "AZƏRİQAZ" İSTEHSALAT BİRLİYİ DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİNİN KÖLGƏSİNDƏ</i>	
<i>Azər Mehtiyev, "AZƏRBAYCAN DƏMİR YOLLARI" QSC-NIN İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ</i>	
<i>Abil Bayramov, DÖVLƏT HAVA NƏQLİYYATINDA SƏMƏRƏLİLİK MƏSƏLƏLƏRİ</i>	
<i>Rasim Həsənov, "AZƏRSU" ASC SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İMKANLARI</i>	
<i>Rövşən Ağayev, AZƏRBAYCANDA TELEKOMMUNİKASIYA XİDMƏTLƏRİ SEKTORUNDA İDARƏETMƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ</i>	
<i>Vahid Məhərrəmov, "AQRAR TƏDARÜK VƏ TƏCHİZAT" ASC-NIN FƏALİYYƏTİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI</i>	

ÖN SÖZ

Hörmətli oxucu, bu kitab Azərbaycanda fəaliyyətdə olan bir sıra iri dövlət müəssisə və səhmdar cəmiyyətlərdə səmərəliliyin araşdırılmasına həsr edilən yazılar toplusudur. Bu araşdırmalar yerli ekspertlər tərəfindən həyata keçirilib: iqtisad elmlər doktoru, professor Rasim Həsənov, iqtisad elmlər doktoru, professor İnqilab Əhmədov, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Azər Mehtiyev, iqtisadçı ekspertlər Samir Əliyev, Rövşən Ağayev, Vahid Məhərrəmov və hüquqşünas Abil Bayramov. Tədqiqatlarda aşağıdakı dövlət müəssisə və səhmdar cəmiyyətləri əhatə edilir: 1) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti SOCAR, 2) AZƏRİQAZ İstehsalat Birliyi, 3) “AZƏRBAYCAN DƏMİR YOLLARI” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, 4) “AZƏRBAYCAN HAVA YOLLARI” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, 5) AZƏRSU Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, 6) Telekomunikasiya sektorunda MMC kimi fəaliyyət göstərən “AZİNTELECOM”, “AZTELEKOM” və “BAKİ TELEFON RABİTƏSİ” şirkətləri, 7) Kənd Təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən “AQRAR TƏDARÜK VƏ TƏCHİZAT” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti.

İri dövlət müəssisə və səhmdar cəmiyyətlərinin səmərəlilik problemləri yeni deyil və müntəzəm şəkildə ekspertlər arasında və mediada müzakirə mövzusu olur. Bu problemlər beynəlxalq maliyyə institutlarının da diqqətindədir. Belə ki, 2017-ci ildə Dünya Bankının «Republic of Azerbaijan: Corporate Governance and Ownership of State Owned Enterprises»¹ adlı hesabatı dərc edilmişdir. 2020-ci ilin avqustunda isə Asiya İnkişaf Bankı «Azerbaijan: Transforming State-Owned Enterprises into Engines of Growth»² adlı hesabatını maraqlı tərəflərə təqdim edib.

Uzun illər ərzində iri dövlət müəssisə və cəmiyyətlər üzrə səmərəliliyin aşağı səviyyəsi, bir çox hallarda isə səmərəsizliyi müşahidə edilmişdir. Nəticədə bu qurumların dövlət büdcəsinin gəlirlərinə töhvəsi adekvat olmamış, əksər hallarda büdcəyə yük olmuşlar. Neft gəlirləri yüksək səviyyədə olarkən, ölkə iqtisadiyyatı bu vəziyyətə dözmüş və bir çox hallarda bu dövlət qurumlarının yarıtmaq fəaliyyətini müxtəlif subsidiyalarla, kreditlərə dövlət zəmanəti verməklə və digər yardımlarla qarşılamaq məcburiyyətində olmuşdur. Lakin 2014-cü ildə dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin düşməsi dövlət büdcəsi gəlirlərinə ciddi risklər yaratdı və hökumət 2015-ci ildə büdcə problemlərini həll etmək məqsədi ilə manatı dəyərsizləşdirmək qərarını qəbul etməli oldu. Əlbəttə alternativ yol da var idi – Neft Fondunun vəsaitlərindən istifadə yolu, lakin hökumət həmin vəsaitlərin qorunması siyasətinə üstünlük verdi. Eyni zamanda, gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığını azaltmaq məqsədi ilə hökumət struktur islahatları və iqtisadiyyatın 11 sahəsi üzrə strateji Yol Xəritələrinin hazırlanmasına dair qərarlar qəbul etdi. Bu qərarlar arasında iri dövlət müəssisə və səhmdar cəmiyyətlərinin səmərəliliyinin

¹ <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30207/AUS0000257-PUBLIC-2018-JUNE-ENG-Final-Technical-Note-AZ-SOEs-FINAL.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

² <https://www.adb.org/publications/azerbaijan-diversified-resilient-inclusive-development>

artırılmasına dair qərarlar da var idi. Beləki, 2016-cı ilin iyul ayından 2020-ci ilin iyul ayı arasında Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev tərəfindən aşağıdakı hüquqi aktlar qəbul edilmişdir:

- 19 iyul 2016-cı il tarixli: «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» Fərman³ və

- 5 sentyabr 2016-cı il tarixli «Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» Sərəncam⁴.

Bu qərarların icrası üçün Nazirlər Kabineti tərəfindən bir sıra sənədlər qəbul edilmişdir. Ən mühüm olanları qeyd etmək istərdik:

- 21 oktyabr 2016-cı il tarixli “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 19 iyul tarixli 1003 nömrəli Fərmanının 1.1.1-ci yarımbəndinin icrasını təmin etmək haqqında” Sərəncam⁵,

- 4 iyun 2019-cu il tarixli “Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı bir sıra normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında” Qərar⁶ və

- 4 sentyabr 2019-cu il tarixli “İri dövlət şirkətlərinə dair vahid məlumat bazasının formalaşdırılması və ondan istifadə Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə” Qərar⁷.

4 iyun 2019-cu il tarixli Qərarla 3 mühüm Qayda təsdiq edilib:

- “Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi Qaydası”;

- “Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə Qaydaları və Standartları”;

- “Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin nəticələrinə əsaslanan ödəniş sistemi əsasında hüquqi şəxslərin idarəetmə orqanlarının üzvlərinə bonus ödənişinin verilməsi Qaydası”.

Birinci Qayda Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin 15 əsas və 8 əlavə iqtisadi göstəricilər əsasında səmərəliliyin qiymətləndirilməsi məsələlərini əhatə edir. Burada həmin vacib indikatorların hesablanması düsturları və qaydaları göstərilir. Indikatorların əhatəliliyi kifayət qədər əsaslıdır və bunların hesablanması beynəlxalq praktikada tətbiq olunan metodologiyələrə uyğundur. Məhz bu hesablamalar iri dövlət müəssisənin maliyyə dayanıqlığı və investorlar üçün cəlbediciliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

³ <http://e-qanun.az/framework/33346>

⁴ <http://e-qanun.az/framework/33613>

⁵ <http://www.e-qanun.az/framework/34470>

⁶ <http://e-qanun.az/framework/42596>

⁷ <http://e-qanun.az/framework/43243>

Səmərəlilik isə bu Qaydaya əsasən göstəricilərin cari ilin faktiki qiymətləri ilə öncəki ildə proqnoz (və yuxarı qurum tərəfindən təsdiq edilən) qiymətləri ilə müqaisə edilməklə müəyyən edilir. Əlbətdə, bu yanaşma suallar doğurur, lakin səmərəliliyi heç qiymətləndirməməkdənsə bu cür üsuldən istifadə etmək daha yaxşıdır. Ən düzgünü isə, yəgin ki, bazar oyunçularının, investorlarının qiymətləndirməsi olardı. Təəssüf ki, iri dövlət müəssisələri və səhmdar cəmiyyətlərin çox az hissəsi (əsasən maliyyə qurumları) səhmlərinin IPO-sunu keçirməkdə həvəsli görünmürlər.

İkinci Qayda səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə Qaydaları və Standartlarını əhatə edir. Diqqət etsək, görərik ki, Nazirlər Kabinetinin qeyd edilən korporativ idarəetmə Qaydaları və Standartları dövlət müəssisələrinə (səhmdar cəmiyyəti olmayan, məsələn SOCAR kimi) aid deyil. Əlbəttə, bu hal Nazirlər Kabinetinin qərarında təəssüf doğuran yanaşmadır. Halbuki, beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri mövcuddur.

Üçüncü Qayda paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin nəticələrinə ("Performance Based Remuneration System") əsaslanan bonus ödənişlərinin (idarəetmə orqanlarının üzvlərinə) verilməsini tənzimləyir. Belə ki,

Nazirlər Kabinetinin 4 iyun 2019-cu il tarixli Qərarında təəssüf ki, təsdiq edilən qaydaların tətbiqinə başlanma tarixi göstərilməmişdir. Məhz bu səbəbdən (hər halda görünən budur) Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 29 iyun 2020-ci il tarixində "Paylarının (səhmlərinin) 51 və daha artıq faizi birbaşa və dolayısı ilə dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərinin, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlətin nəzərinə!" başlıqlı məktub müvafiq ünvanlara göndərilmişdir. Bu məktubda qeyd edilir ki, illik səmərəlilik göstəricilərinin proqnoz (hədəf) qiymətləndirmələri hüquqi şəxsin Müşahidə Şurası (Direktorlar Şurası) tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra hesabat ilindən əvvəlki ilin noyabrın 1-dək Nazirlər Kabinetinin 30 dekabr 2016-cı il tarixli Qərarı ilə yaradılmış Komissiyanın Katibliyinə təqdim edilməlidir (Komissiyanın Katibliyi funksiyası isə Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilib). İldə bir dəfə hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dək hesabat ilinin səmərəlilik göstəriciləri proqnoz (hədəf) qiymətləndirmələrlə müqaisə edilir və fəaliyyətin səmərəlilik əmsalı hesablanır.

Beləliklə, bu məktuba əsasən, bu ilin noyabr ayının 1-dək paylarının (səhmlərinin) 51 və daha artıq faizi birbaşa və dolayısı ilə dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətləri və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər 2021-ci ilə dair səmərəlilik göstəricilərinin proqnoz (hədəf) qiymətləndirmələrini Maliyyə Nazirliyinə təqdim etməli idi, və müəssisələrin fəaliyyət səmərəliliyinin ilkin qiymətləndirilməsi ilk dəfə 2022-ci ildə mümkün ola bilərdi.

Lakin, 7 avqust 2020-ci il tarixli ölkə Prezidentinin "Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılması haqqında" Fərmanı⁸ qeyd edilən səmərəlilik problemlərinin həlli istiqamətində müəyyən dəyişikliklər etdi. Fərmanda qeyd edilir ki, "... dövlətə məxsus müəssisələrin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi, fəaliyyətinin

⁸ <http://e-qanun.az/framework/45612>

səmərəliliyinin və şəffaflığının artırılması, xərclərini və risklərini optimallaşdırmaq yolu ilə onların tam sağlamlaşdırılması istiqamətində struktur islahatlarının dərinləşdirilməsi tələb olunur". Fərmanla "Azərbaycan İnvestisiya Holdingi (AİH)" publik hüquqi şəxs yaradılmış, onun Nizamnaməsi təsdiq edilmiş və müəyyən edilmişdir ki, AİH fəaliyyətinə rəhbərliyi Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti həyata keçirir və idarəetməsinə veriləcək dövlət şirkətlərinin və müəssisələrinin, habelə dövlət payı olan təsərrüfat cəmiyyətlərinin ali idarəetmə orqanının müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələləri AİH Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla həll edir. Nazirlər Kabinetinə tapşırılmışdır ki, AİH-in idarəetməsinə veriləcək dövlət müəssisələri ilə bağlı təkliflərini iki ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin. Fərmanla digər tapşırıqlar da verilmişdir.

Fərmanla təsdiq edilmiş AİH Nizamnaməsində göstərilir ki, o idarəetməsinə verilmiş dövlət şirkətlərinin və müəssisələrinin vahid prinsiplər əsasında idarə edilməsi, fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən həyata keçirdikləri investisiya proqramlarının şəffaflığının və iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsi, onların rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması, maliyyə sağlamlığının və dayanıqlılığının yaxşılaşdırılması sahələrində vəzifələndirilir.

Maraqlıdır ki, AİH Nizamnaməsində göstərilən fəaliyyət istiqamətləri arasında dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün onların səmərəlilik göstəricilərini müəyyən etmək və monitorinqini aparmaq da var. Bu qeyd müəyyən suallar doğurur, çünki Nazirlər Kabinetinin 4 iyun 2019-cu il tarixli Qərarı ilə səmərəlilik göstəriciləri təsdiqlənmişdir.

Hazırda AİH rəhbər orqanları formalaşib və fəaliyyətə başlayıb. Azərbaycan Prezidentini qərarına əsasən AİH Müşahidə Şurasına Baş Nazir (Şuranın sədri), Prezidentin köməkçisi - Prezident Administrasiyasının iqtisadi məsələlər və innovativ inkişaf siyasəti şöbəsinin müdiri, Prezidentin köməkçisi - Prezident Administrasiyasının iqtisadi siyasət və sənaye məsələləri şöbəsinin müdiri, İqtisadiyyat naziri, Maliyyə naziri daxildir. Beş nəfərdən ibarət AİH İdarə Heyəti də artıq təyin edilib.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar ümid etməyə imkan verir ki, yaxın 3-5 ildə iri dövlət şirkətləri və səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyətində səmərəlilik artacaq.

Bu kitaba daxil edilən tədqiqat nəticələrinin hər biri hökumətə ünvanlanan müvafiq tövsiyələr paketləri ilə müşahidə edilir. Bu tövsiyələr arasında bütün sektorlar üçün ümumi xarakter daşıyanlar da var. Qısa şəkildə də olsa, ümumi xarakter daşıyan tövsiyələri burada əks etdirmək istərdik:

1. Dövlət müəssisəsi və Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti statusunda olan şirkətlərin Açıq Səhmdar Cəmiyyətlərinə çevrilməsi və tədricən səhmlərinin yalnız nəzarət paketi dövlətdə saxlanılmaqla qalan səhmlərin yerli və xarici fond birjalarında satışa buraxılması. Bu məqsədlə hər bir cəmiyyət üzrə xüsusi plan tərtib edilməlidir. Həmin planlar qısa zamanda statusun dəyişdirilməsini,

aktivləri auditdən keçirilməklə qiymətləndirilməsi və müvafiq mərhələlərdə satışa çıxarılacaq səhmlərin sayını və digər mühüm parametrləri əks etdirməlidir. Bu islahatın həyata keçirilməsi ilə ən azı dörd müsbət nəticənin əldə edilməsi mümkün ola bilər: 1) cəmiyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi; 2) yerli və xarici investorların cəlbə; 3) ölkədəki fond birjasının canlandırılması; 4) büdcəyə özəlləşdirmə gəlirləri.

Əlbəttə bu, illər tələb edən islahatdır (bəlkə 2-5 il, şirkətin iriliyindən asılı olaraq). Lakin bu prosesə mümkün qədər qısa zamanda başlamaq vacibdir. Dövlət şirkətlərinin və cəmiyyətlərin səmərəliliyi və rəqabətə dayanıqlılığı bu islahatlarla təmin edilə bilər;

2. Dövlət müəssisələrinin və səhmdar cəmiyyətlərin strukturuna yenidən baxılmalıdır. Hasilat/istehsal (hasilat sənayesində - Upstream), nəql/ötürmə və paylama (Downstream), fəaliyyətlərini eyni zamanda bir şirkətdə həyata keçirmək bazar prinsiplərinə ziddir. Bunların ayrılması müvafiq sektorda rəqabət mühitini artırır, yeni özəl şirkətlərin yaranmasına və inkişafına imkan yaradır. Bu da öz növbəsində xidmətlərin keyfiyyəti və qiymətlərinin əsaslı olmasına xidmət edir. Ümumiyyətlə, dövlət mülkiyyətində və inhisarında (hökmran mövqedə) saxlanacaq aktivlər ciddi əsaslandırılmalıdır. Qeyri-profil müəssisə və qurumlar dövlətə məxsus şirkət və cəmiyyətlərin tərkibindən çıxarılaraq özəlləşdirilməlidir. Özəl şirkətlərin sektorlardakı rolu yüksəldilməlidir;
3. Dəyər yaradılması zənciri üzrə dərin təhlillərin aparılması yolu ilə şirkətlərin və cəmiyyətlərin əsas "zərəryaratma" həlqələrinin aşkarlanması, zərərlik risklərinin təhlili, şirkətlərin və cəmiyyətlərin gəlirlə işləməsinin təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
4. Dövlət müəssisəsi və səhmdar cəmiyyətlərin dövlətlə maliyyə münasibətləri və müvafiq maliyyə axınlarını tənzimləyən dəqiq və aydın normativlər və qaydaların qəbulu. Bu gün bu sahədə demək olar ki, ciddi boşluqlar mövcuddur. Problemlərdən biri də dövlət şirkətlərinin kvazifiskal xərclərlə yüklənməsidir;
5. Nazirlər Kabinetinin 4 İyun 2019-cu il tarixli Qərarına əsasən səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə Qaydaları və Standartlarının tətbiqi yalnız səhmdar cəmiyyətlər üçün nəzərdə tutulub. Bu Qərarın tətbiqi dairəsinin genişləndirərək dövlət müəssisələrinə də aid edilməsi məqsədə uyğun görünür. Qərara əsasən ən qısa zamanda (bir neçə ay) bütün iri dövlət müəssisə və cəmiyyətlərdə Direktorlar (Müşahidə) Şuralarının yaradılması və real fəaliyyəti və icra orqanları üzərində real nəzarət (təsir) imkanlarının təmin edilməsi son dərəcə vacibdir. Eyni zamanda, cəmiyyətin idarəetmə, nəzarət, risklərin təhlilləri və digər orqanları/komitələri yaradılmalıdır;
6. Hesabatlılığın və şəffaflığın təmin edilməsi. Bu məqsədlə qanunvericiliyə dəyişikliklərin edilməsilə şirkətlərin hesabatlılıq və şəffaflıq öhdəliklərinin

dəqiq və aydın çərçivələri müəyyən edilməlidir. Şirkətlərin rüblük və illik performans və maliyyə hesabatları ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır. İctimai əhəmiyyətli məlumatlar müntəzəm yenilənən işlək veb-səhifədə əksini tapmalıdır. Mövcud qanunvericilik aktlarının bu istiqamətdə təkmilləşdirilməsi çox qısa zamanda həyata keçirilə bilər. Hesabatlılığın və şəffaflığın təmin edilməsi dərhal öz bəhrəsini verəcək. Şirkətin rəhbər orqanlarının məsuliyyəti artacaq və nəticədə səmərəlilik göstəriciləri də tədricən yaxşılaşacaq;

7. Müasir dövrdə informasiyanın mühüm dəyər yaradıcı amilə çevirilməsini nəzərə alaraq, tədqiq edilən təşkilatlarda, ictimai fikrin öyrənilməsi və informasiya arealında yaranan aidiyyati məlumatlara çevik, əsaslı və səlahiyyətli reaksiyaların təmin edilməsi məqsədi ilə, xüsusi fəaliyyətin gücləndirilməsi.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, tədqiqatların həyata keçirilməsi Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin dəstəyi ilə mümkün olmuşdur. Bu təşkilata ekspertlər qrupumuz adından təşəkkürümüzü bildiririk.

Eyni zamanda, tədbirlərimizdə iştirak edən dövlət qurumları nümayəndələrinə, yerli və xarici ekspertlərə minnətdarlığımızı izhar edirik.

Sabit Bağirov,
Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının
İnkişafına Yardım Fondunun prezidenti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ ŞƏFFAFLIQ VƏ HESABLILIQ

Samir Əliyev

ÖN SÖZ

Azərbaycanda neft və qaz hasilatı sənayesində dövlətin iştirakı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ("SOCAR") vasitəsilə həyata keçirilir. SOCAR təkcə dövlət şirkəti deyil, həm də Azərbaycanın ən böyük şirkətidir, ən böyük vergiödəyicisidir. Şirkət təkcə 2019-cu ildə dövlət büdcəsinə 1,409 milyard manat, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna 173,6 milyon manat məbləğində vergi ödəyib. Büdcə daxilolmalarının bir qayda olaraq 6%-8%-i, vergi gəlirlərinin 15-17%-i dövlət neft şirkətinin payına düşür. 2019-cı ildə dövlət mülkiyyətində olan vergi ödəyiciləri üzrə daxil olmuş vergi və digər icbari ödənişlərin 76,4%-i SOCAR-ın payına düşüb. 2018-ci ildə şirkətdə çalışan işçilərin sayı 51125 nəfər olub. Ötən il şirkətin *aktivlərinin həcmi* 65,4 milyard AZN, *ümumi gəlirləri* isə 83,8 milyard AZN olub. Gəlirlərin 61%-i xam neftin, 26,5%-i neft məhsullarının, 4,7%-i neft-kimya məhsullarının, 4,9%-i təbii qazın satışı hesabına formalaşmış. Şirkət gəlirlərin əsas hissəsini (76%) İsveçrədəki fəaliyyət nəticəsində əldə edib. Ümumi gəlirlərin cəmişi 7,3%-i Azərbaycanda formalaşmış. Bu baxımdan SOCAR-ın maliyyə fəaliyyətinin ictimaiyyətə açıqlanması vacibdir və bu tədqiqatda da dövlət şirkətinin şəffaflıq və ictimaiyyətə açıqlıq məsələləri, idarəetmənin müasir standartlara uyğunluq səviyyəsi araşdırılıb.

SOCAR istehsal-satış zənciri boyunca şaquli inteqrasiya edilmiş şirkətdir və əsasən quruda və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda axtarış, kəşfiyyat və işlənmə, emal, daşınma və pərakəndə satış fəaliyyətlərini həyata keçirir. Daxili pərakəndə fəaliyyəti ilə yanaşı, həmçinin Gürcüstan, Rumıniya, İsveçrədə və Ukraynada pərakəndə fəaliyyət həyata keçirir. Dövlət SOCAR-da 100% iştirak payına malikdir. Ona görə daim ona maliyyə və strateji dəstək göstərir. Şirkətlə dövlət arasında illərboyu böyük həcmli maliyyə axınları mövcuddur. Dövlət şirkətə kapitalının artımına maliyyə dəstəyi verir, subsidiya ayırır, investisiya yatırır, kreditlə təmin edir, vergi güzəştı verir. SOCAR isə dövlətə vergi ödəyir, investisiya yatırır. Ancaq bu SOCAR-ın dövlətlə maliyyə münasibətlərini tənzimləyəcək dəqiq və aydın qaydalar sistemi mövcud deyil. Mövcud qaydalar isə ölkə iqtisadiyyatında xüsusi rola malik bir qurumla dövlət arasında xüsusi yanaşmanı özündə əks etdirmir.

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, şirkət daim Korporativ idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan idarəetmə sistemi tətbiq edildiyini açıqlasa da reallıqda idarəçilik bu standartlara uyğun gəlmir. Şirkətin təşkilati-hüquqi forması da tam aydın deyil, qüvvədə olan Mülki Məcəllənin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Tədqiqatın *birinci bölməsində* SOCAR-ın perfoması, maliyyə göstəriciləri, neft-qaz hasilatının səviyyəsi, o cümlədən ixrac imkanları məsələlərinə həsr olunub. Tədqiqatda həmçinin şirkətin dövlətlə qarşılıq maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi qaydalarına aydınlıq gətirilir. Tədqiqatında *son bölməsində* **SOCAR-ın fəaliyyətində son illər müşahidə edilən tendensiyalar** və onun fəaliyyətində idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq, şəffaflığa və hesabatlılığa nail olmaq üçün təklif edilən tövsiyələr təqdim edilib.

DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİ BARƏDƏ QISA ARAYIŞ

Azərbaycanın neft sənayesini özündə birləşdirən SOCAR uzun müddət "Azərneft" adlanıb. 19-cu əsrin əvvəllərindən başlayaraq ayrı-ayrı vaxtlarda tərkibindəki müəssisələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq, keçmiş SSRİ-nin müxtəlif təşkilatlarına (*Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti, SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası, SSRİ Ağır Sənaye Nazirliyi, Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurası*) tabe olmuş və "Azərneftkomitə", "Azərneftkombinat", "Azərneftçixarma" Birliyi və s. adlandırılıb. 1954-1959-cu illərdə "Azərneft"in bazasında Azərbaycan SSR Neft Sənayesi Nazirliyi, 1965-1970-ci illərdə isə Azərbaycan SSR Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi yaradılıb. Qurum 1970-ci ilin avqustunda yenidən "Azərneft" adlandırılıb. 1991-ci ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 dekabr 1991-ci il tarixdə imzaladığı Fərmanla "Azərineft" Dövlət Konserninə çevrilib. Prezidentin 13 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə "Azərineft" Dövlət Konserni və "Azərneftkimya" İstehsalat Birliyininin bazasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti yaradılıb.

ARDNŞ yarandığı vaxtdan onun strukturunda bir sıra dəyişikliklər edilib. 1994-cü ildə Dövlət Neft Şirkətinin strukturunda Dənizdə və Quruda Neft və Qazçixarma İstehsalat Birlikləri yaradılıb. 2003-cü ildə isə Dənizdə və Quruda Neft və Qazçixarma İstehsalat Birlikləri birləşdirilərək "Azneft" İstehsalat Birliyini təşkil edib.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Azərbaycan ərazisindəki neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın və qaz kondensatının hasilatı, emalı və nəqli, neft və neft-kimya məhsullarının, qazın daxili və xarici bazarlarda satışı, habelə ölkə ərazisində sənayenin və əhəlinin təbii qazla təchizatı ilə məşğul olur. SOCAR-ın tərkibində 3 istehsalat birliyi, 1 neft və 1 qaz emalı zavodu, Dərin Özüllər Zavodu, 2 trest, 1 institut daxil olmaqla hüquqi şəxs statusuna malik 23, qeyri-hüquqi şəxs statusuna malik 4 qurum fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə SOCAR müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən (sığorta, inşaat, emal, gəmiqayırma, marketinq və s.) şirkətlərdə paya malikdir və hazırda onun iştirakı ilə 28 birgə müəssisə fəaliyyət göstərir⁹.

SOCAR-ın digər şirkətlərin iştirakı ilə 5 Alyans yaradılıb. Bunlara ARDNŞ HC Heavy Crane, "ARDNŞ Maersk", SOCAR Optilan, SOCAR SCNBV, SOCAR TGP aiddir.

⁹ <http://www.socar.az/socar/az/company/about-socar/discover-socar>

SOCAR əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində hasilat, daşıma və emal fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycanın şaquli integrasiya olunmuş milli neft və qaz şirkətidir. SOCAR həmçinin Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) yataqlarında hasil olunan neftin əsas ixrac marşrutu olan BTC Boru Kəməri, həmçinin AÇG və Şahdəniz yataqlarında hasil olunan neftin əsas ixrac marşrutu olan CQBK daxil olmaqla AÇG və Şahdəniz HPBS-ləri və bir sıra beynəlxalq boru kəmərlərində əhəmiyyətli paya malikdir. Bundan əlavə, SOCAR Türkiyənin yeganə neft-kimya istehsalçısı olan Petkimdə nəzarət-səhm paketinə (51%) malikdir.¹⁰

Xam neft Azərbaycanda 1847-ci ildən hasil edilir və SOCAR hal-hazırda Azərbaycanın xam neft hasilatının təxminən 20%-nə nəzarət edir. Öz hasilatına əlavə olaraq, Şirkət BP tərəfindən idarə olunan AÇG HPBS və Şahdəniz HPBS-ləri daxil olmaqla beynəlxalq neft şirkətləri ilə bir çox HPBS-ləri bağlayıb. Şirkət AÇG HPBS-də 11.65% paya, Şahdəniz HPBS-də 10% paya malikdir.

SOCAR-ın missiyası Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji təhlükəsizliyini, neft-qaz və neft-kimya sənayesinin inkişafı üzrə strateji maraqları təmin etmək, qabaqcıl və ekoloji təmiz texnologiyalardan istifadə edərək Azərbaycanın elmi-texniki, iqtisadi və intellektual potensialının artırılmasına dəstək olmaq, regional və beynəlxalq enerji layihələrində həlledici mövqe tutmaq, karbohidrogen ehtiyatlarının və emal məhsullarının daxili və xarici bazarlarda satışından maksimal mənfəət əldə etməkdir. Şirkət məramı əməliyyat effektivliyi, sosial və ekoloji məsuliyyəti qabaqcıl təcrübəyə uyğun, dünyanın şaquli integrasiya olunmuş iri beynəlxalq neft-qaz şirkətinə çevrilməkdir. Şirkət hasil edilmiş bütün karbohidrogenlərə və onların emalından alınan neft, neft-kimya və qaz məhsullarına münasibətdə sahibliyi həyata keçirir.

SOCAR-ın Nizamnaməsi, Nizamnaməsinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, strukturu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilir. Qurumun Nizamnaməsinə¹¹ görə, şirkət dövlətin öhdəliklərinə, dövlət də qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Şirkətin öhdəliklərinə görə cavabdeh deyil. Kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən şirkətin əmlakı müxtəlif mənbələr, o cümlədən dövlət tərəfindən verilən əmlak, kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən əldə edilən gəlir hesabına təşkil olunur. Şirkət əmlakı üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüquqlarını həyata keçirir. Dövlətə vergiləri və digər məcburi ödənişləri ödədikdən sonra SOCAR özünün və strukturuna daxil olan qurumların fəaliyyətindən əldə edilmiş mənfəəti mərkəzləşdirilmiş fondlarda cəmləşdirmək və həmin vəsaitlər üzərində müstəqil sərəncam vermək hüququna malikdir.

Şirkətin strukturuna daxil olan qurumlarının və səlahiyyətli idarəetmə orqanlarının (Şirkətin Şurası və komitələrinin) müvafiq olaraq nizamnamələrini və əsasnamələri

¹⁰ DAVAMLİ İNKİŞAF HAQQINDA HESABAT – 2016. Səh 12.

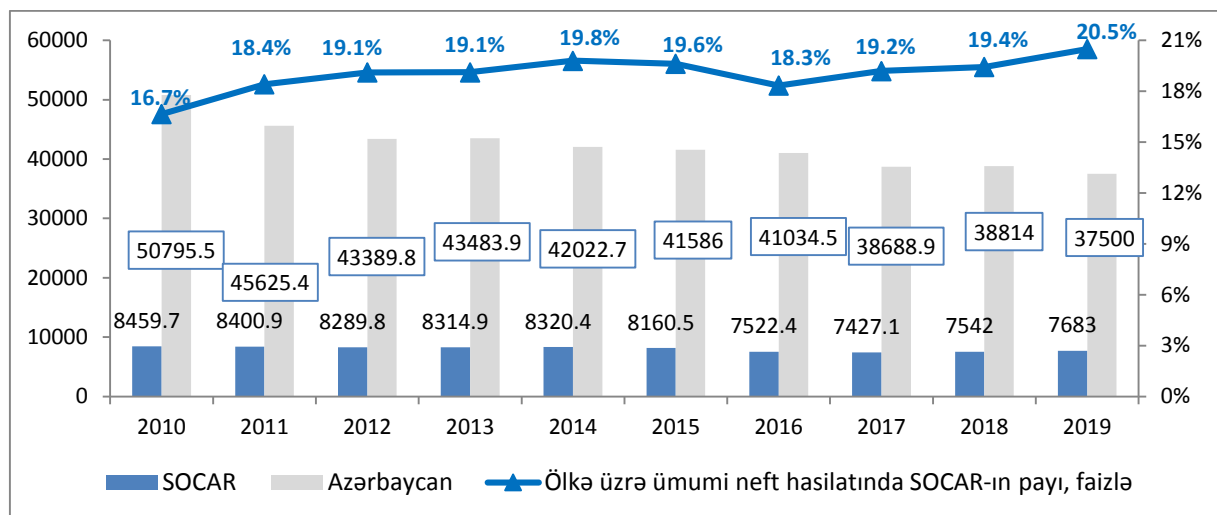
<http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annual-reports/davamli-inkisaf2016.pdf>

¹¹ "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında" AR Prezidentinin Fərmanı, 24 yanvar 2003-cü il, № 844

isə Şirkətin prezidenti tərəfindən təsdiq edir. Eyni zamanda SOCAR-ın strukturuna daxil olan qurumlar şirkətin prezidenti tərəfindən struktura uyğun olaraq müəyyən edilmiş qaydada yaradılır, yenidən təşkil edilir və ləğv edilir. Şirkət tərəfindən yaradılan müəssisələr, təşkilatlar və digər təsisatlar arasındakı münasibətlər, o cümlədən əmlakın balansdan balansə verilməsi, malların, işlərin və xidmətlərin təqdim edilməsi, qarşılıqlı hesablaşmaların aparılması daxili normativ sənədlərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Şirkətin strukturuna daxil olan qurumların rəhbərləri və onların müavinləri, habelə baş mühasibləri Şirkətin prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad olunurlar. Nizamnaməyə görə, şirkətin digər işçilərinə münasibətdə işəgötürən funksiyalarının həyata keçirilməsi şirkətin prezidenti tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada təşkil olunan Kadrların İdarə Edilməsi Komitəsinə həvalə edilə bilər.

ŞİRKƏTİN FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

SOCAR hasil edilmiş bütün karbohidrogenlərə və onların emalından alınan neft, neft-kimya və qaz məhsullarına münasibətdə sahibliyi həyata keçirir. Azərbaycanda hər il orta hesabla 40 milyon tona yaxın neft, 29 milyon kubmetr qaz istehsal olunur. 2009-2017-ci illərdə SOCAR-ın texnoloji imkanlarının artmasına, yeni yataqların aşkar edilməsinə artmasına rəğmən neft istehsalında azalma olma olsa da, 2017-2019-cu illərdə artım baş verib. Bu müddətdə SOCAR tərəfindən hasil edilən neftin pik səviyyəsi 2009-cı ildə (8,5 milyon ton), ən aşağı həddi (7,4 milyon ton) 2017-ci ildə qeydə alınıb. Son 10 ildə şirkətin neft hasilatı ümumilikdə 9,2% azalıb. Ölkə üzrə ümumi neft hasilatında SOCAR-ın payı 17-21% arasında dəyişib. 2019-cu ildə ümumi neft hasilatında SOCAR-ın payı son 10 ildə ən yüksək həddə (20,5%) qalxıb. Buna səbəb ölkə üzrə neft hasilatının azalması fonunda SOCAR-ın hasilatının artmasıdır. (Qrafik 1)

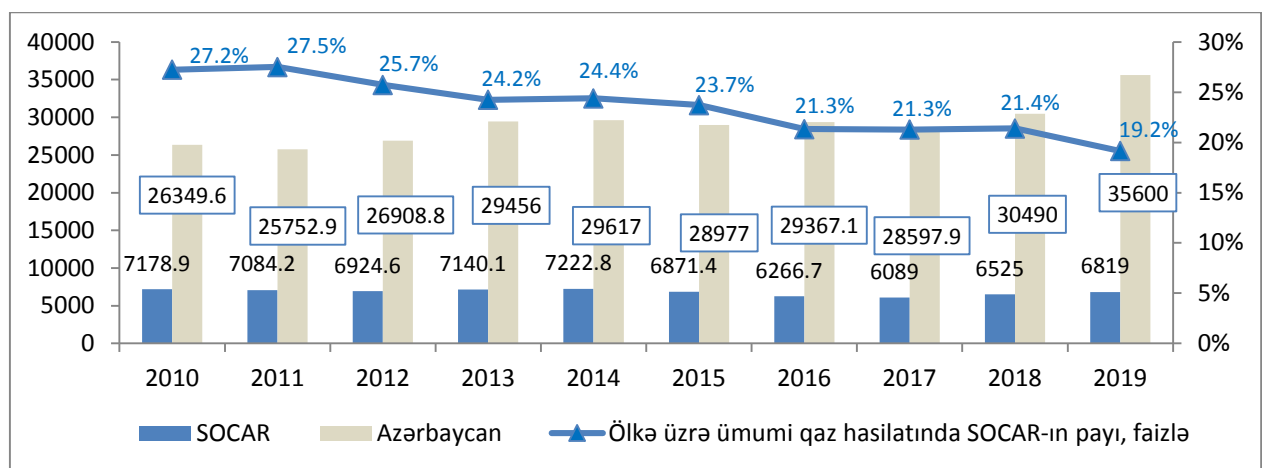

Qrafik 1. İllik neft hasilatı (2009-2019), min ton

Mənbə: SOCAR

Qaz hasilatında uzun müddət azalma olsa da son illər artım baş verir. 2010-cı ildə şirkətin qaz hasilatı 7,18 milyard kubmetr olduğu halda 2019-cu ildə 6,82 milyard kubmetrə qədər azalıb. Son 10 ildə qaz hasilatının azalması 5% olub. Halbuki bu müddətdə ölkə üzrə qaz hasilatı əsasən artma (35,1%) istiqamətində olub. SOCAR-ın hasil etdiyi təbii qazın ölkə üzrə hasilatda payı 2010-2019-cu illərdə 27,2%-dən 19,2%-ə düşüb. Buna səbəb ölkə üzrə hasilatın artım tempinin şirkətin hasilatının artım tempini üstələməsidir. (Qrafik 2)

SOCAR-ın fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsi və neftin bahalaşması şirkətin son illər aktivlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırıb. 2009-cu ildə "Azəriqaz" İstehsalat Birliyi, 2010-cu ildə isə "Azərikimya" Dövlət Şirkəti SOCAR-ın tabeliyinə verilib. Bununla da şirkət həm təbii qazın satışı, həm də neft məhsullarının kimya sənaysində emalı sahəsində dəyər zəncirini əldə etməyə nail olub.

Qrafik 2. İllik qaz hasilatı (2010-2019), milyon kubmetr

Mənbə: SOCAR-ın illik hesabatları

Son vaxtlar SOCAR təbii qazın nəqliinə diqqəti artırır. 2011-cu ildən başlayaraq Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin reallaşmasına başlanıb və layihənin ilkin mərhələsi olan Trans-Anadolu qaz boru kəmərinin (TANAP) inşası haqda sənədlər imzalanıb. 45 milyard ABŞ dolları dəyərində sərmayə qoyulması planlaşdırılan Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinə dünyanın 7 ölkəsi, 12 nüfuzlu şirkəti və 12 qaz alıcısı cəlb olunub. Dəhlizin reallaşdırılması məqsədi ilə 4 layihə üzrə işlər aparılır: Şahdəniz yatağının tammiqyaslı işlənilməsi, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi, TANAP və TAP boru kəmərlərinin inşası.¹²

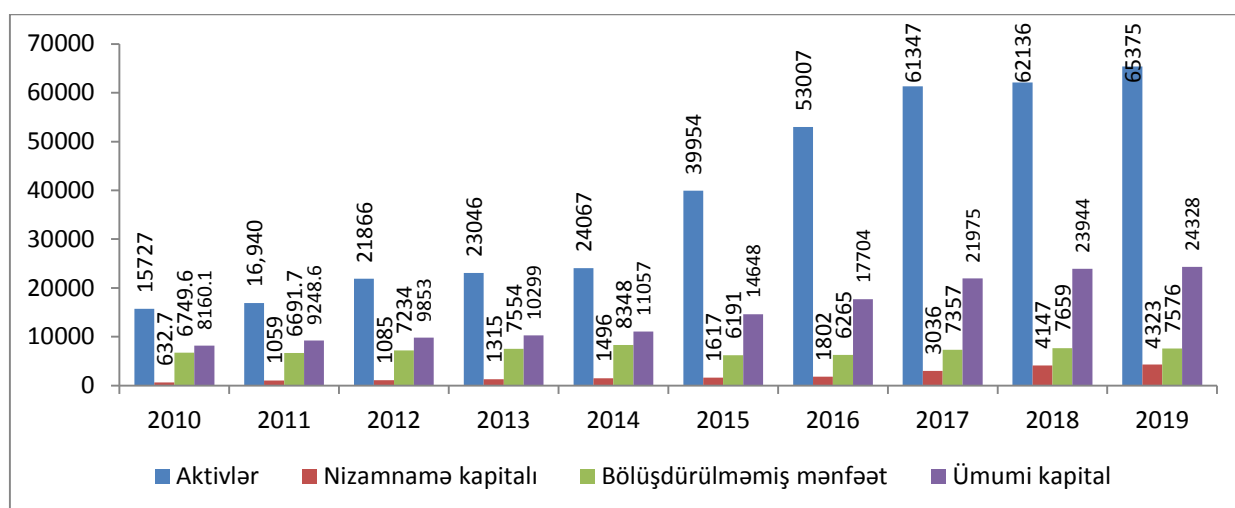
Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin tam hazır olduqdan sonra illik ötürücülük qabiliyyəti ilk mərhələdə 16 mlrd. kubmetr təşkil edəcək. Sonradan bu göstəricinin 30 mlrd. kubmetrədək artırılması imkanları da nəzərə alınıb. Şirkət rəhbəri açıqlamasında qeyd edib ki, 2025-ci ilədək Azərbaycanın ümumi ixrac potensialının 40 mlrd. kubmetr qaz həcminə çatdırılması tamamilə realdır. Şirkətin hədəfi "Şahdəniz-2"

¹² SOCAR-ın 2015-ci il üzrə illik hesabatı

layihəsi uzrə ilk təbii qazı gələn il bazarlara catdırmaq və bu layihəni 2020-ci ilə qədər tamamlamaqdır.¹³

SOCAR 2010-2019-cı illərdə *aktivlərini* 15,7 milyard AZN-dən 63,4 milyard AZN-ə çatdırmaqla 4 qat artıma nail olub. Ümumi kapitalın, o cümlədən nizamnamə kapitalının artımı aktivləri artırsa da, əsas artım öhdəliklər hesabına baş verib. (Qrafik 3)

Son 10 ildə şirkətin *ümumi kapitalı* 8,2 milyard AZN-dən 24,3 milyard AZN-ə yüksəlib. Bu artıma rəğmən ümumi kapitalın aktivlərdə payı 51,2%-dən 37,2%-ə düşüb. Şirkətin cəld etdiyi vəsaitlərin (ticarət və sair kreditör borcları, qısamüddətli və uzunmüddətli borc öhdəlikləri və s.) payı uyğun olaraq artıb. Hesabat dövründə *nizamnamə kapitalı* 632,7 milyon AZN-dən 4,3 milyard AZN-ə qədər artıb. Nizamnamə kapitalının artım əsasən dövlət büdcəsində ayrılan vəsaitlər hesabına baş verib. (Qrafik 3)

Qrafik 3. Maliyyə göstəriciləri (2008-2017), milyon AZN

Mənbə: SOCAR-ın maliyyə hesabatları

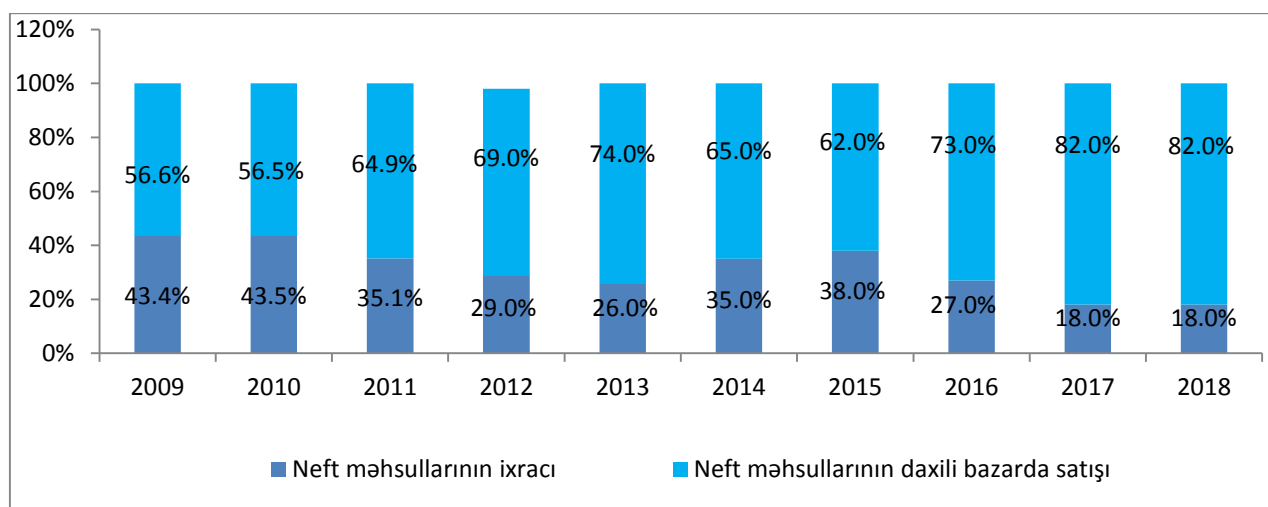
SOCAR-ın bölüşdürülməmiş mənfəətinin həcmi il üzrə 6-8 milyard manat arasında dəyişib. 2010-cı ildə şirkətin öz kapitalının 82,7%-ni bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına formalaşmışdısa, 2019-cu ilin sonuna bu rəqəm azalaraq 31,1%-ə düşüb. Nizamnamə kapitalın payı isə 7,8%-dən 17,8%-ə yüksəlib. (Qrafik 3)

Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində SOCAR-da neft emalının dərinliyi 2001-ci ildə 53,3% olduğu halda 2016-cı ildə 89,5%-ə yüksəlib. Ancaq 2014-cü ildən (93,4%) bəri azalma tendensiyası göstərir.

SOCAR-ın son 10 ildə istehsal etdiyi neft emalı məhsulları daha çox daha çox daxili bazara hədəflənib. 2009-cı ildə neft məhsullarının 56,6%-ni ixrac etdiyi halda 2018-cı ildə ixracın payı 18%-i düşüb. Şirkətin 2013-cü ildə daxili bazarda satışı ən yüksək

¹³ SOCAR-ın 2016-cı il üzrə illik hesabatı

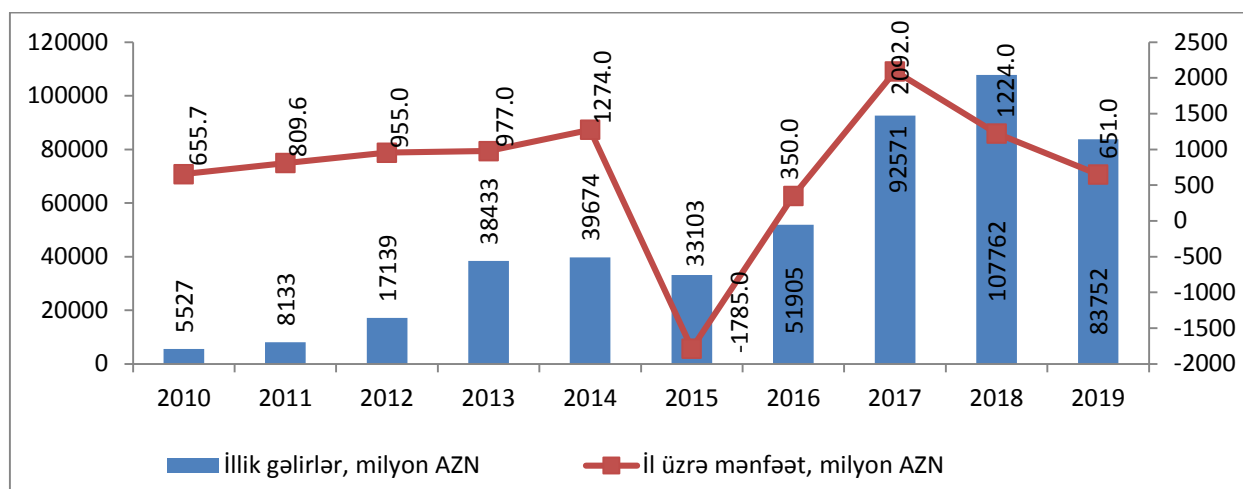
həddə - 74% olub. İxrac olunan neft məhsullarının təxminən 60-70%-ni dizel yanacağı və neft koksu təşkil edir. (Qrafik 4)

Qrafik 4. Neft və neft-kimya məhsullarının ixrac dinamikası (2009-2018)

Mənbə: SOCAR-ın illik hesabatları

SOCAR-ın ümumi gəlirləri 2010-cu ildə cəmi 5,5 milyard AZN olduğu halda 2019-cu ilin sonuna 83,8 milyard AZN-ə yüksəlib. Gəlirlərin əsas hissəsini xam neft satışından əldə olunan gəlirlər təşkil edir. Dünya bazarlarına xam neftin qiymətindən asılı olaraq şirkətin illik gəlirləri dəyişir. Son 10 ildə xam neft hasilatının azalmasına rəğmən onun cəmi gəlirlərdə payı 2010-cu ildəki 21%-dən 2019-cu ildəki 61%-ə yüksəlib. Bu müddətdə xam neft satışından illik gəlir 1,8 milyard AZN-dən 51,1 milyard AZN-ə çatıb. Bu müddətdə təbii qazın satışından əldə etdiyi illik gəliri 2010-cu illə (766,7 milyon AZN) müqayisədə artaraq 4,1 milyard AZN təşkil edib¹⁴.

Qrafik 5. Gəlir və mənfəətin dinamikası, 2009-2019

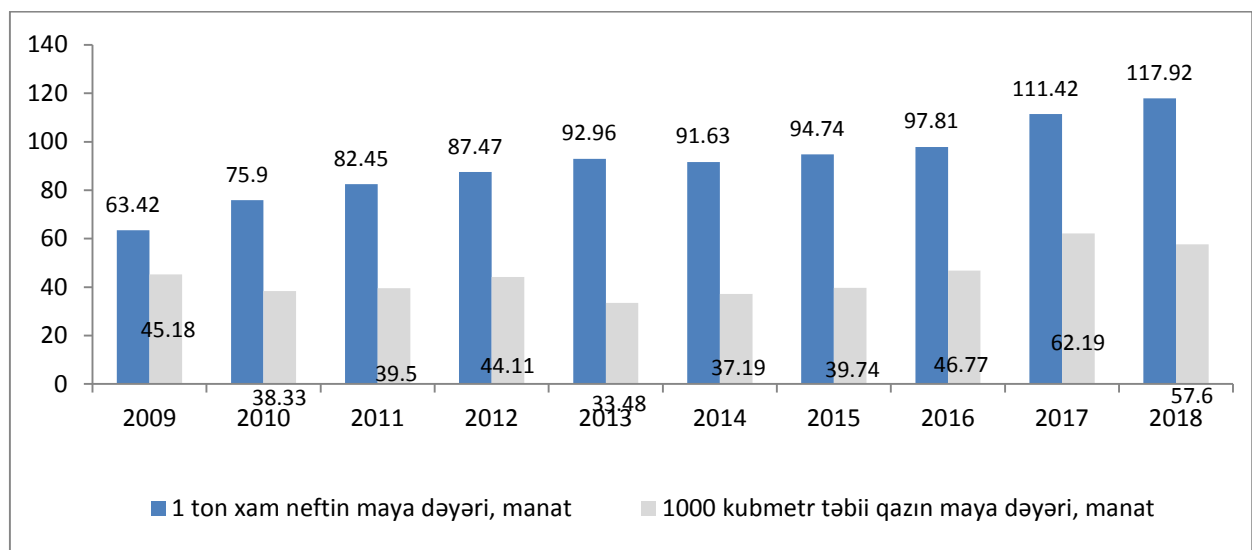
Mənbə: SOCAR-ın maliyyə hesabatları

¹⁴ SOCAR-ın 2010 və 2019-cu il üzrə maliyyə hesabatları

Şirkət illik mənfəətini ilbəil artırmağa müvəffəq olub. 2010-cu ildə 655,7 milyon manatlıq illik mənfəəti 2017-ci ildə 2 milyard manat səviyyəsinə qaldırsa da 2019-cu ildə yenidən 651 milyon manata düşüb. 2015-ci ildə 1,8 milyard manatlıq zərər edib ki, bunun da səbəbi dünya bazarlarında neftin kəskin ucuzlaşması və bu ucuzlaşma fonunda milli valyutanın devalvasiyaya uğramasıdır.

SOCAR-ın illik gəlirinin artmasının əsas səbəbi *satış və paylaşdırma* üzrə fəaliyyətini genişləndirməsidir. Şirkət son illər xaricdə (İsveçrə, Gürcüstan, Rumıniya, BƏƏ) və daxildə neft məhsullarının satışı və paylaşdırılması ilə aktiv məşğul olur. Gəlirlərin tərkibində böyük paya malik bu mənbə üzrə gəlirlər 2015-2017-ci illərdə 3 dəfəyədək artıb. Şirkət gəlirlərin əsas hissəsini İsveçrədəki fəaliyyət nəticəsində əldə edib. Şirkətin İsveçrədə yaratdığı SOCAR Trading və SOCAR Energy Switzerland şirkələri vasitəsilə 2019-cu ildə 63,7 milyard manat gəliri olub ki, bu da həmin il üzrə konsolidəedilmiş gəlirlərin 76%-ni təşkil edib. Ümumi gəlirlərin 6,2 milyard manatı və ya 7,3%-i Azərbaycanda formalaşib.

SOCAR-ın illik hesabatları göstərir ki, şirkət tərəfindən 2009-2018-ci illərdə istehsal olunan xam neftin maya dəyəri 85,9%, təbii qazın maya dəyəri isə 27,5% bahalaşib. 2009-cu il 1 ton xam neftin maya dəyəri 63,4 manat olduğu halda 2018-ci ilin sonuna 117,9 manata qədər artıb. Bu müddətdə təbii qazın 1000 kubmetrinin maya dəyəri 45,2 manatdan 57,6 manata yüksəlib. (Qrafik 6)

Qrafik 6. İstehsal olunan xam neft və təbii qazın maya dəyərinin dinamikası, 2010-2019

Mənbə: SOCAR-ın illik hesabatları

Şirkət son 10 ildə 10-dan artıq ölkədə fəaliyyət göstərən nümayəndəlikləri, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna və başqa ölkələrdəki birgə müəssisələri vasitəsi ilə dünya enerji bazarına daxil ola bilib. SOCAR 2006-cı ildən *Gürcüstan* bazarına daxil olub. 2006-cı ildən Energy Georgia törəmə müəssisəsi vasitəsilə neft, 2008-ci ildən SOCAR Georgia Gaz törəmə şirkəti vasitəsilə qaz satışına başlayıb. 2008-ci ildən Türkiyə bazarına daxil olaraq "SOCAR –Turcas-İnjaz" alyansı tərkibində Türkiyənin ən iri neft-kimya

müəssisəsi olan “Petkim” şirkətinin nəzarət səhm sahib olmuş və şirkəti idarəçiliyə götürüb. “Petkim”in məhsulları Türkiyə bazarının 25-27 faizini təmin edir. Bu göstəricinin 40%-a çatdırılması nəzərdə tutulub. SOCAR-ın hədəflərindən biri “Petkim”i iri logistika mərkəzinə, Türkiyənin ən böyük, Avropanın isə aparıcı istehsal komplekslərindən birinə çevirməkdir. 2011-ci ildə Türkiyədə inşasına başlanan və 6,3 mlrd. dollarlıq investisiya ilə qurulan STAR neft emalı zavodu 2019-cü ildən fəaliyyətə başlayıb.

SOCAR daxili bazarda neft məhsullarının emalını artırmaq siyasətini yeridib. 2012-ci ildə SOCAR *Sumqayıtda azot gübrəsi* – karbamid istehsalı zavodunun inşasına başlayıb. Zavod inşası “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”na əsasən həyata keçirilir. 2014-cü ildə “SOCAR Polymer” MMC ilə İtaliyanın “Maire Tecnimont S.p.A.” Mühəndislik Şirkətlər Qrupu arasında Sumqayıt Kimya Texnoparkı layihəsi çərçivəsində Polipropilen zavodunun inşası üzrə əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanıb.

Ölkənin ən böyük şirkəti olan SOCAR-ın sosial yükünü çox olmasına rəğmən şirkət xərclərin optimallaşdırılması tədbirləri çərçivəsində *işçi heyətinin sayının azaldılması siyasəti* yürüdüb. 2008-ci ildə Şirkətdə və ona məxsus törəmə müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı 64794 nəfər olduğu halda 2018-ci ildə onların sayı 21% azalaraq 51125 nəfərə düşüb. Hər işçiyə düşən illik gəlir orta hesabla 2010-cu ildə 85,3 min AZN olduğu halda 2019-cu ildə bu rəqəm 1,6 milyon AZN-ə yüksəlib.

ŞİRKƏTİN HÜQUQİ STATUSU VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ

SOCAR dövlət şirkətidir və 100% iştirak payı Azərbaycan Respublikasına məxsusdur. Şirkətin təşkilati hüquqi forması xüsusi formadır və dövlət müəssisəsi kimi qeydiyyatdan keçib. Tam dövlət mülkiyyətində olan müəssisə kimi, SOCAR daim dövlətin dəstəyini alır. Hökumət tarixən SOCAR-a maliyyə və strateji dəstək göstərir, SOCAR-ın əməliyyatlarını, ehtiyatlarını, istehsal səviyyəsini, daşınma və emalı şəbəkələrinin genişləndirilməsində yardımçı rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “*Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında*” 24 yanvar 2003-cü il tarixli, 844 sayılı Fərmanı ilə SOCAR-ın qüvvədə olan qanunvericiliyə əsaslanan yeni idarəetmə strukturu, o cümlədən yeni Nizamnaməsi təsdiq edilib. Nizamnaməyə görə, SOCAR-ın strukturuna Rəhbərlik, Şirkətin Şurası, 5 Komitə daxildir. Şirkətin rəhbərliyi kateqoriyasına şirkətin prezidenti, *birinci vitse-prezidenti* və 11 vitse-prezident də olmaqla 13 nəfər daxildir.

Vitse-prezidentlər aşağıdakı sahələr üzrə müəyyənləşdirilib: *geologiya və geofizika məsələləri üzrə; yataqların işlənməsi üzrə; iqtisadi məsələlər üzrə; emal üzrə; sərmayələr və marketinq üzrə; sosial məsələlər üzrə; ekologiya üzrə, kadr, rejim və informasiya texnologiyaları üzrə; strateji inkişaf üzrə, neftin, qazın nəqli və qaz təsərrüfatı məsələləri üzrə; vitse-prezident*

Nizamnamənin 5.3-cü bəndinə əsasən, Şirkətin rəhbərliyinə daxil olan prezident, *birinci vitse-prezidentlər və bütün vitse-prezidentlər – dövlət və hökumət başçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti* tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən azad edilir. Şirkətin rəhbərliyi kateqoriyasına daxil olan 13 şəxsdən 11-i hakim siyasi partiyaya olan Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvüdür.

Nizamnamədə rəhbər vəzifədə çalışan şəxslərin bilik və bacarıqlarına, o cümlədən yaş həddinə və iş təcrübəsinə dair hər hansı meyarlar nəzərdə tutulmayıb. Eyni zamanda rəhbər vəzifələrdə çalışanlar üçün zaman limitində yoxdur.

SOCAR-ın hesabatlarında vurğulanır¹⁵ ki, şirkət Korporativ idarəetmə prinsiplərinə əsasən, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi tətbiq edir və bu sistem Şirkətin Şurası, rəhbərlik və komitələrdən ibarətdir. Ancaq araşdırmamız göstərir ki, SOCAR-ın idarəçiliyi korporativ idarəetmə standartlarına uyğun gəlmir. Şirkətin təşkilati-hüquqi forması da tam aydın deyil. Halbuki bütün bu məsələlər beynəlxalq standartlarda, o cümlədən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Ölkələrinin 2015-ci ildə qəbul etdikləri "Dövlət mülkiyyətində olan şirkətlərdə korporativ idarəetmə barədə Bələdçidə də"¹⁶ əksini tapıb.

SOCAR-ın kommersiya qurumu olaraq təşkilati-hüquqi forması qüvvədə olan Mülki Məcəllənin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Məcəllənin 64-cü maddəsinə görə, kommersiya təşkilatı qismində *təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri* nəzərdə tutur. Belə qurumlar onları yaradan təsisçilərinin (iştirakçılarının) paylarına bölünmüş nizamnamə (şərikli) kapitalı olan kommersiya təşkilatları hesab olunurlar. Məcəlləyə görə, *təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri* yaradılarkən cəmiyyətin firma adında cəmiyyətin adı ilə yanaşı "*məhdud məsuliyyətli cəmiyyət*", "*səhmdar cəmiyyəti*" sözləri göstərilməlidir.

SOCAR-ın firma adında onun təşkilati-hüquqi statusu "dövlət şirkəti" şəklində göstərilib. Şirkətin dövlət qeydiyyatı 1992-ci ildə o vaxt qüvvədə olan qanunvericilik əsasında həyata keçirilib. Hazırda qüvvədə olan Mülki Məcəllə isə 2000-ci ildə qəbul edilib. Təəssüf ki, şirkətin Nizamnaməsi 2003-cü ildə yenilənsə də bu amil nəzərə alınmayıb. Şirkətin isə hansı kateqoriyaya - təsərrüfat cəmiyyəti, yoxsa ortaqlıq aid edilməsi aydın deyil. Ən azı qanunvericilik firma adında hansı kateqoriyaya aid olduğunu yazmağı tələb edir.

Digər problem SOCAR-da korporativ idarəetmə standartlarının tətbiq edilməməsidir. Şirkətin Bakı Fond Birjasında emitent olaraq yerləşdirdiyi prospektə¹⁷ qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında xüsusi olaraq korporativ idarəetmə standartları mövcud olmadığından şirkətlərin idarəetmə forması ümumi olaraq Mülki Məcəllə ilə müəyyən edilir və SOCAR-ın hazırkı korporativ idarəetmə orqanlarının Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə uyğun yaradılması iddia edilir. Şirkətin əksər hesabatlarında korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi dəfələrlə

¹⁵ <http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annual-reports/davamli-inkisaf2014.pdf>

¹⁶ OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises, 2015 Edition https://www.oecd-ilibrary.org/governance/oecd-guidelines-on-corporate-governance-of-state-owned-enterprises-2015-edition_9789264263680-ru

¹⁷ http://bfb.az/teqdimat/?s_issuer=5083

vurğulanır. Ancaq araşdırmalarımız göstərir ki, idarəetmə prinsipləri nəinki korporativ idarəetmə standartlarına, hətta şirkətin istinad etdiyi Məcəllənin tələbləri ilə tam uyğunluq təşkil etmir. Məcəllədə korporativ idarəetmənin vacib elementləri əksini tapsa da SOCAR-ın idarəetmə strukturunda buna rast gəlmək olmur.

SOCAR-ın idarəetmə strukturunu analiz edək. Qeyd etdiyimiz kimi, Nizamnaməyə görə, SOCAR-ın strukturuna rəhbərlik, Şirkətin Şurası, 5 Komitə, Baş ofis, filiallar, nümayəndəliklər və hüquqi şəxs statusuna malik olmayan təşkilatlar (İdarələr), ortaqlar, Neft Şirkətləri və Şirkət tərəfindən yaradılan təsisatlar daxildir.

Şirkətin prezidenti şirkətin fəaliyyətinə rəhbərliklə yanaşı Şirkətin Baş ofisinin strukturunu və ştat cədvəlini təsdiq edir, aparatın struktur bölmələrinin əsasnamələrini təsdiq edir, aparatın işçilərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, onlar barəsində həvəsləndirmə və tənbeh tədbirləri tətbiq edir. Eyni zamanda şirkətin strukturuna daxil olan qurumların rəhbərlərini, onların müavinlərini və baş mühasiblərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, həmin qurumların Nizamnamələrini və Əsasnamələrini təsdiq edir, işəgötürən funksiyalarını həyata keçirən *Kadrların İdarə Edilməsi Komitəsinin* tərkibini, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Nizamnamənin 5.7-ci bəndinə əsasən, *Şirkətin Şurası (ŞŞ)* kollegial idarəetmə orqanıdır. ŞŞ-nin tərkibinə şirkətin prezidenti, vitse-prezidentləri və prezident tərəfindən müəyyən olunan digər vəzifəli şəxslər daxildir. ŞŞ-nin iclaslarına şirkətin prezidenti sədrlik edir. ŞŞ-nin iclası ayda bir dəfədən az olmayaraq keçirilir və növbədənəknar iclas ancaq şirkətin prezidenti tərəfindən çağırılır. Qərarlar açıq səsvermə yolu ilə adi səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Səslər bərabər bölündükdə Şuranın sədrinin və ya onu əvəz edən Şuranın digər üzvünün səsi həlledici olur. ŞŞ haqqında Əsasnamə SOCAR prezidenti tərəfindən təsdiq edilir.

Bundan başqa SOCAR-ın nəzdində 5 komitə - *Audit, Risklərin idarə edilməsi, Satınalmalar, Kadrların idarə edilməsi, İnformasiya təhlükəsizliyi komitələri* fəaliyyət göstərir.

Gözləmək olardı ki, 2003-cü ildə qəbul edilmiş struktur və Nizamnamə illər keçdikcə təkmilləşdiriləcək və beynəlxalq korporativ idarəetmə sisteminə uyğunlaşdırılacaq. Ancaq təəssüf ki, şirkətin idarəçiliyi həm korporativ idarəetmə standartlarına, həm də milli qanunvericiliyin tələblərinə tam cavab vermir.

Mülki Məcəlləyə görə, təsərrüfat cəmiyyətlərində ali idarəetmə orqanı onların *iştirakçılarının (səhmdarlarının) ümumi yığıncağı* hesab olunur. Ümumi yığıncaq Cəmiyyətin 3 ildən artıq olmayan müddətə *direktorlar şurasını (və ya müşahidə şurasını)* və (və ya) *təftiş komissiyasını (müfəttiş)* yaradır. Cəmiyyətin *direktorlar şurası (müşahidə şurası)* öz səlahiyyətləri hüddudlarında ümumi rəhbərliyi və cəmiyyətin fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir. Bundan başqa Cəmiyyətin *kollegial* (idarə heyəti, müdiriyyət) və ya *təkbəşçi* (direktor, baş direktor) icra orqanı yaradıla bilər. *İcra orqanı* cəmiyyətin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir, *direktorlar şurasına (müşahidə şurasına)* və səhmdarların *ümumi yığıncağına* hesabat verir. İcra orqanı *müşahidə şurası*

və ya Nizamnamədə bu səlahiyyət müşahidə şurasına verilməyibsə, *ümumi yığıncaq* tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Hazırda SOCAR-ın idarəetməsində *ümumi yığıncaq* və onun seçdiyi *müşahidə şurası* mövcud deyil. Yeganə olaraq *idarə heyəti* funksiyasını yerinə yetirən Şirkət Şurası mövcuddur. Faktiki olaraq ümumi yığıncaq və müşahidə şurası funksiyalarını ölkə prezidenti icra edir. Şirkətdə qarşılıqlı nəzarət mexanizmləri mövcud deyil, nəzarət ancaq birtərəfli - şirkətin prezidenti tərəfindən sərəncamında olan strukturlara nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda uzun müddət ancaq 2 sənəd - bank və təsərrüfat cəmiyyətlərinə münasibətdə korporativ idarəetmə standartları qəbul olunub. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının 27 iyun 2019-cu il tarixli, 1951100027 sayılı Qərarı ilə "*Banklarda korporativ idarəetmə standartları*" təsdiq edilib¹⁸. Bu standartlar Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin "*Korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə prinsiplər*"inə uyğun olaraq beynəlxalq korporativ idarəetmə təcrübəsi nəzərə alınmaqla hazırlanıb. Digər sənəd isə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi (indiki İqtisadiyyat Nazirliyi) tərəfindən 2011-ci ildə qəbul edilmiş "*Azərbaycan korporativ idarəetmə standartları*"dır¹⁹. Nazirlər Kabinetinin 4 iyun 2019-cu il tarixli, 257 sayılı Qərarı ilə "*Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə Qaydaları və Standartları*"²⁰ təsdiq edilib. Qərarla qeyd edilir ki, bu Qaydalar və Standartlar İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən təsdiq edilmiş "*Dövlətə məxsus müəssisələrin korporativ idarəetmə təcrübələrinə dair Qaydalar*" və milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanıb.

SOCAR-ın təşkilati-hüquqi forması səhmdar cəmiyyəti olmadığından bu Qaydalar və Standartlar təsir dairəsi düşməsi mümkün deyil. Çünki bu Qaydalar və Standartlar ancaq səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətləri üçün nəzərdə tutulub.

SOCAR-da audit fəaliyyəti Şirkətin Prezidenti yanında yaradılmış Audit Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. SOCAR-ın Audit Komitəsi daxili audit siyasətini və strategiyasını müəyyən edir və həyata keçirilməsini təmin edir. Audit Komitəsinin 3 üzvü var. Bunlar SOCAR-ın vitse-prezidentləri və hüquq idarəsinin rəhbəridir. Komitəyə Şirkətin Şurasında təmsil olunan vitse-prezident rəhbərlik edir. Halbuki Mülki Məcəllənin 107-ci maddəsinə görə, Audit komitəsi cəmiyyətin direktorlar şurası (müşahidə şurası) tərəfindən yaradılır və ona tabedir.

Göründüyü kimi korporativ standartlarda daxili audit bölmələri icraçı orqana (idarə heyəti) deyil, nəzarət edən quruma *direktorlar şurasına (müşahidə şurasına)* tabedir. Bu tabeçilikdə məqsəd icra prosesinə nəzarət etmək, şəffaflığı təmin etməkdir. SOCAR-ın nümunəsində isə icraçı qurumun rəhbəri həm daxili nəzarət bölməsini yaradır, həm də ona nəzarət edir. İcra qurumunun fəaliyyətinə isə daxili nəzarət yoxdur.

¹⁸ <http://www.e-qanun.az/framework/43056>

¹⁹ <http://economy.gov.az/article/korporativ-idar%C9%99etm%C9%99/21348>

²⁰ <http://www.e-qanun.az/framework/42596>

Şirkətlərin şəffaf və peşəkar idarə edilməsində korrupsiyaya qarşı mübarizənin tərkib hissəsi kimi işçilərin, xüsusəndə rəhbər işçilərin maraqlarının toqquşması daim diqqət mərkəzində olur və şirkətlər bunun qarşısını almaq üçün müvafiq qaydalar qəbul edirlər.

SOCAR-IN DÖVLƏTLƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Dövlət tərəfindən SOCAR-a maliyyə vəsaitlərinin ayrılması daha çox nizamnamə kapitalı və ya kredit ayırmaları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı Borcverən qismində çıxış edərək, borcalan Azərbaycan bankları və təkrar borcalan qismində SOCAR-a dövlət zəmanəti ilə kredit vəsaiti ayırır. Zəmanəti kimi Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından çıxış edən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, SOCAR və Azərbaycan bankları arasında dövlət zəmanətinin verilməsi barədə saziş imzalanır.

SOCAR-la dövlət arasında maliyyə axınlarını aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar:

Dövlətdən SOCAR-a maliyyə köçürmələri:

Kapitalın artımına dəstək. SOCAR-ın nizamnamə kapitalı 2011-2019-cü illərdə 4 dəfəyədək artaraq 1,059 milyard manatdan 4,323 milyard manata qədər yüksəlib. Artımın əsas mənbəyini dövlət büdcəsində şirkətə edilən yardımlar təşkil edib. Bu yardımların məqsədi Azərbaycan İB-nin nizamnamə kapitalının artırılması, Karbamid zavodunun yaradılması, bəzi neft yataqları (Ümid, Qarabağ və Babək yataqları) üzrə həyata keçirilən qazma işlərinin aparılmasına dövlət dəstəyini təmin etmək olub.

İnvestisiya. SOCAR-ın iştirak etdiyi layihələr tam və ya qismən dövlət büdcəsi və ya Dövlət Neft Fondundan ayrılan investisiyayönümlü vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2014-cü il 25 fevral tarixli 287 sayılı Sərəncamı ilə “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının istismarının ikinci mərhələsi, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişlənməsi, Trans-Anadolu Boru Kəməri və Trans-Adriatik Boru Kəməri layihələrinin idarə edilməsini təmin etmək məqsədilə SOCAR tərəfindən nizamnamə kapitalı 100 milyon USD məbləğində olan, səhmlərinin 51%-i dövlət mülkiyyətində, 49%-i SOCAR-a məxsus olan Cənub Qaz Dəhlizi QSC yaradılıb.²¹ 2017-ci ildə “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsində SOCAR vasitəsilə Azərbaycan tərəfinin iştirak payının maliyyələşdirilməsinə 142,8 milyon manat vəsait sərf edilib²². 2014- 2016-cı illər ərzində Dövlət Neft Fondu tərəfindən CQD ASC-nin nizamnamə kapitalının artırılması üçün ümumilikdə 1232,1 milyon ABŞ dolları (1530,3 milyon AZN) vəsait İqtisadiyyat Nazirliyinə köçürülüb.²³

Nazirlər Kabinetinin 30 dekabr 2013-cü il tarixli, 398s sayılı Sərəncamı ilə 2014-cü ilin dövlət investisiya xərclərindən “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009–2013-cü

²¹ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat, Bakı, 2017

²² Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat, Bakı, 2018

²³ “Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının R Ə Y İ. Səh. 212. http://sai.gov.az/upload/files/REY_ICRA2017_final.pdf

illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulmuş qazlaşdırma tədbirləri üçün SOCAR-a 60 milyon manat vəsait ayrılıb.

2019-cu ildə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərindən SOCAR tabeliyində olan H.Əliyev adına Neft Emalı Zavodunun yenidən qurulması və Ümid, Qarabağ və Babək yataqlarının işlənilməsi və s. istiqamətlərdə infrastruktur və sosial layihələrin maliyyə təminatı üçün müvafiq məbləğdə vəsait ayrılması planlaşdırılıb²⁴.

Kreditləşmə. Dövlət İnvestisiya Proqramının icrası çərçivəsində dövlət zəmanəti əsasında 2015-ci ildə Mərkəzi Bankı tərəfindən bir sıra layihələrin həyata keçirilməsi üçün 16 sifarişçi təşkilata 3141,5 milyon manat məbləğində kredit xətti açılıb. Bu vəsaitin 60,2%-i və ya 1891,5 milyon manatı SOCAR-ın payına düşüb²⁵.

Hesablama Palatasının 2020-ci il dövlət büdcəsi layihəsi barədə Rəyində²⁶ qeyd edilir ki, 2018-ci ilin dövlət büdcəsini icrasında qalmış vahid xəzinə hesabının qalığının 9,4 milyon manatı Maliyyə Nazirliyi vasitəsilə 2019-cu ildə büdcə ssudası kimi il ərzində qaytarmaq şərti ilə SOCAR-ın Neft Emalı zavoduna verilib.

2018-ci ilin martında SOCAR Maliyyə Nazirliyindən 102 milyon AZN (60 milyon ABŞ dolları) dəyərində qısamüddətli, 98 milyon AZN məbləğlərində uzunmüddətli borc götürüb.²⁷

Vergi güzəştləri. **Nazirlər Kabinetinin 2 dekabr 2013-cü il tarixli, 333 sayılı “Neft məhsullarının qüvvədə olan aksiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişdirilməsi barədə” Qərarı²⁸ ilə neft məhsullarının, o cümlədən benzinin və dizelin qüvvədə olan aksiz dərəcələri artırılıb. Qərara görə, Aİ-95 markalı benzinin aksiz dərəcəsi 101%-dən 159%-ə, Aİ-92 (92%) və Aİ-80 (93%) markalı benzinlərin hər ikisi üçün aksiz dərəcəsi 134%-ə qaldırılıb. Dizeldə artım 24%-dən 57%-ə çatdırıldı. Bu artımın davamı olaraq Tarif Şurasının Qərarı ilə həmin ilin dekabrın 3-dən etibarən ölkə ərazisində satılan yanacağın (benzin, dizel) qiyməti artırılıb. Nazirlər Kabineti 6 fevral 2014-cü il, 35 sayılı “Neft məhsullarının qüvvədə olan aksiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişdirilməsi barədə” Qərarı²⁹ ilə bu qərara 333 sayılı Qərara növbəti dəyişiklik edildi. Dəyişiklik əsasında Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan və satılan 23 növ neft məhsullarının 11-də tətbiq edilən aksiz vergisinin dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Məsələn, dəyişikliyə görə, Aİ-95 markalı benzinə tətbiq edilən aksiz vergisi 159%-dən 64%-ə, Aİ-92 benzinində 134%-dən 65%-ə, Aİ-80-də 134%-dən 66%-ə endirilib. Dizel yanacağı üçün isə bu göstərici 57%-dən 18%-ə endirilib. Bu azalma nəticəsində aksiz vergi üzrə dərəcələri 2 dekabr 2013-cü il tarixdəki artımdan əvvəlki həddindən də aşağı oldu. Yanacağın bahalaşmasına səbəb**

²⁴ Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsinin Zərfi, Bakı 2018

²⁵ “Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə dair illik hesabatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, Bakı, 2017, səhifə 92.

<http://sai.gov.az/upload/files/HP%202016%20fealiyyet.pdf>

²⁶ “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi” <http://sai.gov.az/1/rey/71/>

²⁷ SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2017-ci il”, Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əsası və mühüm mühasibat uçotu prinsipləri, səhifə 95

²⁸ <http://www.e-qanun.az/framework/28124>

²⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/28122>

olan vergi dərəcələri endirildikdən sonra yanacağın qiymətində dəyişiklik, yəni ucuzlaşma baş vermədi. Hökumətin qərarı ilə SOCAR-ın emal etdiyi müxtəlif növ yanacağın satışından hər ton üçün əlavə olaraq 30-60 faiz intervalında qazanc əldə etməyə başladı.

SOCAR-ın əldə etdiyi digər vergi güzəşti ƏDV ilə bağlıdır. AÇG, Şah Dəniz və Abşeron HPBS-lərin müddəalarına uyğun olaraq Azərbaycan (AÇG) Limited (AzAÇG), Azərbaycan (Şah Dəniz) Limited (AzŞD) və SOCAR Abşeron MMC vergi orqanlarının verdiyi və müvafiq olaraq 19 sentyabr 2019-cu il, 3 iyun 2026-cı il və 22 may 2034-cü il tarixlərində qüvvədə olan ƏDV şəhadətnamələrinə uyğun olaraq müvafiq HPBS əsasında Azərbaycan Respublikasında podratçı tərəfə sıfır faiz ƏDV tətbiq edilir³⁰.

Büdcə yardımları. Milli Məclisin 30 iyun 2017-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən istehsal olunan təbii qazın daxili bazarda maya dəyərindən aşağı qiymətə satışına görə yaranmış zərərin örtülməsi üçün ("Sosial təminat" köməkçi bölməsi üzrə nəzərdə tutulmuş vəsaitdən) dövlət büdcəsindən 2017-ci ildə 250 milyon manat məbləğində vəsait ayrılıb³¹.

2015-ci ildə baş vermiş devalvasiya "Azərenerji" ASC-nin xarici kreditlər üzrə borc öhdəliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırması nəticəsində dövlət şirkətinin bir sıra öhdəliklərinin icrasında, o cümlədən yanacağa görə Dövlət Neft Şirkətinə ödənişlərin aparılmasında çətinliklər yaranıb. "Azərenerji" ASC və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti arasında qarşılıqlı ödəmələr probleminin tənzimlənməsi məqsədi ilə Nazirlər Kabinetinin müvafiq sərəncamına uyğun olaraq 2015-ci ilin 1 oktyabr tarixinə "Azərenerji" ASC-nin SOCAR-a yanacağa görə yaranmış borclarının ödənilməsi məqsədi ilə "Azərenerji" ASC-yə uzunmüddətli, aşağı faizli borcun verilməsi təmin edilib.

SOCAR-DAN DÖVLƏTƏ AYIRMALAR

Büdcə ödənişləri. Xam neftin satışından əldə olunan gəlirlər, xam neftin beynəlxalq bazar qiyməti ilə dövlət tərəfindən tənzimlənən daxili qiyməti arasındakı qiymət marjası üzrə Azərbaycan Respublikasında müvafiq vergi çıxılmaqla göstərilir. Bazar qiyməti ilə dövlət tərəfindən tənzimlənən daxili qiymət arasındakı fərqə 30 faiz dərəcəsində vergi tətbiq edilir və vergi məbləği Dövlət Büdcəsinə köçürülür.

2019-cü ilin dövlət büdcəsində SOCAR üzrə büdcə daxilolmaları 1448,6 milyon manat olub. Bunlar "Azəriqaz" və "Azərkimya" dövlət müəssisələri ilə birlikdə Dövlət Neft Şirkətinin xətti ilə konsolidə edilmiş vergilər və digər ödənişlərdir (fiziki şəxslərin gəlir vergisi istisnadır). Ötən il dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərinin 5,8%-i, dövlət büdcəsinin neft sahələrindən gəlirlərinin (13604,6 milyon AZN) 10,4%-i, neft

³⁰ SOCAR, "Maliyyə hesabatı 2017-ci il", Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əsası və mühüm mühasibat uçotu prinsipləri, səhifə 21

³¹ "Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, Bakı, 2019

sektorundan yığılan vergi daxilolmalarının (2240 milyon AZN) isə 62,9%-i SOCAR-ın payına düşüb. Dövlət mülkiyyətində olan vergi ödəyicilərinin büdcə ödənişlərində SOCARın payı son illər əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. 2019-cı ildə bu vergi ödəyicilərinin büdcə ödənişlərində SOCAR-ın payı 76,4%-ə yüksəlib³².

İnvestisiya. Hökumətin xüsusi qərarlarına uyğun olaraq dövlət büdcəsinə, ayrı-ayrı dövlət agentliklərinə və hökumətin həyata keçirdiyi layihələrə, o cümlədən tikinti və təmir layihələrinə SOCAR tərəfindən pul şəklində qoyuluşlar və maliyyələşdirmələr (o cümlədən aktivlərin köçürülməsini) həyata keçirilir. Bu növ qoyuluşlar və maliyyələşdirmənin məbləğləri (*dövlət idarələrinin subpodratçalarına ödənişlər formasında*) 2018-ci ildə 675 milyon AZN və 5 milyon AZN təşkil edib. Bu vəsaitlər əsasən Azərbaycan Respublikasında mövcud olan, həmçinin yeni istirahət, nəqliyyat, təhsil və tibb infrastrukturunun təmiri və yenidən qurulması üçün istifadə edilib. 2013-2018-ci illər ərzində SOCAR tərəfindən dövlət layihələrinə pul şəklində qoyuluşları və maliyyələşdirmələri 2570 milyon AZN olub.

SOCAR eyni zamanda nizamnamədə nəzərdə tutulmayan sosial xərcləri əsaslandırmaq üçün 10.08.2012-ci il tarixli, 108 nömrəli əmrlə təsdiq edilmiş "Xeyriyyə, sosial və sponsor yardımına haqqında" SOCARSS-009.2012 standart sənədinə istinad edir. Şirkət 2013-2018-ci illər ərzində 72 milyon manatdan çox vəsaiti idman, təhsil, səhiyyə, maliyyə sektoruna yönəldib.

SOCAR-ın dövlətlə maliyyə münasibətlərini tənzimləyəcək dəqiq və aydın qaydalar sistemi mövcud deyil. Mövcud qaydalar isə ölkə iqtisadiyyatında xüsusi rola malik bir qurumla dövlət arasında xüsusi yanaşmanı özündə əks etdirmir və dövlətlə adi müəssisə ilə olan münasibətlərdən demək olar ki, fərqlənir. SOCAR ilə dövlət arasında maliyyə transferinə dair xüsusi münasibətləri əks etdirən yeganə sənəd Nazirlər Kabinetinin 30 dekabr 2016-cı il tarixli, 534 sayılı "İri dövlət şirkətlərinin gəlirlər və xərclər smetaları haqqında" Qərarıdır³³. Bu qərar fiskal transfer qaydalarını yox, SOCAR-ın gəlirlər və xərclər smetalarının dövlətin iştirakı ilə tərtibi, təsdiqi və dövlətin nəzarət prosedurlarını tənzimləyir. Qərar ölkədə iri dövlət şirkətlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində fiskal dayanıqlılığın təmin olunması, gəlirlərin və xərclərin proqnozlaşdırılmasına və icrasına nəzarətin daha da gücləndirilməsi, habelə bu sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması məqsədi ilə qəbul edilib. Qərarla gəlirlər və xərclər smetaları hazırlanmalı, təsdiq edilməli və icrası üzrə monitoring aparılmalı olan 14 iri dövlət şirkətinin Siyahısı təsdiq edilib və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti də həmin siyahıya daxildir.

Qaydaya əsasən, dövlət büdcəsinin dövlət əsaslı vəsait qoyuluşlarında (investisiya xərclərində) SOCAR üçün investisiya vəsaiti nəzərdə tutulduğu halda, həmin investisiya məbləğləri gəlirlər və xərclər smetasının "*Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən pul*

³² "Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsinin icrası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatla Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının R Ə Y İ http://sai.gov.az/upload/files/2019-REY_%C4%B0CRA.pdf

³³ <http://www.e-qanun.az/framework/34668>

vəsaitlərinin hərəkəti” və *“İnvestisiya fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti*” bölmələrinin müvafiq bəndlərində əks etdirilərək Komissiya tərəfindən yenidən təsdiq edilir.

Hər fiskal il SOCAR-ın illik gəlirlər və xərclər smetası Energetika, Vergilər və Maliyyə Nazirlikləri tərəfindən razılaşdırıldıqdan sonra müvafiq qaydada Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunur və onun icrasının monitorinqi aidiyyəti orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bundan əlavə, muhasibat və statistika hesabatları, eləcə də vergi bəyennamələri Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun hazırlanaraq Vergilər, Maliyyə, Ekologiya və Təbii Sərvətlər, Energetika, İqtisadiyyat Nazirlikləri, Dövlət Statistika Komitəsi və digər qurumlara təqdim edilir. Şirkət tərəfindən Vergilər və Maliyyə Nazirliyi, digər səlahiyyətli dövlət qurumları tərəfindən aparılan yoxlamalara xüsusi şərait yaradılır. Butun bunlarla bərabər, Şirkətdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mövcud qanunvericiliyin və bu sahədə qəbul olunmuş normativhuquqi aktların tələblərinə uyğunluğun vaxtaşırı monitorinqi aparılır³⁴.

Digər sənəd Nazirlər Kabinetinin 26 noyabr 2018-ci il tarixli, 504 sayılı Qərarı ilə “Büdcə təşkilatlarının, dövlət adından yaradılan publik hüquqi şəxslərin, büdcədənkenar dövlət fondlarının, səhmlərinin (paylarının) 30 faizi və ya daha artıq hissəsi dövlətə məxsus olan təsərrüfat cəmiyyətlərinin illik maliyyə fəaliyyəti haqqında məlumatlarının, o cümlədən dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə aid olan informasiyanın internet informasiya ehtiyatlarında açıqlanması Qaydası” təsdiq edilib. Bu Qaydaya əsasən, SOCAR dövlətə məxsus təsərrüfat cəmiyyəti olduğundan illik maliyyə fəaliyyətləri, o cümlədən dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə aid olan informasiyaları özlərinin internet informasiya ehtiyatlarında hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra, müvafiq olaraq sonrakı ilin aprel ayının 30-dan gec olmayaraq açıqlamalıdırlar. Bu zaman internet informasiya ehtiyatlarında açıqlanan informasiyaya çıxış sərbəst və ödənişsiz olmalıdır. Açıqlanmış informasiyaya müraciət edilməsi zamanı istifadəçinin qeydiyyatdan keçməsi, istifadəçi barədə fərdi və digər məlumatların daxil edilməsi tələb edilmir. İnternet informasiya ehtiyatlarında açıqlanan informasiya standart proqram təminatları vasitəsilə oxuna bilən, həmçinin mətnin istənilən fraqmentinin köçürülməsinə və axtarışına imkan verən fayl formatında olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin təşkilinin, büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və onların icrasına nəzarətin təşkilati, habelə büdcələrarası münasibətlər 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Büdcə sistemi haqqında” Qanunla tənzimlənir. Qanunda dövlət büdcəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələrlə, həmçinin büdcədənkenar dövlət fondları arasında qarşılıqlı əlaqəni tənzimləsə də dövlət büdcəsi ilə dövlət şirkətləri arasında münasibətləri tənzimləmir. Qanunda dövlət müəssisələri yeganə olaraq büdcənin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatların

³⁴ Davamlı İnkişaf üzrə illik Hesabat. SOCAR, Bakı, 2018

siyahısında qeyd edilir. Dövlət müəssisəsi anlayışı olaraq paylarının (səhmlərinin) 51 və daha artıq faizi birbaşa və ya dolayısı ilə dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyət, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, digər təşkilati formada fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər və publik hüquqi şəxslər göstərilir. Qanunda dövlət büdcəsindən hüquqi şəxslərə (istər özəl, istərsə də dövlət mülkiyyətində olan) maliyyə yardımı formaları olan büdcə ssudaları, subsidiyaları qeyd edilsə də bunun verilməsi tənzimlənmir.

*“Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında” Qanunun*³⁵ 5-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixracı zamanı məhsulların kontrakt (satış) qiyməti ilə (ixracla bağlı xərclər çıxılmaqla) ölkədaxili topdansa satış qiyməti arasındakı fərqdən dövlət büdcəsinə 30 faiz həcmində yığım tutulur və bu yığımlar vergidəyicisinin vergilər, faizlər, maliyyə sanksiyaları və inzibati cərimələr üzrə digər borclarının ödənilməsinə aid edilmir. Söhbət SOCAR-ın istehsal etdiyi və ixrac etdiyi neft və qaz məhsullarından tutulan yığımlardan gedir. Bu yığım barədə nə Vergi Məcəlləsində, nə də “Büdcə Sistemi haqqında” Qanunda rast gəlmək olur.

Vergi Məcəlləsində³⁶ dövlət şirkətlərinə münasibətdə fərqli vergi rejimi müəyyən edilməyib. Yeganə olaraq Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişində (HPBS) iştirak edən və Ələt iqtisadi zonasında vergitutma və vergi nəzarəti, vergi azadolmaları və güzəştləri ilə bağlı məsələlər bu Məcəllə ilə tənzimlənmir. Məsələn, AÇG HPBS üzrə hasil edilmiş xam neftin və Şah Dəniz HPBS üzrə hasil edilmiş kondensatın satışından yaranan gəlirlərdən göstərilən aksiz və qiymət marjası üzrə vergilər tutulmur.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2007-ci ildə qəbul etdiyi “Büdcə-vergi sferasında şəffaflığın təmin edilməsi üzrə Məcəllənin”³⁷ 1.1.4-cü bəndi dövlət qurumları ilə dövlət şirkətləri arasındakı münasibətlərə həsr olunub. Həmin bəndə əsasən dövlət qurumları ilə dövlət şirkətləri arasındakı münasibətlər dəqiq qaydalara əsaslanmalıdır. Məcəlləyə görə, “dövlət şirkətləri tam və ya qismən dövlət qurumlarına məxsus olduqlarından gəlirlərin necə köçürülməsi və ya dividendlərin necə ödənilməsinin dəqiq gözləntilərinin olması vacibdir. Dövlət şirkətlərinin illik hesabatına ümumi gəlirlər, bölüşdürülməmiş gəlirlər və ondan istifadənin digər istiqamətləri, o cümlədən büdcəyə köçürülmüş vəsaitlərin həcmi barədə məlumatlar daxil edilməlidir və bu məlumatlar həmçinin illik büdcə sənədlərində əksini tapmalıdır. Büdcə-vergi sferasında şəffaflığın təmin edilməsi üçün dövlət şirkətinin bütün ödənişləri, o cümlədən vergi, royalti, dividendlər və ya gəlirlər şirkətin illik hesabatlarında və büdcə sənədlərində əksini tapmalıdır. Əgər dövlət qurumları dövlət şirkətinə transfertlər edirlərsə, bu illik büdcədə göstərilməlidir.

5. Şirkətin şəffaflığı və hesabatlılığı

³⁵ <http://www.e-qanun.az/framework/41115>

³⁶ <http://www.e-qanun.az/code/12>

³⁷ <https://www.imf.org/external/np/fad/trans/rus/manualr.pdf>

Hüquqi şəxslərin Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına keçidilə əlaqədar Azərbaycan qanunvericiliyi maliyyə hesabatlarının xarici auditor tərəfindən aparılmasını və auditor hesabatının dərcinin icbariliyini nəzərdə tutan dəyişikliklər edib. *“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun* 12.3-cü maddəsinə əsasən, ictimai əhəmiyyətli qurumlardan və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını hazırlayan *kommersiya təşkilatlarından*, habelə bu Qanunun 12.2-ci maddəsində qeyd olunan *təşkilatlardan*³⁸ aşağıdakılar tələb olunur:

- *qurumun İnternet sahifəsi olduqda, həmin məlumatlardan sərbəst istifadə edilməsini təmin etmək şərtilə, illik maliyyə hesabatının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının, auditor rəyi ilə birlikdə, həmin internet sahifəsində və ya mətbu orqanda dərc olunması;*
- *qurumun illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının nüsxəsinin auditor rəyi ilə birlikdə hər hansı şəxsə, onun müdaxiləsi əsasında pulsuz təqdim olunması.*

SOCAR-ın Nizamnaməsinə 2014-cü ildə edilmiş dəyişiklik nəticəsində hesabatın dərci məcburi öhdəlik kimi daxil edilib. Nizamnamənin 6.1-1-ci bəndinə əsasən, Şirkət birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını auditor rəyi ilə birlikdə hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra *növbəti il iyun ayının 30-dan gec olmayaraq* internet sahifəsində və dövrü mətbu nəşrdə dərc etdirir. Həmin bəndə görə, hesabat dövrü ərzində SOCAR və ya onun törəmə cəmiyyətləri dövlət zamanəti ilə kredit aldıqda və ya dövlət borcunun xərclənməsi ilə bağlı layihələrdə iştirak etdikdə, həmçinin onlara büdcədən subsidiya, subvensiya, qrant və ya müəyyən səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı büdcə vəsaiti ayrıldıqda isə hesabatları eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim edir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 12.4-cü maddəsinə əsasən, mühasibat uçotu subyektinin nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuş idarəetmə orqanı bu subyektin maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına, təqdim və dərc olunmasına cavabdehdir.

SOCAR 2008-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına keçib. 2009-cu ildən başlayaraq Şirkət hər il rəsmi internet saytında kənar audit şirkəti tərəfindən hazırlanmış maliyyə hesabatları (*Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları*) yerləşdirir³⁹.

Şirkət rəsmi internet saytında maliyyə hesabatı ilə yanaşı mütəmadi olaraq “İllik hesabat” (2004-2018-ci illər) və “Davamlı inkişaf üzrə hesabat” (2011-2018-ci illər) tərtib edərək yerləşdirir⁴⁰. Bu hesabatlar həmçinin çap şəklində hazırlanır. Davamlı inkişaf üzrə hesabatı Şirkətin davamlı inkişafın bütün istiqamətləri üzrə fəaliyyəti haqqında məlumatları, həmçinin Şirkətin qarşısında duran vəzifələr və gələcək

³⁸ Dövlət zamanəti ilə kredit alan və ya dövlət borcunun xərclənməsi ilə bağlı layihələrdə iştirak edən, həmçinin büdcədən subsidiya, subvensiya, qrant və ya müəyyən səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı büdcə vəsaiti ayrılan kommersiya təşkilatları

³⁹ <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports>

⁴⁰ <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports>

planlar haqqında informasiyalar əks olunur. İllik hesabatla isə Şirkətin il ərzində fəaliyyəti (istehsal, emal və satış məlumatları, yeni yataqların kəşfi və işlənməsi, iştirak etdiyi layihələr və s.) barədə məlumatlar daxil edilir. Ekspertlər üçün anlaşılan olan maliyyə hesabatlarından fərqli olaraq illik və davamlı inkişaf üzrə hesabatlar populyar dildə hazırlanır və vətəndaşlar üçün nədbətən çox anlaşıqlı dildə olur.

Qanunverici orqan olan Milli Məclis SOCAR-ın fəaliyyətini yoxlamaq və nəzarət etmək səlahiyyətinə malik deyil. SOCAR-ın asılı olduğu instansiya yeganə olaraq Azərbaycan Respublikası prezidentidir. Şirkət buna görə də fəaliyyəti barədə digər qurumlar, o cümlədən parlament qarşısında hesabat vermir. Qanunvericilik baxımından parlamentin müəyyən məlumat tələb etmək hüququ var. *“Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında”* Qanunun 11-ci maddəsinə görə, *deputatlar öz fəaliyyəti ilə əlaqədar zəruri materialları və sənədləri almaq üçün dövlət müəssisələrinə, idarələrinə, təşkilatlarına müraciət edə bilər.* Həmin orqanlar tələb olunan materialları və sənədləri dövlət sirri haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərini gözləməklə 10 gün müddətində deputata təqdim etməlidirlər. Digər tərəfdən *Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin* 39-cü maddəsində göstərilir ki, *parlamentin yaratdığı Komitə qanun və qərar layihələrinin hazırlanması üçün zəruri olan sənədləri və materialları dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrindən tələb etmək, onların nümayəndələrini (ekspertlərini) komitənin iclaslarına dəvət etmək hüququ vardır.*

Milli Məclisin orqanı olan Hesablama Palatasının SOCAR-ı məhdud həddə yoxlamaq səlahiyyəti mövcuddur. *“Hesablama Palatası haqqında”* Qanunun 2.1-ci maddəsində Palatanın fəaliyyət dairəsi kimi eyni zamanda hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək daxil edilib. Ancaq bu vaxta qədər dövlətdən hər il kifayət qədər vəsait alan SOCAR-ın fəaliyyətinin yoxlanılması ilə bağlı məlumat yoxdur.

Şirkətin saytında 2009-cu ildən sonra maliyyə hesabatları yerləşdirilib. İndiyədək saytda yerləşdirilmiş və audit yoxlamasından keçmiş illər 2009-2019-cü illəri əhatə edib. Bu müddətdə yalnız bir şirkət – *Ernst and Young Holding* şirkəti tərəfindən audit aparılıb. Mərkəzi Londondan yerləşən EY dünyanın 150-dən çox ölkəsində işləyir. Məlumat üçün deyək ki, Dövlət Neft Fondu fəaliyyət göstərdiyi 2002-2015-ci illərdə indiyədək 3 audit şirkəti ilə işləyib. Bunlar *Ernst and Young Holding* (2002-2006, 2010-2012), *Deloitte and Touche* (2007 - 2009) və *Pwc* (2013-2019) şirkətləridir.

Ümumiyyətlə bir audit şirkəti ilə uzunmüddətli iş təcrübəsi keçmiş SSRİ-yə məxsus dövlət şirkətlərində geniş yayılıb. Məsələn, Qazaxıstanın *“KazMunayQaz”* şirkəti⁴¹ də ancaq Ernst and Young Holding şirkəti ilə işləyib və 2005-2019-cu illəri əhatə edən dövrlərin auditini bu şirkətə həvalə edib. Rusiyanın nəhəng *Gasprom* şirkəti⁴² 1998-20014-cü illərdə PWC, 2015-2019-cu illərdə FBK MMC ilə əməkdaşlıq edib.

⁴¹ http://www.kmg.kz/rus/investoram/finansovye_i_godovye_otchety/

⁴² <http://www.gazprom.ru/investors/disclosure/reports/2018/>

Ukraynanın *Naftogaz şirkəti*⁴³ isə 3 şirkətlə işləyib. Fəaliyyətinin ilk illərində kənar auditor olaraq əvvəlcə yerli *BDO LLC* (2001-2003, 2010-2011), daha sonra *Ernst and Young Holding* (2004-2009) və "*Deloitte & Touche USC*" (2012-2019) kimi dünya səviyyəli şirkətlərin xidmətindən yararlanıb. "*KazMunayQaz*" şirkəti⁴⁴ 2020-ci ilin I rübü üzrə audit hesabatını, *Gasprom*⁴⁵ və *Naftogaz*⁴⁶ şirkətləri isə müstəqil auditdən keçməyən maliyyə hesabatlarını saytlarında yerləşdiriblər.

SOCAR illik maliyyə hesabatlarını Azərbaycan dilinə tərcümə elətdirib rəsmi saytda yerləşdirir ki, bu da maraqlı şəxslərin hesabatla əlaqədarlığını artırır. Ancaq əsas problem audit hesabatının adı vətəndaş üçün çətin anlaşılan olmasıdır. Bu baxımdan maliyyə əməliyyatlarının vətəndaş cəmiyyəti, o cümlədən mətbuat üçün asan anlaşılan olması üçün maliyyə hesabatının ayrıca "oxuna bilən" hesabat şəklində hazırlanması faydalı olardı. Bu işdə SOCAR-ın ixtisaslaşmış QHT-lərlə əməkdaşlıq edilməsi işə töhfə verir.

ŞİRKƏTİN GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ STRATEGİYASI

SOCAR-ın məramı əməliyyat effektivliyi, sosial və ekoloji məsuliyyəti qabaqcıl təcrübəyə uyğun, dünyanın şaquli integrasiya olunmuş iri beynəlxalq neft-qaz şirkətinə çevrilməkdir. Belə bir iddialı məramın qarşılığında Şirkətin yaxın və ortamüddətli dövr üçün hədəflərini nəzərdə tutan ayrıca hər hansı inkişaf strategiyası mövcud deyil. Şirkətin fəaliyyəti çox şaxəlidir və qarşısında xeyli sayda vəzifələr qoyulub: qlobal enerji təhlükəsizliyi sistemində integrasiya, müasir texnologiyaları, avadanlıq və materialları Azərbaycan Respublikasının neft-qaz və neft-kimya sənayesinə cəlb etmək, dünyanın aparıcı şirkətləri sırasına çıxmaq və s. Bu sahədə SOCAR xeyli işlər görür. Müasir texnologiyalar cəlb edilir, kadr potensialı gücləndirilir, Azərbaycan Respublikasında və onun hüdudlarından kənarda istehsal və satış sahələri yaradır.

Ötən əsrin 90-cı illərində SOCAR-ın əsas hədəfi Azərbaycan neftinin xarici bazarlarda satışını təmin etmək və müasir texnologiyaları mənimsəmək idisə, yeni əsrdə, xüsusilə də onun ikinci dekadasında hədəf olaraq Azərbaycan qazının Avropa bazarlarında satışına nail olmaq, özünün emal və satış imkanlarını daha da artırmaq olub.

SOCAR-ın fəaliyyəti daha çox hökumətin qəbul etdiyi strategiyalarda rol almaq və töhfə vermək olub. Məsələn, «*Azərbaycan Respublikasının yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı*»nda SOCAR qarşısında işlənmədə olan yataqların istismarının intensivləşdirilməsi, müasir mədən-geofiziki

⁴³

<http://www.naftogaz.com/www/3/nakweben.nsf/0/C4775D2495121A4AC2257107003B5C8D?OpenDocument&Expand=1&>

⁴⁴ http://ir.kmg.kz/storage/files/73946358b6204e69/KZT_FS_3m2020_ENG.PDF

⁴⁵ <https://www.gazprom.ru/press/news/2020/july/article508573/>

⁴⁶

<http://www.naftogaz.com/www/3/nakweben.nsf/0/C4775D2495121A4AC2257107003B5C8D?OpenDocument&Expand=1&>

və neft-mədən avadanlıqlarının istehsalata tətbiqinin sürətləndirilməsi məsələləri başlıca vəzifələr kimi qoyulub.

Ancaq Şirkətin yaxın və ortamüddətli dövrdə qarşıya qoyduyu hədəflər və buna nail olmaq üçün fəaliyyət planını əks etdirən vahid bir sənədin – strategiyanın olması SOCAR-ın gələcəkdə dünyanın enerji sektorunda hansı rola malik olacağını planlaşdırmaq və hansı digər sektorlara daxil olmaq niyyətinin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək çətinidir. Şirkət prezidentinin açıqlamasında⁴⁷ qeyd edilir ki, Azərbaycanda həyata keçirilən enerji strategiyasının aparıcı qüvvəsi olan SOCAR indiyə qədər görülmüş işlərin məntiqi davamı olaraq 2011-ci ildən 2025-ci ilə kimi uzunmüddətli strateji inkişafa dair Kompleks Planını tərtib edib. Planda Şirkətin bütün fəaliyyət sahələri, o cümlədən, axtarış-kəşfiyyat, işlənmə və hasilat (Upstream), xammalın nəqli və satışı (Midstream), emal və emal məhsullarının satışı (Downstream) və digər xidməti fəaliyyət növləri üzrə inkişaf trendləri müəyyən edilib və məqsədyönlü şəkildə icra olunur.” Açıqlamada Kompleks Planın olması bildirilsə də belə Plan ictimaiyyətə açıq deyil və onun mövcudluğu sual doğurur. SOCAR prezidenti tərəfindən şirkətin rəsmi internet saytında növbəti dəfə yeni Strategiyanın hazırlanması anonsunu verilib⁴⁸. O, açıqlamasında SOCAR-ın 2035-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən yeni strategiyasını McKinsey şirkəti ilə birlikdə hazırlamağa başladığını və yaxın zamanda hökumətə təqdim etməyi planlaşdırdıqlarını bildirib. Onun sözlərinə görə, Strategiyanın əsas prinsipləri şirkətin dayanıqlı inkişafı, təkmilləşmiş effektiv idarəetmə sisteminin tətbiqi, sosial və ekoloji məsuliyyətin təmin olunması, ölkəmizin yanacaq enerji tələbatı ehtiyaclarının dəyərləndirilməsi və şirkətin gəlirliliyinin təmin olunması ilə yanaşı borcların idarə olunmasıdır.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiyanın *Qazprom* şirkəti 2018-ci ildə elektroenergetika sahəsində 2018-2027-ci illəri əhatə edən Strategiya qəbul edib⁴⁹. Qazaxıstanın *KazMunayQaz* şirkətinin 2025-ci ilə kimi inkişaf Strategiyası mövcuddur.⁵⁰

Dünya bazarlarında bərpaolunan enerjinin payının sürətlə artdığı bir dövrdə neft-qaz hasilatı üzrə ixtisaslaşmış *bp* şirkəti 2030-cu ilə qədər olan strategiyasının əsas hədəflərini açıqlayıb⁵¹. Strategiyanın əsas məğzini ənənvi enerjidaşıyıcıların yerini tədricən yaşıl enerjiyə verilməsi təşkil edir. Bunun üçün az karbonlu texnologiyalara investisiyaları artırmaq və neft və qaz hasilatını azaltmaq planlaşdırılır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

⁴⁷ SOCAR-ın 2015-ci il üzrə illik hesabatı

⁴⁸ <http://www.socar.az/socar/az/news-and-media/news-archives/news-archives>

⁴⁹ <http://www.gazprom.ru/press/news/2018/june/article436680/>

⁵⁰ http://www.kmg.kz/rus/kompaniya/strategiya_kompanii/

⁵¹ <https://www.bp.com/en/global/corporate/news-and-insights/press-releases/from-international-oil-company-to-integrated-energy-company-bp-sets-out-strategy-for-decade-of-delivery-towards-net-zero-ambition.html>

Azərbaycan ərazisindəki neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın və qaz kondensatının hasilatı, emalı və nəqli, neft və neft-kimya məhsullarının, qazın daxili və xarici bazarlarda satışı ilə məşğul olan dövlət şirkətinin – SOCAR-ın fəaliyyəti cəmiyyətin daim diqqət mərkəzində olub və müxtəlif müzakirə yol açıb. Vətəndaş cəmiyyəti, o cümlədən KİV bu qurumdan lazımı məlumatları əldə etməkdə çətinlik çəkir. Şirkət fəaliyyəti barədə maliyyə və fəaliyyət hesabatları yerləşdirməsinə rəğmən ictimaiyyətə açıq olmaqda maraqlı görünür. Rəsmi internet saytında son dövrlər xəbərlərin, xüsusən də satışla bağlı xəbərlərin seyrəlməsi müşahidə edilir. Şirkətin birgə və törəmə müəssisələrinin maliyyə və proqram fəaliyyəti barədə hesablara rast gəlinmir.

SOCAR aktivlərinin həcminə görə Azərbaycanın ən böyük şirkəti olmaqla yanaşı ən böyük vergidəyicisi və ən böyük işəgötürənidir. Şirkətin kifayət qədər sosial məsuliyyəti var.

Tədqiqatın hazırlanması prosesində SOCAR-ın fəaliyyətində son 10 ildə aşağıdakı tendensiyalar müşahidə edildi:

- *SOCAR sürətlə böyüyür, neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektoru segmentinə də daxil olur və ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük riskə çevrilir*
- *Dövlətin xarici borclarının üstələyən borc öhdəlikləri artmaqda davam edir və onların qaytarılması ölkənin valyuta bazarının sabitliyinə təhlükə yaradır*
- *Dünyanın enerji segmentinin sürətlə dəyişməsi, bərpaolunan enerjinin payının artması fonunda Şirkətin gələcəyə baxışlarını və hədəflərini müəyyənləşdirən və onun inkişafını nəzərdə tutan orta və uzunmüddətli vahid Strategiya sənədi mövcud deyil*
- *Hesabatlarında korporativ idarəetmə sistemlərini tətbiq etdiyini daim vurğulayan Şirkət korporativ idarəetmə standartlarına uyğun gəlməyən idarəetməyə malikdir*
- *Şirkətin fəaliyyətinə qanunverici orqan tərəfindən nəzarət mexanizmi yoxdur*
- *Şirkətlə dövlət arasındakı maliyyə axınlarını tənzimləyən aydın, dəqiq normativlər mövcud deyil*

MSŞT beynəlxalq təşəbbüsünü tərk etməsinə rəğmən Azərbaycan hasilat sənayesində şəffaflıq və hesabatlılıq standartlarının beynəlxalq prinsiplərinin tətbiq ediləcəyini bəyan edib və bununla bağlı ölkə prezidenti “Hasilat sənayesində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 5 aprel 2017-ci il tarixli Fərman imzalayıb. Fərmana görə, hasilat sənayesində şəffaflıq və hesabatlılıq standartlarının tətbiqi üçün bir sıra beynəlxalq prinsiplərə, o cümlədən dövlət hasilat sənayesindən əldə olunan gəlirlərin idarə olunması ilə bağlı vətəndaşlar qarşısında hesabatın verilməsinə, dövlət orqanlarının fəaliyyətində, özəl sektorda və ictimai münasibətlərdə şəffaflıq və hesabatlılıq standartları təşviqinə, hasilat sənayesində fəaliyyət göstərən dövlət və özəl şirkətlər tərəfindən şəffaflığın, o cümlədən dövlətin maliyyə idarəetməsinin və hesabatlılığın gücləndirilməsinin təmin olunmasına və s. istinad edilməlidir. Fərmanla Azərbaycan Respublikasının hasilat sənayesində

şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi məqsədilə Həsilat Sənayesində Şəffaflıq üzrə Komissiya yaradılıb.

Bütün bunları nəzərə alaraq SOCAR-ın fəaliyyətində idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq, şəffaflığa və hesabatlılığa nail olmaq üçün aşağıdakı addımların atılması məqsəduyğun olardı:

- Şirkətin gələcək hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi və fəaliyyət çərçivələrinin dəqiqləşdirilməsi;
- *Şirkətin orta (5 illik) və uzun müddətli (15-20 illik) dövrə hədəflənmiş vahid İnkişaf Strategiyasının işlənilib hazırlanması.* Yeni Strategiyada son illər dünyada müşahidə edilən bərpaolunan enerji istehsalı siyasətinin əksini tapması məqsəduyğun olardı;
- SOCAR-ın böyüyərək “Too big to fail” statuslu şirkətə çevrilməsinin qarşısını almaq və bazarda rəqabət mühiti yaratmaq üçün onun üfiqi və şaquli inhisarçı mövqeyinin aradan qaldırılması;
- *Şirkətin üfuqi integrasiya olunmaq hədəflərinin məhdudlaşdırılması.* Bunun üçün “Azərkimya” istehsalat birliyinin şirkətin tərkibindən ayrılaraq müstəqil şirkətə çevrilməsi məqsəduyğun olardı;
- *Şirkətin şaquli integrasiya olunmaq hədəflərinin məhdudlaşdırılması.* İstehsal subyekti ilə satış subyekti arasında qarşılıqlı nəzarətin güclənməsi və şəffaflığın təmin edilməsi üçün ölkə daxilində əhaliyə və qeyri-əhali qrupuna təbii qaz satışını həyata keçirən “Azəriqaz” İB-nin SOCAR-ın tərkibindən çıxarılması və müstəqil quruma çevrilməsi;
- Şirkətin təşkilati hüquqi-formasının dəqiqləşdirilməsi və idarəçilikdə korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi;
- Şirkətin təşkilati-hüquqi formasının mövcud “dövlət müəssisəsi” statusundan təsərrüfat cəmiyyəti forması olan və səhmləri dövlətə məxsus səhmdar cəmiyyəti statusuna keçidinin təmin edilməsi;
- *Şirkətin korporativ idarəetmə standartlarını tətbiq etməsi.* Bunun üçün Nizamnaməyə dəyişikliklər edilərək idarəetmə strukturu dəyişilməli, hazırda fəaliyyətdə olan Şirkət Şurası ləğv edilməlidir. Əvəzində ölkə prezidenti tərəfindən təyin edilən strateji idarəçiliyə cavabdeh Müşahidə Şurası (və ya Direktorlar Şurası) yaradılmalıdır. Müşahidə Şurasının (və ya Direktorlar Şurası) isə icraçı qurumun – İdarə Heyətinin və Nəzarət-Təftiş (Audit) Komitəsinin rəhbər və işçilərini təyin edir;
- Nizamnaməyə Şirkəti idarə edən strukturların (Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti, Nəzarət-Təftiş (Audit) Komitəsi) rəhbər və üzvlərinin peşəkarlığına dair tələblər daxil edilsin;
- Müvafiq qanunvericiliyə şəffaflıq və hesabatlılıq öhdəliklərinin dəqiq və aydın çərçivələrini müəyyənləşdirən dəyişikliklər edilməsi;

- SOCAR-ın qanunverici orqan olan Milli Məclis qarşısında hesabatlılığının artırılması
- Açıq Hökumət tərəfdaşlığının prinsiplərinə uyğun olaraq şirkətin rüblük, yarımillik maliyyə hesabatlarının ictimaiyyət üçün açıqlanması;
- “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanuna dəyişiklik edilərək SOCAR-ın informasiya sahibləri kateqoriyasına daxil edilməsi (Maddə 9) və şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə və əməliyyat məlumatları açıqlanması zəruri olan informasiyalar siyahısına daxil edilməlidir (Maddə 29);
- SOCAR-ın nəzdində olan şirkətlərin, o cümlədən şirkətin üstün paya malik olduğu törəmə şirkətlərinin maliyyə hesabatlarının ictimaiyyət üçün açıqlanması;
- SOCAR ilə dövlət arasında maliyyə axınlarının tənzimləyən müvafiq normativlər və qaydaların qəbulu;
- Şirkətin satınalmalar barədə standartları təkmilləşdirilməsi və onun fəaliyyətini yoxlayan müstəqil kənar auditor şirkətinin seçilməsi prosedurlarının şəffaf keçirilməsi təmin olunması.

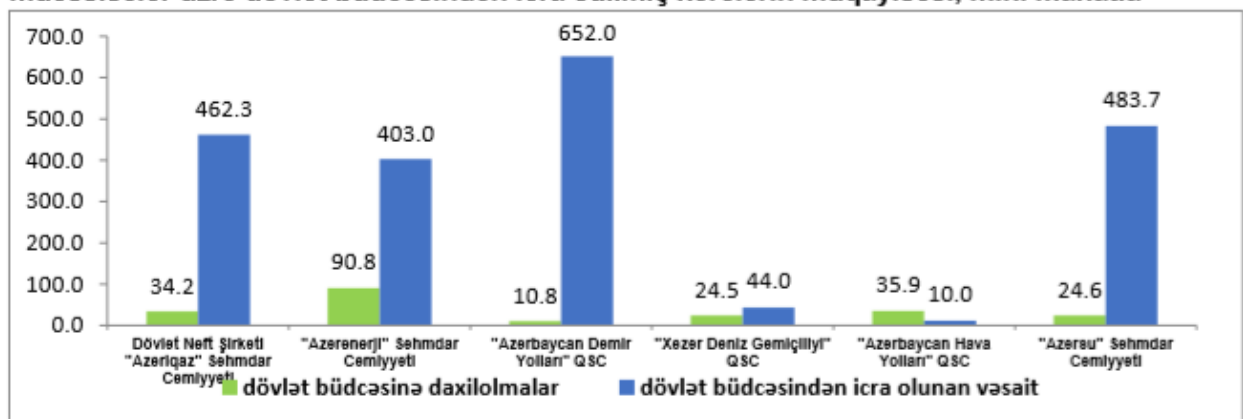
“AZƏRİQAZ” İSTEHSALAT BİRLİYİ DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİNİN KÖLGƏSİNDƏ

İnqilab Əhmədov

GİRİŞ

Azərbaycan dövlət maliyyəsi və dövlət şirkətləri arasında sərhəd olduqca kövrəkdir. Bu qeyri-müəyyənlikdən istifadə edərək iri inhisarçı dövlət şirkətləri dövlət maliyyəsinə özünün ümid yeri kimi baxır, korporativ statuslarını möhkəmləndirmək əvəzinə dövlət maliyyə imkanlarından yararlanmağa üstünlük verirlər. Acınacaqlı hal odur ki, 28 illik post-sovet bazar münasibətlərinin qurulduğu ölkədə dövlət şirkətlərinin dövlət maliyyəsindən asılılığı azalmaq əvəzinə ilbəl artmaqda davam edir.

Şəkil 38. Bəzi iri dövlət vergi ödəyiciləri üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalarla həmin müəssisələr üzrə dövlət büdcəsindən icra edilmiş xərclərin müqayisəsi, mln. manatla

Şəkil dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı müxtəlif hesabatlar əsasında Hesablama Palatası tərəfindən hazırlanmışdır.

http://sai.gov.az/upload/files/2019-REY_%C4%B0CRA.pdf

Yaranmış vəziyyətin əsas səbəbləri dövlət maliyyəsinin idarəetməsi ilə bağlı təkmil qaydaların olmaması, dövlət şirkətlərinin korporativ statusunun zəifliyi, habelə təbii inhisarçı dövlət şirkətlərinin oliqarxik idarəetmə üsuludur.

Dövlət şirkətlərinin büdcə üzərində hegemonluğu son nəticədə ölkədə sahibkarlıq və biznes mühitinin zəifləməsi ilə nəticələnir. Belə ki, onsuz da əlverişsiz, qeyri rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən özəl sahibkarlıq dolayısı ilə iri dövlət şirkətlərinin inhisarı altına düşməyə məcbur edilir. Böyük nüfuza malik dövlət şirkətləri özlərinin əlahiddə statuslarından sui istifadə edərək digər özəl biznesi də öz çətiri altına salır və bundan əlavə gəlir əldə etmək istəyir. Məsələn kimi SOCAR-ın cənub bölgəsində çay və çəltik biznesini himayə etməsini göstərmək olar.

Bütün adı çəkilən sahələrdə problemin başlanğıcı yaxşı idarəciliyin təməl prinsipinin pozulmasından, idarəcilik və kommersiya funksiyalarının bir qurumda cəmlənməsindən keçir. Məhz bu prinsipin pozulması səbəbindən yuxarıda sadalanan sahələrin inhisarçıları keyfiyyətli məhsul və xidmət təklif edib, daha çox gəlir əldə etmək yox, dövlət büdcəsindən mümkün qədər çox vəsait əldə etmək məqsədilə çalışırlar. Və bu məqsədlə də fəaliyyətlərini gəlirli etmək yox, zərərlə işləyən kimi nümayiş etdirirlər ki, növbəti ildə dövlət büdcəsindən daha çox vəsait əldə edə bilsinlər. Paralel olaraq vaxtaşırı reallaşdırılan iri dövlət investisiya layihələri dövlət büdcəsinin hesabına, daxili vəsait kifayət etmədikdə isə, beynəlxalq kreditləri cəlb etməklə həyata keçirirlər ki, bu da son anda dövlət büdcəsinin üzərinə düşən xarici öhdəlikdir.

Belə şəraitdə özəl sahibkarlığı inkişaf etdirmək xeyli çətinləşir. İlk növbədə rəşional iqtisadi sistemin təməl “xərc–fayda” prinsipi pozulur, əvəzində plan iqtisadiyyatının vəsait ayrılması (allocation) yanaşması ön plana çəkilir. Paralel olaraq dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən asılılığı artır, çünki qeyri-neft sektoru belə şəraitdə güclənə bilmir, ən yaxşı halda məşğulluq problemini qismən həll edir ki, o da adətən müvəqqəti xarakter daşıyır. Beləliklə, nəticədə çıxış yolu olmayan halqa (vicious circle) alınır: hökumət vəsait çatışmazlığından (xüsusilə neft qiymətləri aşağı olanda) gileylənir, sahibkarlıq və özəl biznes isə motivasiya olmadığından inkişaf etmir.

Təbii, sahibkarlıq və bazar iqtisadiyyatı yolunda maneələr yalnız dövlət şirkətlərinin büdcədə izafi yükündən ibarət deyil. Amma məhz bu problemin həlli sahibkarlığın inkişafına real töhvə verə bilər, davamlı iqtisadi inkişafın bünövrəsinin qurulmasında müstəsna rol oynayardı.

“AZƏRİQAZ” İSTEHSALAT BİRLİYİ

Azəriqaz hazırda SOCAR-ın nəzdində istehsalat birliyi statusunda fəaliyyət göstərir. 1996-cı ildə «Azəriqaz» Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmış, 2009-cu ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin neft və qaz sənayesinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi haqqında Sərəncamı ilə «Azəriqaz» Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yenidən təşkil olunaraq ARDNŞ-nin tərkibinə verilmiş və hal-hazırda SOCAR-ın tərkibində öz fəaliyyətini «Azəriqaz» İstehsalat Birliyi kimi davam etdirir.⁵²

Azəriqaz İstehsalat Birliyi (İB) Azərbaycan Respublikası ərazisində təbii qazı təchizat nöqtələrindən qəbul edərək, paylanması və satışını həyata keçirir.

«Azəriqaz» qazın istehsalı, emalı, saxlanması, nəqli, paylanması, həmçinin sənaye və istehlakçı qurğularının tikintisi, istifadəsi, nəzarəti, sınağı və sertifikatlaşdırılması, istehsalçılar, paylayıcılar, istehlakçılar və qaz anbarları arasında, idxal-ixrac və tranzit məqsədilə qazın boru kəmərləri vasitəsilə uzaq məsafələrə ötürülməsi və s. üzrə fəaliyyət göstərir.⁵³

⁵² <http://www.azeriqaz104.az/az/content/1/1>

⁵³ https://www.azerbaijans.com/content_543_az.html

“Azəriqaz” İstehsalat Birliyinin missiyası Azərbaycan Respublikası ərazisində qaz şəbəkəsinin təhlükəsiz istismarını təmin etmək, ətraf mühitə ziyan vurmamaq, təbii qazdan istifadə edən bütün istehlakçıları fasiləsiz, keyfiyyətli və təhlükəsiz qaydada təbii qazla təchiz etməklə müştəri məmnuniyyətinə nail olmaqdan ibarətdir.⁵⁴

“Azəriqaz” bir neçə səbəbdən önəmli rola malik olan dövlət şirkətidir:

- 1) Azərbaycanda təbii qaz istehsalı, xam nefti sıxışdıraraq, tədricən ən əsas və perspektiv enerji növünə çevrilməkdədir.
- 2) Yaxın perspektivdə Azərbaycanın dünya bazarına ən stabil və perspektivli məhsulu təbii qaz olacağı gözlənilir.
- 3) Daxili bazarda istehlak, istilik sisteminin təminatı, habelə elektrik enerjisi istehsalı əsasən təbii qaz üzərində qurulur.
- 4) Bütün bunlara rəğmən “Azəriqaz” müstəqil qurum kimi deyil, SOCAR-ın tərkibində istehsalat birliyi statusunda fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda deyilənlər onu deməyə əsas verir ki, ölkənin təbii qaz sənayesi həm ixrac potensialı baxımından, həm də nəqliyə və daxili bazarda qaz təchizatı baxımından, mühüm əhəmiyyətə malik bir sahə olmasına baxmayaraq, əlahiddə bir qurum kimi deyil, Dövlət Neft Şirkəti tərkibində idarəçilik məsələsi ciddi suallar doğurur və əlahiddə araşdırılma tələb edir.

QANUNVERİCİ BAZA

“Azəriqaz” İstehsalat Birliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 01 iyul 2009-cu il tarixli 366 nömrəli “Neft və qaz sənayesində idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Sərəncamı ilə “Azəriqaz” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin maddi texniki bazasında yaradılmışdır⁵⁵.

“Azəriqaz” öz fəaliyyətində SOCAR-ın Nizamnaməsini əsas tutur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Nizamnaməsi 18 sentyabr 2004-cü il tarixli, 127 nömrəli fərmana əsasən dəyişikliklərlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 24 yanvar tarixli, 844 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Nizamnaməyə əsasən Şirkətin əsas məqsədi Azərbaycan respublikası ərazisində, quru və dəniz sahələri də daxil olmaqla, neft və qaz yataqlarının axtarışının, kəşfiyyatının, hazırlanmasının, işlənməsinin. Neftin, qazın, kondensatın və onlardan alınan məhsulların nəql etməsinin. Emalının və satışının, istehlakçıların müvafiq enerji daşıyıcılarına olan tələbatının sabit və dayanıqlı ödənilməsinin, digər işlərin və xidmətlərin həyata keçirilməsindən və gəlir əldə etməsindən ibarətdir,

Qüvvədə olan digər vacib qanunverici baza hələ 1998-ci ildə qəbul edilmiş № 513-IQ sayılı “Qaz təchizatı haqqında” qanundur ki, ona sonralar xeyli dəyişikliklər edilib⁵⁶.

⁵⁴ <http://www.azeriqaz104.az/az/content/1/1>

⁵⁵ <http://www.socar.az/socar/az/company/organization/azerigas-production-union>

⁵⁶ <http://www.e-qanun.az/framework/3422>

Qanunda qaz qurğularının tikintisi, qurulması və istismarı üzrə tələblər, qazın istehsalı, emalı və qaz konteynerləri ilə əlaqədar fəaliyyət, energetika müqavilələri, qazın nəql edilməsi, paylanması və saxlanması, habelə təhlükəsizlik, insanların sağlamlığının və ətraf mühitin qorunması tədbirləri əksini tapıb.

Amma bir çox mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, qanun xeyli köhnəlib və bu günün tələblərinə cavab vermir.⁵⁷ Xüsusilə təbii qazın istifadəsi ilə bağlı istehlakçı ilə İB arasında münasibətlər olduqca yaygın və qeyri-müəyyəndir. Bundan həm istehlakçılar (qaz borularına və sayğaca qanunsuz müdaxilələr), həm də İB özü sui istifadə edir. Nəticədə uçot və hesabatlılıq prinsipləri pozulur, korrupsiyanın isə miqyası artır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 may 2019-cu il 1209 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının energetika sektorunda islahatların sürətləndirilməsi haqqında” sərəncamı məhz bu problemlərin həllinə yönəlib. Amma, 1 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ ki, bu istiqamətdə reallıqla uyğun işlər görünür.

Sərəncamda xüsusi olaraq qeyd edilir ki, “Qaz təchizatı haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının yeni layihələrini hazırlayıb on iki ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin”⁵⁸

Eyni zamanda, iri dövlət müəssisələrində maliyyə və biznes fəaliyyətində şəffaflıq və səmərəliliyin gücləndirilməsi üzrə Tədbirlər Planı-nın təsdiq edilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin Sərəncamına əsasən (#636s, 1 dekabr 2016-cı il) 10-dan çox iri dövlət müəssisələrinin gəlirlər və xərclər smetaları hazırlanmalı, təsdiq edilməli və icrası üzrə monitoring aparılmalı idi. Siyahı Dövlət Neft Şirkəti ilə başlayır. Planda smeta tərtibinin detallı qaydaları və onun monitoringi yer tutur. Amma qeyd edilən planın icrasının sonrakı taleyi haqqında məlumat yoxdur.⁵⁹

İDARƏETMƏ

“Azəriqaz”-ın idarəetməsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, SOCAR-ın tərkibində həyata keçirilir. Şirkətin 2018-ci ili əhatə edən illik hesabatında SOCAR-ın strukturunda təbii qazla bağlı ayrıca qaz ixracı idarəsi, Neftqazeltədqiqatlayihə institutu, Azəriqaz İB, “Qaz emalı” zavodu, “Neftqaztikinti” trestləri mövcuddur.⁶⁰

ŞURA

SOCAR-ın Şurası Şirkətin prezidenti yanında fəaliyyət göstərən məşvərətçi orqandır. Şirkətin Şurasının iclaslarına Şirkətin prezidenti sədrlik edir. Şirkətin Şurasının tərkibinə Şirkətin vitse-prezidentləri və Şirkətin prezidenti tərəfindən təyin olunmuş Şirkətin digər vəzifəli şəxsləri daxildir.

⁵⁷ <https://haqqin.az/news/172744>

⁵⁸ <http://www.e-qanun.az/framework/42550>

⁵⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/34668>

⁶⁰ <http://socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annual-reports/illik-hesabat-2018.pdf>

Şirkətin Şurasının iclası ayda bir dəfədən az olmayaraq keçirilir. Şirkətin Şurasının növbədənənar iclası Şirkətin prezidenti tərəfindən çağırılır. Şirkətin Şurasının iclasları onun tərkibinə daxil olan şəxslərin yarından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. Şirkətin Şurasının qərarları açıq səsvermə yolu ilə adi səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Səslər bərabər bölündükdə Şirkətin prezidentinin (Şirkətin prezidenti olmadıqda-Şirkətin birinci vitse-prezidentinin) səsi həlledicidir.

Şirkətin Şurasının iclasında aşağıdakı məsələlər müzakirə oluna bilər: Şirkətin tərkibinə daxil olan müəssisələrin fəaliyyətinə dair illik iş proqramları və onların yerinə yetirilməsi haqqında hesabatlar; Şirkətin mərkəzləşdirilmiş fondlarının yaradılması və istifadə olunması qaydaları; Şirkətin tərkibinə daxil olan müəssisələrin qarşılıqlı münasibətlərinin, məhsul, xidmət və işlərin hesablama qiymətləri; Şirkətin tərkibinə daxil olan müəssisələrin istehsal və təsərrüfat funksiyalarının tam və ya qismən mərkəzləşdirilməsi; Şirkətin xarici şirkətlərlə birgə işinin məqsəduyğunluğu; Şirkətin tərkibinə daxil olan müəssisələr arasındakı münasibətlərdə yaranan mübahisələr; Şirkətin fəaliyyətinə aid olan digər məsələlər. ⁶¹

Maraqlıdır ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 107-7 maddəsində (səhmdar cəmiyyətinin direktorlar şurası (müşahidə şurası)) qeyd edilib ki, "Direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) üzvlüyünə, nizamnamədə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, cəmiyyətin səhmdarı olmayan şəxs də seçilə bilər. Cəmiyyətin icra orqanlarının üzvləri (təkbəşçi icra orqanı) direktorlar şurasına (müşahidə şurasına) üzv seçilə bilməz." ⁶²

Amma kolliziya ondan ibarətdir ki, SOCAR-ın dövlət müəssisəsi kimi statusu qanunvericilikdə aydın əksini tapmayıb və hələ də müzakirə predmetidir. Mütəxəssislər onu xüsusi statusa malik qurum kimi dəyərləndirirlər. Bu qeyri-müəyyənliyin başqa bir təzahürü şirkətin sahibliyinin hansı dövlət agentliyinə məxsus olmasının da heç bir sənəddə əksini tapmamasıdır.

Və, nəhayət, Şuranın mövcud mühitdə korporativ idarəetmə prinsiplərinə uyğun təşkili belə, onun öz funksiyasını tam yerinə yetirmək anlamına gəlmir. Belə ki, institusional çərçivənin kövrək olduğu şəraitdə özü-özlüyündə Şuranın (İH) mövcudluğu hələ idarəetmənin cavabdehliyi, məsuliyyətliyi və nəhayət səlahiyyətlərin bölgüsünün praktikada əksini tapmasına dəlalət etmir. Məsəl üçün bir neçə il öncə ölkənin siyas-iqtisadi həyatında böyük rezonans yaratmış Beynəlxalq Bank olayını göstərmək olar. Dünya Bankının də təsdiqlədiyi müvafiq hesabatda göstərilirdi ki, Beynəlxalq Bank məhdud saydan səhmdar cəmiyyətlərdən biri idi ki, onun müşahidə şurası mövcud idi. ⁶³ Amma nəticədə bankın milyardlarla manat təminatlı kreditlərin verməsi, son nəticədə bankrot olması onu göstərdi ki, şura lazım olan anda öz funksiyasını yerinə yetirə bilmədi. Bankın icraedici rəhbərliyi riskli qərarları şuranın formal qərarını gözədən pərdə asmaq üçün istifadə edirdi. Bu misal bir daha onu deməyə əsas verir ki, ümumi qanunverci və institusional çərçivə

⁶¹ <http://www.socar.az/socar/az/company/regulations/socar-charter>

⁶² <http://www.e-qanun.az/code/8>

⁶³ Azərbaycan Respublikası: Dövlətə məxsus Müəssisələrdə Korporativ İdarəetmə və Mülkiyyət Dünya Bankı. s. 39.

arzu olunan “check and balance” prinsipinə cavab vermirsə, şura da daxil olmaqla korporativ idarəetmə atributları formal xarakter daşıyır, yaxşı idarəçilik prinsiplərinin bərqərar olmasına imkan yaratmır.

MHŞT TƏLƏBLƏRİ VƏ DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİNİN KORPORATİV STATUSUNUN GÜCLƏNDİRİMƏSİ İMKANLARI

Dünya Bankının 2017-ci ildə hazırladığı “Azərbaycana Respublikası: Dövlətə məxsus müəssisələrdə korporativ idarəetmə və mülkiyyət” hesabatında SOCAR araşdırılmayıb. Amma bununla yanaşı, Bank hesab edir ki, “Azərbaycanın iqtisadiyyatına əhəmiyyətliyi nəzərə alsaq, hökumət ARDNŞ-in korporativ idarəetmə təcrübələrinin qiymətləndirilməsini və qısa və orta-müddətli perspektivdə xüsusi ehtiyacların müəyyənəndirilməsini nəzərdən keçirə bilər. Belə bir qiymətləndirmənin aparıldığı halda, ARDNŞ Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsünün tələblərinin fəaliyyət və hesabatlıq strukturuna daxil edilməsindən həqiqətən də faydalana bilər”. (s.68)

Həqiqətən də MHŞT Standartı və tələbləri ARDNŞ-in korporativ idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. 2019-cu ildə yenilənmiş MHŞT Standartının bir neçə tələbi birbaşa hasilat sənayesində fəaliyyət göstərən DM-lərin hesabatlılığının gücləndirilməsinə həsr olunub. Belə ki, Standartın 2.6 tələbi tam olaraq hasilat sənayesində dövlətin iştirakını özündə ehtiva edir. Tələbdə xüsusi olaraq göstərilir ki, DM –lər xüsusi olaraq dövlət qurumları ilə maliyyə tranzaksiyalarını maksimum şəffaf aparmalı, müəssisələrlə dövlət arasında maliyyə münasibətləri aydın qurulmalı, o cümlədən DM –in dövlətdən ayrılan borc və subsidiyaları əsaslandırılmış və hesabatlı olmalıdır. Habelə adı çəkilən tələb DM-in İdarə Heyətinin tərkibi, onun mandatı və davranış mandatının təsvirinin olmasını vacib sayır.

MALİYYƏ: “AZƏRİQAZ”-IN ƏLAHİDDƏ MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ

Bir qayda olaraq, Azəriqaz-ın maliyyə göstəriciləri hesabatlarda tam əksini tapmır. Ən yaxşı halda, ümumi məlumat daxilində qaz təsərrüfatı ilə bağlı məhdud statistika və analiz üçün heç bir əhəmiyyət daşımayan istehsal göstəriciləri, bəzən isə maliyyə məlumatı ola bilər.

SOCAR-ın illik maliyyə hesabatlarında qaz satışı ilə bağlı bir neçə statistik məlumatlardan başqa Azəriqaz-ın ayrıca istehsalat birliyi olaraq statistik məlumatları dərc edilmir. Bu səbəbdən qaz təsərrüfatı ilə bağlı maliyyə vəziyyətin təhlili və Azəriqaz-ın nə qədər effektiv fəaliyyət göstərməsini təhlil etmək çətinləşir.

Hələ, 2011-ci ildə SOCAR-ın nizamnamə kapitalı 190 milyon manat artırılması kontekstində, bu artımın 150 milyon manatı hökumət tərəfindən Azəriqaz İB-nin nizamnamə kapitalının artırılması, 40 milyon manatı isə Karbamid zavodunun

yaradılması ilə bağlı olduğu qeyd edilmişdi⁶⁴. 2012-ci il ərzində şirkətin nizamnamə kapitalının 230 milyon manat artırılması Azərbaycan Respublikasında təbii qazın satışı və paylanması ilə məşğul olan SOCAR-ın törəmə müəssisəsi Azəriqaz İB-nin nizamnamə kapitalının hökuməti tərəfindən artırılması ilə bağlı idi⁶⁵. Dövlət 2014-cü ildə SOCAR-ın nizamnamə kapitalının artırılması üçün 178 milyon manat⁶⁶, 2015-ci ildə 581 milyon manat⁶⁷ 2016-cı ildə 172 milyon manat⁶⁸ 2017-ci ildə 243 milyon manat⁶⁹, 2018-ci ildə 1190 milyon manat məbləğində vəsait yatıraraq⁷⁰. Ötən il büdcədən yönəldilən vəsaitin 959,5 milyon manatı bəzi neft yataqları (Ümid, Qarabağ və Babək yataqları) üzrə həyata keçirilən qazma işlərinin aparılmasına dövlət dəstəyini təmin etmək məqsədi daşıyır.⁷¹ 2018-ci ildə Nazirlər Kabinetinin Qərarına uyğun olaraq SOCAR-ın Maliyyə nazirliyinə ödəyəcəyi 680 milyon manat məbləğində borc vəsaitləri şirkətin nizamnamə kapitalına köçürülüb⁷².

2018-ci ilin dövlət büdcəsində SOCAR üzrə büdcə daxilolmaları 1425,1 milyon manat olub ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə 8,2% çoxdur. Bunlar “Azəriqaz” və “Azərkimya” dövlət müəssisələri ilə birlikdə Dövlət Neft Şirkətinin xətti ilə konsolidə edilmiş vergilər və digər ödənişlərdir (fiziki şəxslərin gəlir vergisi istisnadır). Ötən il dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərinin 6,3%-i, dövlət büdcəsinin neft sahələrindən gəlirlərinin (7884 milyon AZN) 15,1%-i, neft sektorundan yığılan vergi daxilolmalarının (2441,5 milyon AZN) isə 58,4%-i SOCAR-ın payına düşüb.⁷³

Cədvəl 1. Dövlət Neft Şirkətinin (tabelikdə olan müəssisələr üzrə konsolidə edilmiş şəkildə) vergi ödənişləri (fiziki şəxslərin gəlir vergisi istisna olmaqla), min manatla

⁶⁴ SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2012-ci il”, “Qeyd 28, Nizamnamə kapitalı, əlavə ödənilmiş kapital və bölüşdürülməmiş mənfəət”, səhifə 54

⁶⁵ SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2013-ci il”, “Qeyd 28, Nizamnamə kapitalı, əlavə ödənilmiş kapital və bölüşdürülməmiş mənfəət”, səhifə 59

⁶⁶ SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2014-cü il”, “Qeyd 26, Nizamnamə kapitalı, əlavə ödənilmiş kapital və bölüşdürülməmiş mənfəət”, səhifə 67

⁶⁷ SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2015-ci il”, “Qeyd 27, Nizamnamə kapitalı, əlavə ödənilmiş kapital və bölüşdürülməmiş mənfəət”, səhifə 69

⁶⁸ “Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatla Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, Səh 255. http://sai.gov.az/upload/files/ICRA-2016-SON_FINAL.pdf

⁶⁹ SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2017-ci il”, “Qeyd 28, Nizamnamə kapitalı, əlavə ödənilmiş kapital və bölüşdürülməmiş mənfəət”

⁷⁰ SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2018-ci il”, “Qeyd 27, Nizamnamə kapitalı, əlavə ödənilmiş kapital və bölüşdürülməmiş mənfəət”, səhifə 80

⁷¹ “Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi <http://sai.gov.az/upload/files/2018-DURUSTLESME-REY-FINAL.pdf>

⁷² SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2018-ci il”, “Qeyd 27, Nizamnamə kapitalı, əlavə ödənilmiş kapital və bölüşdürülməmiş mənfəət”, səhifə 80

⁷³ “Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatla Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi http://sai.gov.az/upload/files/REY_ICRA2017_final.pdf

İri dövlət vergi ödəyiciləri	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Dövlət Neft Şirkəti	1469741,3	1684587,7	1389231,5	1244764,9	1297234,6	m/y
"Azəriqaz" İstehsalat Birliyi	23834,5	27590,4	19370,5	2810,6	7275,7	m/y
"Azərkimya" İstehsalat Birliyi	643,9	8,4	844,8	4817,1	13009,4	m/y
Dövlət Neft Şirkəti xətti ilə, ümumilikdə	1494219,7	1712186,5	1409446,8	1252392,6	1317519,7	1425069,4

Mənbə: Hesablama Palatası

m/y – məlumat yoxdur

SOCAR-ın 2018-ci il maliyyə hesabatında neft və qaz hasilatı bir yerdə, habelə satış və paylaşdırma yenə neft və qazı üzrə birlikdə göstərilib⁷⁴. Belə ki, hesabatdan aydın olmur, qaz üzrə maliyyə vəziyyəti xərc-fayda əmsalı və s. göstəricilər nəyi nümayiş etdirir.

Yalnız gəlirlərin kateqoriyalar üzrə təhlilində təbii qaz üzrə ayrıca bənd verilir və qeyd edilir ki, əgər 2017ci ildə bu bənd üzrə 2670 mln AZN idisə, 2018-ci ildə bu göstərici 3191 mln. AZN olmuşdur.s 81.

Bununla yanaşı SOCAR-ın 2019-cu il üzrə maliyyə hesabatında ayrıca "Azəriqaz" İB-in öhdəlikləri əksini tapıb. (s. 93)

Marqlıdır ki, 2018-ci il hesabatında regionların qazlaşdırılması ilə bağlı aşağıdakılar qeyd olunmuşdu. "31 dekabr 2018-ci il tarixinə qazlaşdırma 95,7% tamamlanmış və rəhbərlik hesab edir i, qalan hissə ilin sonunandək tamamlanacaq." Növbəti, 2019 – cu il maliyyə hesabatında isə aşağıdakılar göstərilmişdir: "31 dekabr 2019-cu il tarixinə ölkədə qazlaşdırma 96,01% tamamlanmışdır. Rəhbərlik hesab edir ki, ölkədə qalan qazlaşdırma işləri ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsi Dövlət tərəfindən kapital yatırımlar vasitəsilə davam etdiriləcək"⁷⁵ (s. 92)

2020-ci il 6 avqust tarixində dövlət başçısı dövlət müəssisələrinin səmərəsiz fəaliyyətini kəskin tənqid edərək, məhz qazlaşdırma işinin dövlət hesabına

⁷⁴ <http://socar.az/socar/assets/documents/az/socar-financial-reports/Maliyye.hesabat.2018.pdf> s.42

⁷⁵ <http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-financial-reports/Maliyy%C9%99%20hesabatlar%C4%B1%202019.pdf>

aparılmasını, əvəzində SOCAR və digər dövlət müəssisələrin büdcədən yardım almasını qəbul edilməz sayıb.⁷⁶

Beləliklə, bu misal şirkətin maliyyə idarəetməsində və bütövlükdə fəaliyyətində ciddi çatışmazlıqların olmasının və onun islahata ehtiyacı olmasını nümayiş etdirir.

AZƏRİQAZ – DÖVLƏT MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Azəriqaz-ın dövlət büdcəsi ilə münasibətləri, habelə İB-ni inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsində dövlətin rolu haqqında məlumat olduqca azdır. Açıq mənbələrdə olan məlumatlar da sistemli olmadığından təhlil üçün kifayət etmir.

Hesablama Palatası tərəfindən 6 iri dövlət vergi ödəyicisi üzrə dövlət büdcəsindən icra olunan vəsait ilə onların dövlət büdcəsinə ödənişləri (vergi orqanları tərəfindən daxilolmalar) müqayisə edilmişdir. Müqayisə göstərir ki, “Azərbaycan Hava Yolları” QSC istisna olmaqla “Azəriqaz” ASC, “Azərenerji” ASC, “Azərsu” ASC, “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC, “Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilən vergi və digər ödənişlərin məbləği həmin müəssisələr tərəfindən dövlət büdcəsindən icra olunan vəsaitdən az olmuşdur.⁷⁷

SOCAR-ın dövlət büdcəsinə ödənişləri bir qayda olaraq aşağıdakı izahla verilir. “Dövlət Neft Şirkətinin (strukturundakı Azəriqaz və Azərkimya dövlət müəssisələri ilə birlikdə) xətti ilə neft sektoru üzrə konsolidə edilmiş vergilər və digər ödənişlər üzrə proqnoz göstəricilər qeyri-neft sektoruna aid edilən icbari ödənişlər (fiziki şəxslərin gəlir vergisi, yol vergisi və s.) nəzərə alınmadan müəyyən olunur”

Bu konsolidə edilmiş hesabatlar təbii ki, əlahiddə olaraq Azəriqaz-ın, habelə Azərkimya-nın vergi və digər maliyyə göstəricilərini təhlil etməyə imkan vermir. O səbəbdən də Azəriqaz-ın rentabelliği, habelə maliyyə performansı haqqında qiymətləndirmə aparmaq xeyli çətinləşir.

Amma bəzi istisnalar mövcuddur və, məsələn Hesablama Palatasının 2019-cu ilin dövlət büdcəsinin icrasına rəydə əksini tapmış cədvəl 18 (s.95) çox faydalıdır.⁷⁸

⁷⁶

[http://azertag.az/xeber/Prezident Ilham Aliyev koronavirusla mubarize sahesinde gorulen tedbirler ve sosial iqtisadi veziyyetle bagli videoformatda musavire kechirib YENILANIB 2 VIDEO-1554479](http://azertag.az/xeber/Prezident-Ilham-Aliyev-koronavirusla-mubarize-sahesinde-gorulen-tedbirler-ve-sosial-iqtisadi-veziyyetle-bagli-videoformatda-musavire-kechirib-YENILANIB-2-VIDEO-1554479)

⁷⁷ http://sai.gov.az/upload/files/HP_DNF_REY_yekun.pdf

⁷⁸ http://sai.gov.az/upload/files/HP_DNF_REY_yekun.pdf

Cədvəl 18. Dövlət mülkiyyətində olan vergi ödəyicilərinin dövlət büdcəsi ilə hesablaşmaları barədə, min manatla

Göstəricilər	Ümumi borc qalığı		Artıq ödəmə		Hesablanmışdır (azalmış çıxılmaqla)	2018-ci illə müqayisə		Büdcəyə daxilolma	2018-ci illə müqayisə	
	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	ilin əvvəlinə	ilin sonuna		məbləğlə	%-lə		məbləğlə	%-lə
Dövlət mülkiyyəti, o cümlədən	166 806,2	177 478,1	377 437,8	293 451,8	2 077 469,0	-300 116,1	87,4	1 847 820,2	-36 780,1	98,0
Dövlət Neft Şirkəti	2 608,9	233,7	85 590,3	59 432,6	1 374 075,5	-101 753,0	93,1	1 411 612,2	38 724,7	102,8
Azəriqaz SC	6,3	6,3	1 051,9	1 291,0	34 196,1	1 813,0	105,6	34 230,6	2 297,4	107,2
Azərkimya DŞ	0,0	0,0	0,0	10 429,9	-8 207,4	-37 780,0	-27,8	2 728,5	-17 520,2	13,5
NRVTN (tabeliyindəki müəssisələr üzrə)	306,5	109,6	7 599,9	3 314,4	36 327,2	-6 746,1	84,3	35 705,5	1 620,4	104,8
Azərenerji SC	2,9	4,3	20 596,3	2 418,2	106 550,3	9 551,8	109,8	90 782,9	3 967,8	104,6
Azərbaycan Dəmir Yolları SC	41,2	0,0	9 647,3	10 582,7	965,5	-12 024,1	7,4	10 806,0	-5 043,6	68,2
Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi SC	30,4	6,1	73,3	264,7	16 415,3	-23 654,0	41,0	24 493,1	-5 950,2	80,5
AZAL SC	71,8	233,2	702,5	1 434,0	24 482,1	-16 709,6	59,4	35 887,8	3 387,0	110,4
Azərsu SC	43,2	102,8	438,0	153,1	23 377,8	-4 792,0	83,0	24 554,4	-2 953,9	89,3
Digərləri	163 695,0	176 782,1	251 738,3	204 131,2	469 286,6	-108 022,1	81,3	177 019,2	-55 309,5	76,2

Cədvəl müvafiq hesabat məlumatları əsasında Hesablama Palatası tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən görünür ki, bir sıra borcu azalan digər dövlət müəssisələri (Azərkimya Dövlət Şirkəti, Azərbaycan Dəmir Yolları, Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi, Azərsu səhmdar cəmiyyətləri və digərləri) ilə müqayisədə Azəriqaz-ın dövlət büdcəsinə borcu artmışdır və 2018-ci il ilə müqayisədə bu artım 107,2% təşkil edir.

Digər tərəfdən Azəriqazın maliyyə göstəricilərinin təhlilinin çətinliyi İstehsalat Birliyinin daxili bazarda qaz təchizatını onun xarici bazara ixrac etdiyi qazın qiymətindən xeyli aşağı qiymətə satışı ilə bağlıdır. Belə ki, 2016-cı ildə Birliyin daxili bazarda topdansa satış qiyməti 28 \$/mcm, istehlakçıya son qiymət 66,67 \$/mcm olubsa, Gürcüstana ixrac qiyməti 165 \$/mcm, Türkiyəyə isə 180 \$/mcm olmuşdur.⁷⁹

Başqa tərəfdən nəzər almaq lazımdır ki, bu qiymətlər, xüsusən ixrac qiymətləri dəyişkəndir və deməli daxili qiymətlərlə müqayisədə proporsiya da dəyişilir. Bu səbəbdən qaz satışı ilə bağlı statistika əsasən qapalı olmaqla yanaşı həm də qarışıqdır. Bütün bunları nəzərə alsaq, Azəriqaz-ın rentabelliyini hesablamaq mövcud şəraitdə olduqca çətinləşir.

Azəriqazın itkiləri haqqında vaxtaşırı mətbuatda məlumatlar yayılır.⁸⁰

⁷⁹ <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2016/07/Azerbaijans-gas-supply-squeeze-and-the-consequences-for-the-Southern-Corridor-NG-110.pdf>

⁸⁰ <http://sozcu.info/manet/manshet-3/2227-azeriqazda-shok-faktlar-ashkarlandi-ilde-700-milyon-kubmetr-itki-korrupsiya-daha-neler.html>

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Avropa Birliyinin 3-cü enerji paketində qaz təsərrüfatının liberalizasiyası praktikasını bu sahədə dünyada ən yaxşı nümunələrdən biri kimi saymaq olar. Adı çəkilən 3-cü direktiva qaz təsərrüfatında idarəetmənin təbii inhisarların maksimum bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasını 3 alternativ istiqamətdə görür. 1) mülkiyyətçinin tam ayrılması (ownersip unbundling), 2) müstəqil sistem operatoru (independent system operator), 3) müstəqil nəqliyyat operatoru (independent transmission operator).

Birinci halda nəqletmə və təchizat şirkətlərinin ayrı-ayrı mülkiyyət sahibləri olmalıdır. Bu o deməkdir ki, bu halda onlar bir-birindən müstəqil olmalıdır. Digər 2 halda isə nəqletmə şirkətinin aktivləri qaz təchizatı şirkəti ilə vahid bir qurumda ola bilər. Faktiki olaraq bu halda söhbət vertikal integrasiya olunmuş şirkətdən gedir. Amma vacib məqam odur ki, cari maliyyə əməliyyatları bir-birində ayrılır və hər bir fəaliyyət üzrə qeydiyyat ayrı-ayrılıqda aparılır.⁸¹

Təbii ki, sonuncu 2 variantda şirkətin fəaliyyəti üzrəndə Avropa Komissiyasının güclü nəzarəti təmin edilir. İnhisarçılığın diskriminasiyaya keçməsinə yol verlmir.⁸²

Qazaxıstanın Qaz və Qaz təchizatı haqqında Qanun maraqlı görünür. Azərbaycan qanunvericiliyindən fərqli olaraq Qazaxıstanın qaz təchizatı haqqında qanunda detallı olaraq qaz və qaz təchizatı sahəsində məsul orqanının (уполномоченный орган) kompetensiyası və vəzifələri əksini tapıb.⁸³

Digər vacib bir sənəd "'Qazaxıstan Respublikasının 2030-cu ilə qədər yanacaq – energetika kompleksinin konsepsiyasının təsdiqi haqqında hökumətin fərmanıdır. (Об утверждении Концепции развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 года № 724)⁸⁴

Bu sənəddə ölkənin qaz sənayesinin əsas prioritetləri əksini tapıb. Xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Qazaxıstanın coğrafiyası səmərli qaz təchizatı üçün zəmin yaratmır, ölkənin ayrı-ayrı əraziləri idxal qazının (Özbəkistan, Rusiya) hesabına təchiz edilir və ümumilikdə ölkə əhalisinin yalnız 50 % -ə yaxını qazla təmin edilir⁸⁵.

Müqayisə üçün Azərbaycanda bu rəqəm 98% təşkil edir.

Qazaxıstanın bu sahədə milli neft şirkəti Kazmunayqaz, Azərbaycanda olduğu kimi qaz təsərrüfatının idarəedilməsində, onun nəqlində təchizatında yeganə operatorudur.

⁸¹ URL: <http://www.aigt.org.uk/companies.asp> (дата обращения: 13.02.2018).

⁸² Yafimava K. The EU Third Package for Gas and the Gas Target Model: major contentious issues inside and outside the EU // OIES Paper: NG 75. Apr. 2013.

⁸³ https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31107618#pos=155;-37

⁸⁴

<https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/Concept%20for%20the%20Development%20of%20the%20Fuel%20and%20Energy%20Sector%20until%202030%2028RU%29.pdf>

⁸⁵ <http://today.kz/news/ekonomika/2017-02-16/736396-uroven-gazifikatsii-v-kazahstana-dostig-pochti-46-protstentov/>

Şirkətin 2018-ci il hesabatında onun həmçinin qaz sənayesində inkişaf perspektivləri və habelə şirkətin korporativ statusunun yaxşılaşdırılması istiqamətləri geniş əksini tapıb. ⁸⁶

DAXİLİ BAZARIN POTENSİAL ƏLVERİŞLİLİYİ

Azərbaycanın daxili bazarında qaz təchizatı 2 əlverişli faktorla şərtlənir. 1) Ölkənin qaz hasilatı son illər artan xətlə inkişaf edir və yaxın perspektivdə tədricən neft ölkəsindən qaz ixracatçısına çevrilməsi artıq reallaşmaqdadır. Bu o deməkdir ki, yaxın gələcəkdə ixracla yanaşı daxili tələbatın da tam olaraq ödənilməsi imkanları artıq faktdır. 2) Regionun digər qaz ölkələri ilə müqayisədə (Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan) Azərbaycanın ərazisi kifayət qədər kompakt olduğundan qaz nəqli və təchizatı infrastrukturunu düzgün siyasət aparılarsa izafi xərclərlə müşayiət olunmur. Düzdür qaz istehsalı Abşeron yarımadasında, ofşorda həyata keçirilir və ölkənin bütün ərazilərini bu coğrafi məkandan təmin etmək geniş xərc smetasını istəyir. Amma bununla yanaşı ümumi ərazinin kompaktlığı bu faktoru üstələyir və nəticədə ölkənin bütün ərazisinin qazlaşdırılması digər adı çəkilən ölkələr kimi həddən artıq izafi investisiya tələb etmir. Bu faktorlar vacib olsa da, ölkə qaz sənayesinin səmərəliliyi üçün kifayət deyil.

AZƏRİQAZ-IN SƏMƏRƏLİLİYİ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 5 sentyabr 2016-cı il (№ 2300) Sərəncamında “nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərdə maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının mərhələlərlə tətbiqi” xüsusi olaraq vurğulanıb. Bundan sonra Nazirlər Kabinetinin İri dövlət şirkətlərinin gəlirlər və xərclər smetaları haqqında 30 dekabr 2016-cı il 534 sayılı qərarında xüsusi qayda təsdiq etdir.⁸⁷ Qaydaya əsasən *Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti, Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti, İnvestisiya fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti, Digər əməliyyatlar üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti* və *Əlavə göstəricilər* əksini tapıb. Lakin problem ondadır ki, o zamandan bəri bu istiqamətdə real irəliləyiş olmayıb. Cari ilin avqust ayında dövlət başçısının dövlət müəssisələrinin səmərəsizliyini tənqid edən çıxışı buna bariz sübutdur.⁸⁸

Ümumiyyətlə isə DM-lərin, o cümlədən Azəriqaz-ın səmərəliliyin artırılması məsələsi ilk növbədə bir sıra ümumi amillərlə bağlıdır. Bu amillər ilk növbədə dövlət

⁸⁶ http://annual-report2018.kmg.kz/documents/KMG_ANNUAL_REPORT_2018_RU.pdf

⁸⁷ <http://www.e-qanun.az/framework/42596>

⁸⁸

<https://azertag.az/xeber/Prezident-Ilham-Aliyev-koronavirusla-mubarize-sahesinde-gorulen-tedbirler-ve-sosial-iqtisadi-veziyyetle-bagli-videoformatda-musavire-kechirib-YENILANIB-2-VIDEO-1554479>

müəssisələrində dövlətin rolunun müəyyənləşdirilməsi, habelə bu siyasət çərçivəsində müvafiq, işlək qanunvericilik və insititusal çərçivənin yaradılmasından keçir. Yalnız bundan sonra dövlət müəssisələrinin kommersiya (rentabellik) performansının qiymətləndirilməsi və onun vaxtaşırı monitorinqi aparılmalıdır. Əks halda atılmış addımlar “arabanın atdan öncə” misalına bənzəyir və təbii ki, hökumətin bütün söylərinə baxmayaraq gözlənilən effekti vermir.

Asiya İnkişaf Bankının bu yaxınlarda Azərbaycanla bağlı hesabatında⁸⁹ dövlət müəssisələrin maliyyə performansını qiymətləndirmək baxımından aşağıdakı 4 addımı önəmli sayır:

- i. inkişaf etməkdə olan (emerging market) iqtisadiyyatlarda beynəlxalq hədəfin (bençmark) müəyyənləşdirilməsi. Bu bençmark həmin sahədə fəaliyyət göstərən özəl şirkətlərin vergi öncəsi gəlirliliyi ola bilər;
- ii. Müvafiq sektorun bençmarkla müqayisədə gəlirlilik dərəcəsini müəyyənləşdirmək (məs. DM-lərin orta illik gəlirliliyi 8% olursa, bençmarkla müqayisədə bunu hədəf kimi götürmək lazımdır);
- iii. Bençmarkla müvafiq dövlət müəssisəsinin gəlirliyi arasında fərq səmərəlilik itkisi (efficiency loss) təşkil edir;
- iv. Potensial səmərəlilik itkiləri əvvəlcədən investisiya qoyuluşu mənfəətinə uyğunlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət müəssisələrinin səmərəsizliyi nəticəsində itkilər yalnız tariflərin xərcləri tam bərpa etmək üçün kifayət etmədiyi amil deyil. Bu zərərlər həm də korporativ idarəetmənin zəif olması, maliyyə idarəetmə sistemlərinin qeyri-kafiliyi və dövlət müəssisələrinin səhmdarlar qarşısında hesabatlılığı ilə əlaqədardır. Birlikdə bu amillər tarif səviyyəsindən asılı olmayaraq yüksək səmərəsizlik səviyyəsini yaradır.

Bu hesablamaları aparıb ADB ekspertləri belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan DM-lərinin səmərəsizliklə bağlı itkiləri ən çox 2015-ci ildə qeydə alınıb (ÜDM-in 7,6%). Müqayisə üçün 2013-2017-ci illərdə ortalama bu rəqəm ÜDM-in 4,2% olub.⁹⁰

Azəriqaz-la bağlı belə hesablamalar aparılmadığı üçün, konkret olaraq bu müəssisənin itkilərinin həcmi barədə dəqiq rəqəm yoxdur. Amma bu yanaşmanı istifadə etməklə hökumət daha məzmunlu hədəfləri müəyyənləşdirə və onlara nail olmağa çalışa bilərdi.

NƏTİCƏ

Azəriqaz-ın fəaliyyətində ən böyük problem onun məlumat qapalılığı ilə bağlıdır. Belə ki, İB-nin öz saytı⁹¹ əsasən abunəçilərə xitabən qazın təhlükəsiz istifadəsi elanları

⁸⁹ <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/624476/aze-diversified-resilient-inclusive-development.pdf>

⁹⁰ <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/624476/aze-diversified-resilient-inclusive-development.pdf>

⁹¹ <http://azeriqaz104.az/az/news/964>

kimi “şüarlar”dan ibarətdir. SOCAR-ın saytında isə qaz istehsalı, ixracı və təchizatı ilə bağlı əlahiddə məlumat mövcud deyil. Belə şəraitdə İB-nin fəaliyyətini sistemli olaraq izləmək, onun statistik məlumatlarının dinamikasını təhlil etmək, habelə Birliyin idarəçiliyi ilə bağlı tam və dürüst məlumata malik olmaq mümkünsüzdür.

Ölkənin qaz təsərrüfatı digər kommunal xidmətlərlə müqayisədə həmişə daha problemli olub və indi də davam etməkdədir. Xüsusən əhali qrupu üçün təbii qazın bir qayda olaraq davamlı və keyfiyyətli təchizatında problemlər var və bu baxımdan qarşıya çıxan problemləri həll etmək üçün SOCAR-ın korporativ məsuliyyətliliyi arzu olunan səviyyədə deyil. İB-nin abunəçilərlə vaxtaşırı yaranan konfliktləri qazın sayğacları, qaz xəttinə qanunsuz müdaxilələr, qazın verilməsində fasilələrlə bağlı olur. Bu fonda Birliyin məlumat bazasının zəifliyi, işlək və faydalı veb sahifəsinin olmaması onun fəaliyyətinin bütövlüyünü təmin etməyə maneə yaradır.

Azəriqaz-ın digər problemi onun statusu ilə bağlıdır. SOCAR-ın tərkibində istehsalat birliyi statusunda fəaliyyəti onun idarəçiliyi, rentabelliği və məsuliyyətliliyi ilə bağlı öhdəliklər şirkətin üzərinə düşür. Əgər SOCAR-ın bir şirkət kimi özünün korporativ idarəçilik statusu təkmil olsaydı, Birlik üçün bu status qənatbəxş sayıla bilərdi. Lakin, şirkətin öz problemləri fonunda qaz təsərrüfatı müəyyən mənada natamam idarəçiliklə qarşılaşır. Belə şəraitdə korporativ məsuliyyət məsələsi, xüsusilə daxili bazarda arxa plana keçir, Şirkət daha çox qazın ixracı ilə bağlı öhdəliklərini birinci plana çəkir.

Azəriqaz-ın daha bir problemi onun maliyyə uçotunda təkmil mühasibatlıq sistemində malik olmamasıdır. Socar-ın maliyyə hesabatlarında qaz təsərrüfatı ilə bağlı maliyyə məlumatı məhduddur. Hesabatda qazın istehsalı, ixracı və daxli bazarda təchizatına köklənən “dəyər zənciri” yavaşması yoxdur.

Qaz istehsalı və tədarükü ilə bağlı statistika təkmil deyil və bu fonda qaz təsərrüfatında olan böyük itkilər müəyyən mənada xam neftin yüksək rentə qabiliyyəti fonunda kölgədə qalır. Qaz təchizatı ilə bağlı qurumların əksəriyyətinin zərərli işləməsinə baxmayaraq, fəaliyyətinin davam etməsi yalnız onların sosial funksiyasından deyil, həm də bütövlükdə bu sahədə maliyyə uçotunun zəif olmasından irəli gəlir.

Dövlət maliyyəsi hesabına qaz təsərrüfatının daimi dəstəyi bu sahədə islahatların aparılmasına mane olur. Öncə qeyd edildiyi kimi, dövlət maliyyəsi ilə dövlət şirkətlərinin maliyyəsi arasında sərhədin kövrək olması səbəbindən, maliyyə dəstəyinin həcmi hər hansı hesablamalara və səmərəlilik kriteriyalarına əsaslanmır. Əksər halda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının prioritetliyi, bu istiqamətdə qazlaşdırma ilə bağlı əhatə dairəsinin daim artırılması hədəfləri Azəriqaz-a dövlət maliyyəsinin ayrılmasına yaşıl işıq yandırır.

TÖVSIYƏLƏR

1. Azəriqaz-ın məlumat açıqlığı siyasəti yenidən qurulmalı, onun bütövlükdə fəaliyyətini əhatə edən məlumat sistemi yaradılmalı, ictimai əhəmiyyətli

məlumatlar müntəzəm yenilənən işlək veb-saytında əksini tapması məqsədəuyğundur;

2. Qaz təsərrüfatı ilə bağlı qanunvericilik xeyli köhnəldiyindən, yeni qanunverici baza yaradılmalı, onu müasir tələblərə uyğun hazırlamalı, qaz təchizatını tənzimləyən mexanizmlərin təkmill və aydın formada orada əks etdirilməsi islahatlar kontekstində ilk adımlardan biri ola bilər;
3. Azəriqaz-ın mövcud statusu bir də təhlil edilib dəyişdirilməsinin nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı;
4. Paralel olaraq istehsalat Birliyinin həm də Upstream və Downstream fəaliyyətlərinin maliyyə axınlarının bir-birindən ayırması və fərqli dəyərləndirilməsi məntiqi görünür;
5. Bütövlükdə SOCAR-ın korporativ idarəetməsi ciddi təkmilləşdirmə istədiyindən, bu kontekstdə Azəriqaz-ın korporativ idarəetməsinin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq strategiya və plan hazırlanmalıdır;
6. Azəriqaz-ın sosial yükünün qiymətləndirilməli və onun daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün müvafiq subsidiya, tarif siyasəti və s. hazırlanmalıdır ki, bu yük Birliyin səmərəli fəaliyyətinə nail olmas yolunda maneəyə çevrilməsin;
7. Azəriqaz-ın özəlləşdirilməsi məsələsinə yenidən baxılmalıdır, onun ən azından təchizatla bağlı fəaliyyəti özəl idarəetməyə və ya özəlləşdirməyə verilə bilər.

ƏDƏBİYYAT VƏ MƏNBƏLƏR

1. Qaz təchizatı haqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
3. Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarı
4. Azerbaijan's gas supply squeeze and the consequences for the Southern Corridor: Oxford, July, 2016
5. Azerbaijan moving toward more diversified resilient, and inclusive development. ADB. August, 2020
6. An Initial Assessment of the Economic Costs of Natural Gas for Myanmar's Domestic Market. November, 2016
7. Azerbaijan energy sector review. World Bank, 1993
8. Закон Республики Казахстан о газе и газоснабжении

9. <http://www.socar.az/socar/az/home/>
10. <http://azeriqaz104.az/az>

“AZƏRBAYCAN DƏMİR YOLLARI” QSC-NİN İQTISADI FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Azər Mehtiyev

İCMAL

Bu tədqiqatın məqsədi ölkənin dəmir yolu nəqliyyatı sektorunda hazırda yeganə “oyunçu” olan “Azərbaycan Dəmir Yolu” QSC-nin fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və onun yüksəldilməsi üçün tövsiyələr işləməkdir. Dəmir yolu nəqliyyatı sektorunun və ADY QSC-nin fəaliyyətinin araşdırılması və təhlili aşağıdakı nəticələri ortaya çıxarıb:

- 2019-cu ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda daşınan yükün 6.5%-i, yük dövriyyəsinin 5.7%-i, sənişin daşınmasının isə cəmi 0.19%-i dəmir yolunun payına düşüb;
- Azərbaycanın çox əlverişli coğrafi mövqedə yrləşməsinə rəğmən, ADY QSC-nin yük daşınması strukturunda tranzit daşımaların payı 20-25 faiz, sənişin daşımalarında beynəlxalq daşımaların payı isə 6 faizdir;
- 2014-2018-ci illər dövründə Cəmiyyətin öhdəlikləri 4.3 dəfə artdığı halda, kapitalı 38.9% azalıb;
- 2014-2018-ci illər dövründə cəmiyyətin əsas səmərəlilik göstəriciləri (müstəqillik əmsalı, borc əmsalı, borcun kapitala nisbəti əmsalı, likvidlik əmsalı və əməliyyat xərclərinin əməliyyat gəlirlərinə nisbəti əmsalı və s.) pisləşib;
- 2014-2019-cu illər dövründə dövlət büdcəsindən şirkətə ayrılan vəsaitin miqdarı (2481.1 mln. manat) Cəmiyyətin dövlət büdcəsinə vergi ödənişlərinin cəmi məbləğindən (83.2 mln. manat) təqribən 30 dəfə çox olub;
- ADY QSC xarici borcların ödənilməsi üzrə risk qrupuna daxildir;
- Nizamnamənin tələbinə baxmayaraq Cəmiyyət fəaliyyət və konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını ictimaiyyətə açıqlamır və s..

ADY QSC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması, habelə ölkənin dəmir yolu nəqliyyatı sektorunun regional nəqliyyat-logistika şəbəkəsinin rəqabətqabiliyyətli iştirakçısına çevrilməsinin təmin edilməsi üçün tövsiyələr:

1) Sektorun restrukturizasiyası və liberallaşdırılması istiqamətində:

- dəmir yolu sektorunda biznes xəttinin restrukturizasiyası və funksional restrukturizasiya istiqamətlərində işlərinin həyata keçirilməsi;

- sektorda yük və sərnişin daşımaları fəaliyyətlərinə özəl operatorların cəlb edilməsi, onun xarici şirkətlərə açılması və dəyər yaradılması zəncirinin ayrı-ayrı həlqələrində rəqabətli özəl sektorun formalaşmasına şərait yaradılması təmin edilməlidir;
- dəmir yolu sektorunda dövlət siyasətinin hazırlanması işi müvafiq nazirliyin səlahiyyətinə verilməlidir: dəmir yolu sektorunun inkişafı, onun ölkə iqtisadiyyatındakı və regional logistika şəbəkəsində yeri və rolu sahəsində dövlət siyasətini nazirlik hazırlamalı, ADY QSC isə bu sektorda olan dövlət şirkəti olaraq, dövlət siyasətini əlində rəhbər tutaraq, özünün inkişaf və rəqabətliklik strategiyasını hazırlayıb icra etməlidir;
- ADY QSC malik olduğu təbii inhisar fəaliyyəti növləri üzrə xidmət göstərərkən onun tərkibində olan operator qurumlara və gələcəkdə yaranacaq müstəqil daşıma şirkətlərinə bərabər şərtlərin təmin edilməsi üçün hazırlıqlara başlamalıdır;

2) Cəmiyyətin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətində:

- ADY QSC-nin tabeliyində olan qeyri-profil müəssisə və təşkilatların onun tabeliyindən çıxarılaraq özəlləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi məqsədəuyğundur;
- ADY QSC-nin tərkibində olan tikinti, təmir və başqa infrastruktur xidmətləri göstərən bölmələrin ayrılması və onların özəlləşdirilməsi məqsədəuyğundur;
- oxşar xidmətlərlə məşğul olan rəqabətli özəl sektorun yaradılması stimullaşdırılmalıdır;
- Cəmiyyətin tikinti, təmir və digər xidmətlərdən outsorsinq formasında istifadəyə üstünlük verməsi müvafiq qurumların saxlanılması xərclərinə qənaət edilməsi baxımından məqsədəuyğundur;

3) Şirkətin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində:

- dəyər yaradılması zənciri üzrə dərin təhlillər aparmaqla şirkətin əsas “zərəryaratma” həlqələri aşkarlanmalı və onların gəlirlə işləməsinin təmin edilməsi üçün tədbirlər işlənilməlidir;
- sərnişin daşımalarında xərclərin strukturunun optimallaşdırılması, sərnişin daşımalarının zərərsizlik səviyyələri müəyyən edilməlidir;
- əməliyyat xərclərinin optimallaşdırılması üçün şirkətdaxili xərc normativləri işlənilməlidir;

4) Korporativ idarəetmənin tətbiqi istiqamətində:

- Cəmiyyətin hazırda fəaliyyətdə olan Nizamnaməsinə qurumun idarəetmə strukturları sırasına Müşahidə Şurası əlavə edilməlidir;

- Cəmiyyətin Müşahidə Şurasının formalaşdırılması prosesi sürətləndirilməlidir;

5) Şəffaflıq və hesabatlılığın gücləndirilməsi istiqamətində:

- ölkənin qanunvericiliyində və Cəmiyyətin nizamnaməsində rüblük və illik fəaliyyət və konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının açıqlanması və dərc edilməsi ilə bağlı mövcud tələblərin icrasına şirkət rəhbərlərinin və məsul hökumət qurumlarının məsuliyyətinin artırılması məqsədəuyğundur. Bunun üçün qanunvericilikdə həmin tələblərə əməl etməyən şirkətlərə və onların rəhbərlərinə qarşı ciddi sanksiyalar nəzərdə tutulmalıdır.

ÖN SÖZ

2000-2005-ci illər dövründə Azərbaycanda dövlət müəssisələrinin islahatı məsələsi gündəmdə olsa da, sonradan ölkəyə böyük neft gəlirlərinin axını ilə bu mövzu tamamilə diqqətdən uzaqlaşdı. Bununla da dövlət şirkətlərində nəinki islahatlar getmədi, əksinə, öz sahələrində inhisarçı olan bu şirkətlərə dövlət büdcəsindən böyük məbləğlərdə vəsaitlərin ayrılması onları sanki səmərəsiz fəaliyyətə stimullaşdırdı. 2015-ci il böhranı dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəlili təşkili məsələsini yenidən gündəmə çıxardı. 2016-cı ilin sentyabrında dövlət başçısı dövlət şirkətlərinin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam imzaladı, Sərəncamda hökumətə tapşırırdı ki, dövlət şirkətlərinin idarə edilməsinin təkmilləş-dirilməsi və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün həmin müəssisələrdə korporativ idarəetmənin tətbiqi, onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, onların şəffaflıq və hesabatlılığının artırılmasını təmin edəcək mexanizmləri qısa müddətdə hazırlasın. Lakin bu proses yenə uzandı və nəhayət 2019-cu ildə bu istiqamətdə zəruri qaydalar və standartlar hazırlandı. İndi əsas məsələ müvafiq mexanizmlərin dövlət şirkətlərində tətbiqinə nail olmaqdır.

Ölkədə səmərəsiz fəaliyyət göstərən və fəaliyyətinin ciddi şəkildə restrukturizasiyasına ehtiyac olan iri dövlət şirkətlərindən biri də Azərbaycan Dəmir Yolu Qapalı Səhmdar Cəmiyyətidir. Cəmiyyət uzun illər ki, dövlət büdcəsindən böyük həcməldə vəsait almasına rəğmən zərərlə işləməkdə davam edir. Bu tədqiqatın məqsədi ölkənin dəmir yolu nəqliyyatı sektorunda hazırda yeganə "oyunçu" olan "Azərbaycan Dəmir Yolu" QSC-nin fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və onun yüksəldilməsi üçün tövsiyələr işləməkdir.

Tədqiqat 4 bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə dəmir yolu nəqliyyatının ölkənin nəqliyyat sektorunda yeri və rolu qiymətləndirilib. İkinci bölmədə ADY QSC-nin yaradılması məqsədi, statusu, fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri şərh edilib, Cəmiyyətin idarəetmə və təşkilati strukturu təqdim olunub. Üçüncü bölmədə son 4-5 ildə ADY QSC-nin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri təhlil olunub, onun fəaliyyətinin səmərəliliyi qiymətləndirilib və problemləri aşkara çıxarılıb. Sonuncu – dördüncü – bölmədə isə ADY QSC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və

səmərəliliyinin artırılması, habelə ölkənin dəmir yolu sektorunun işinin gücləndirilməsi istiqamətində tövsiyələr işlənilib.

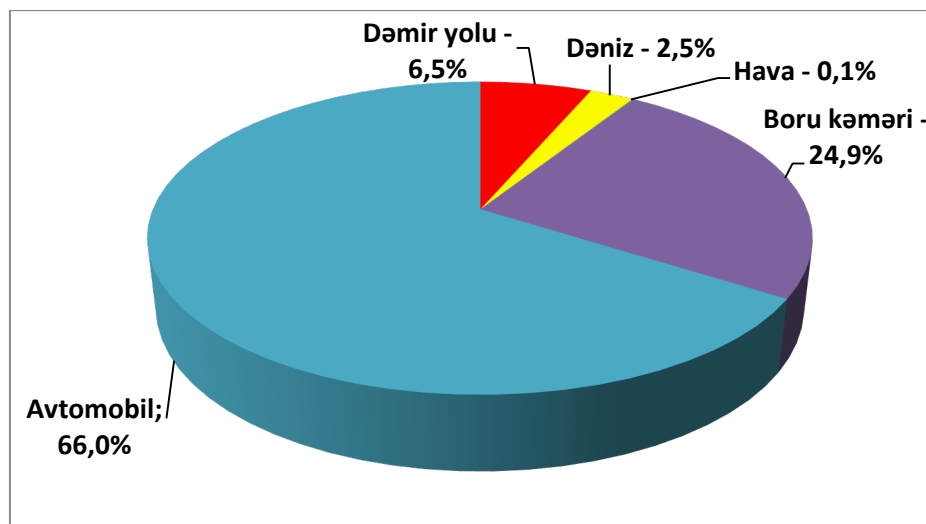
Tədqiqat zamanı Dövlət Statistika Komitəsinin statistik bülletenlərindən və ADY QSC-nin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin hesabat məlumatlarından istifadə olunub.

DƏMİR YOLU NƏQLİYYATININ ÖLKƏNİN NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YERİ VƏ ROLU

Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sistemi quru nəqliyyatı (avtomobil və dəmiryolu nəqliyyatı), su nəqliyyatı, hava nəqliyyatı və boru kəmərləri nəqliyyatından təşkil olunub. Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına əsasən, 2019-cu ildə ölkədə yaradılan yeni dəyərin (ÜDM-in) 6.0%-i, xalis mənfəətin 6.0%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının payına düşüb. Bu sektorda ölkə iqtisadiyyatında müddə ilə çalışanların 8 faizi, əsas fondların 7.4%-i cəmlənib. 2019-cu ildə ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən əsas kapitalla investisiyaların 11.8%-i nəqliyyat sektoruna yönəldilib⁹².

Yük daşınması. 2019-cu ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda 235.3 mln. ton yük daşınıb ki, bunun 155.3 mln. tonu avtomobil, 58.6 mln. tonu boru kəməri, 15.2 mln. tonu dəmir yolu, 6.0 mln. tonu dəniz, 0.18 mln. tonu isə hava nəqliyyatı vasitəsilə reallaşmış. Nəqliyyat sektorunda daşınan yükün 6.5%-i dəmir yolunun payına düşüb (*diqram 1*).

Diqram 1. 2019-cu ildə Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda yük daşınmasının nəqliyyat növləri üzrə strukturu (1000 t yük ifadəsində), ümumi yekuna görə faizlə

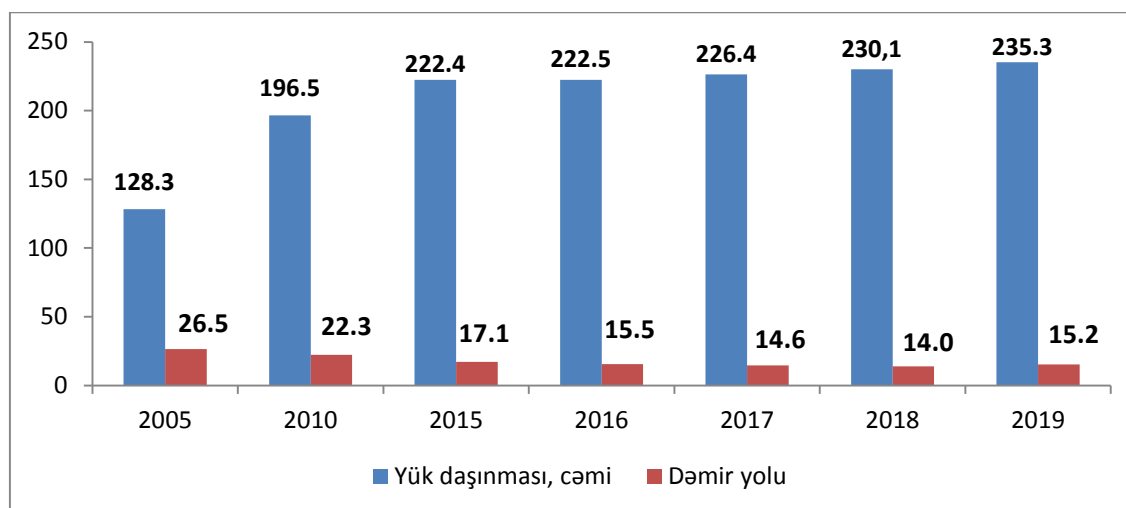
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

⁹² Azərbaycanda nəqliyyat. DSK-nın bülleteni. Rəsmi nəşr. Bakı, 2020. səh. 9

1-ci diaqramdan göründüyü kimi, hazırda ölkənin nəqliyyat sektorunda yük daşınmasında 66.0%-lik payla avtomobil yolu nəqliyyatı hökmran mövqeyə malikdir. Daşınan yükün 25 faizi boru kəmərləri sisteminin payına düşür. yük daşınmasında dəmir yoly nəqliyyatı 2019-cu ildə cəmi 6.5% payla 3-cü olub.

DSK-nın məlumatlarına əsasən, 2005-ci ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda yük daşınmasında dəmir yolunun payı 20.7% olub: həmin ildə nəqliyyat sektorunda daşınan 128.3 mln. tonluq yükün 26.5 mln. tonu dəmir yolunun payına düşüb. 2005-2019-cu illər dövründə ölkənin nəqliyyat sektorunda yük daşınmasının illik həcmi (min ton yük ifadəsində) 1.8 dəfə artmasına rəğmən, dəmir yolu ilə yük daşınmasında 42.6%-lik azalma baş verib (*diaqram 2*).

Diaqram 2. Nəqliyyat sektorunda və dəmir yolu nəqliyyatında yük daşınmasının dinamikası, mln. ton

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

2-ci diaqramdan göründüyü kimi, 2005-2019-cu illər dövründə ölkənin nəqliyyat sektorunda yük daşınması davamlı olaraq artmasına rəğmən, dəmir yolu ilə yük daşınmasında sonuncu il istisna olmaqla, azalma qeydə alınıb. Dəmir yolu ilə 2005-ci ildə 26.5 mln.ton yük daşındığı halda, bu göstərici 2018-ci ildə 14.0 mln.ton olub, yəni 12.5 mln.ton yaxud 47.2 faiz azalıb. Son 15 ildə ilk dəfə ötən - 2019-cu - ildə dəmir yolu nəqliyyatı ilə yük daşınmasında artım qeydə alınıb: ötən il əvvəlki illə müqayisədə artım 9.1% təşkil edib. Ümumiyyətlə, 2019-cu ildə dəmir yolu ilə yük daşınmasının artım tempi bütövlükdə ölkənin nəqliyyat sektorunda yük daşınmasında baş verən ümumi artım tempini (2.2%) 6.9 faiz bəndi üstələyib⁹³.

Yük dövriyyəsi. DSK-nın məlumatına görə, 2019-cu ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda ümumi yük dövriyyəsi 89.7 milyard ton-km olub ki, bunun da 5.15 milyard ton-km-i yaxud 5.7%-i dəmir yolunun payına düşüb. 2019-cu ildə nəqliyyat sektorundakı ümumi yük dövriyyəsinin 62.8 mlrd.ton-km-i (69.9%-i) boru kəmərləri, 17.5 mlrd.ton-

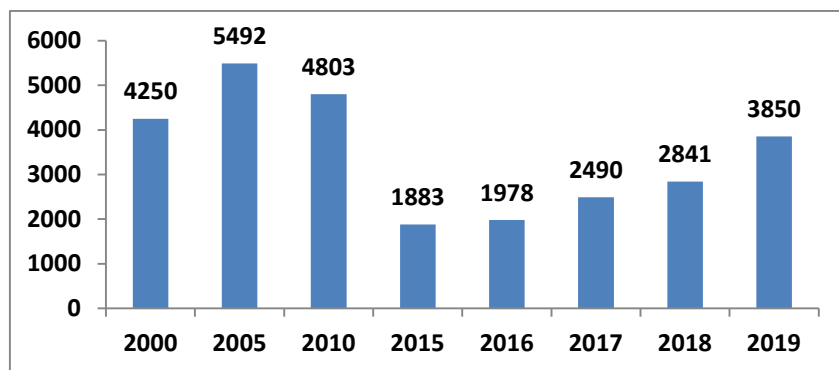
⁹³ Azərbaycanda nəqliyyat. DSK-nın bülleteni. Rəsmi nəşr. Bakı, 2020. səh. 10-12

km-i (19.6%-i) isə avtomobil nəqliyyatında reallaşılıb. Ötən il dəmir yolu ilə yük dövriyyəsində əvvəlki illə müqayisədə 14.7 %- artım qeydə alınıb⁹⁴.

Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsində nəqliyyatın fəaliyyəti. DSK-nın məlumatına görə⁹⁵, 2019-cu ildə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsində 52.8 mln. ton yük daşınıb ki, bunun 34.6 mln. tonu (65.5%-i) avtomobil, 13.3 mln. tonu (25.2%-i) dəmir yolu, qalan 4.8 mln. tonu (9.1%-i) isə dəniz nəqliyyatının payına düşüb. Daşınan ümumi yükün 8.1 mln. tonu tranzit yüklərdən ibarət olub. Tranzit yükün 3.8 mln. tonu (46.9%-i) dəmir yolu, 4.3 mln. tonu (53.1%-i) isə dəniz nəqliyyatı ilə daşınıb.

Sərnişin daşınması. DSK-nın məlumatlarına əsasən 2019-cu ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda 2.06 milyard sərnişin daşınıb: bunun 1.8 milyardı (88.2%-i) avtomobil, 236.7 milyonu (11.5%-i) metro, 3.85 milyonu (0.19%-i) isə dəmir yolunun payına düşüb. Yəni ölkədə ümumi sərnişin daşınmasında dəmir yolu nəqliyyatının payı **0.2 faizdən də azdır**. Azərbaycanda dəmir yolu nəqliyyatı ilə sərnişin daşınmasında da 2005-2015-ci illər dövründə kəskin azalma müşahidə olunub: bu dövrdə dəmir yolu ilə sərnişin sayı **2.9 dəfə azalıb**, başqa sözlə 2005-ci ildəki 5.5 mln. nəfərdən 2015-ci ildə 1.88 mln. nəfərə düşüb. 2016-cı ildən başlayaraq burada sərnişin daşınmada artım başlayıb: əvvəlki illə müqayisədə dəmir yolunda sərnişin daşınması 2016-cı ildə 5.0%, 2017-ci ildə 25.9%, 2018-ci ildə 14.1% və 2019-cu ildə 35.5% artıb⁹⁶ (diqram 3).

Diqram 3. Dəmir yolu nəqliyyatı ilə sərnişin daşınmasının dinamikası, (1000 sərnişin)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

3-cü diqramdan göründüyü kimi, 2019-cu ildə bu nəqliyyat vasitəsi ilə sərnişin daşınması miqdarı 2015-ci illə müqayisədə 2 dəfə artsa da, 2010-cu illə müqayisədə 20% az olub.

Əsas kapitala investisiyalar. DSK-nın məlumatına görə 2019-cu ildə ölkənin nəqliyyat və anbar təsərrüfatında əsas kapitala 2.2 milyard manat investisiya

⁹⁴ Yəni orada, səh. 14-15

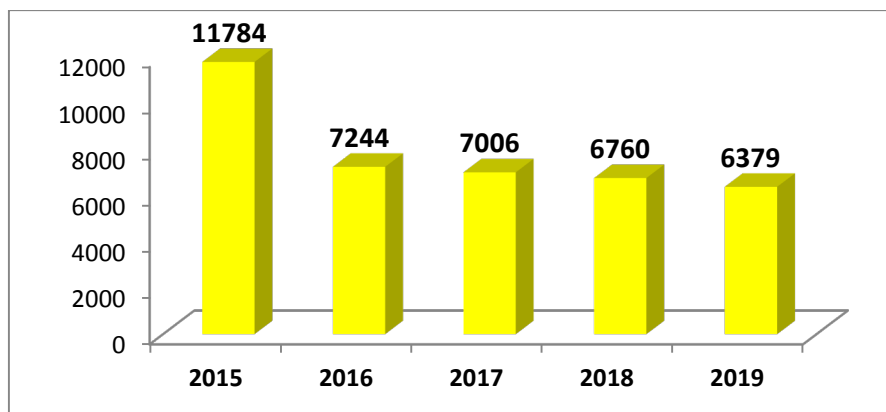
⁹⁵ Yəni orada, səh. 29

⁹⁶ Azərbaycanda nəqliyyat. DSK-nın bülleteni. Rəsmi nəşr. Bakı, 2020. səh. 16-17

yönəldilib. Bunun 1.7 mlrd. manatı yaxud 77.3%-i anbar təsərrüfatına və yardımçı nəqliyyat təsərrüfatına yönəldildiği bildirilir. DSK-nın məlumatına görə ötən il dəmir yolu nəqliyyatına yönəldilən investisiyanın məbləği 1.2 milyon manat olub⁹⁷ ki, bu da nəqliyyat və anbar təsərrüfatına yönəldilən ümumi investisiyanın 0.05%-i deməkdir. Görünür ki, bu məbləğ yalnız dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin alınmasına yöndirilən investisiyanı əks etdirir. Yəni dəmir yolu şəbəkəsinin yenidən qurulmasına yönəldilən vəsait yardımçı nəqliyyat təsərrüfatının yenidən qurulması üçün nəzərdə tutulan investisiyaya daxil edilib.

İşçilərin sayı. DSK-nın məlumatına görə, ölkənin nəqliyyat sektorunda hüquqi şəxslər üzrə mizdla çalışanların orta illik sayı 2019-cu ildə 75.6 min nəfər olub ki, bunun da 6.4 min nəfəri yaxud **8.4%-i** dəmir yolu nəqliyyatındadır. DSK-nın məlumatına görə, dəmir yolu nəqliyyatının hüquqi şəxslərində mizdla çalışan işçilərin orta illik sayı 2015-ci ildəki 11784 nəfərdən 2019-cu ildə 6379 nəfərə düşüb, yəni 5405 nəfər, yaxud 45.9% ixtisar olub (diaqram 4).

Diaqram 4. Dəmir yolu nəqliyyatının hüquqi şəxslərində mizdla çalışanların orta illik sayı, nəfər

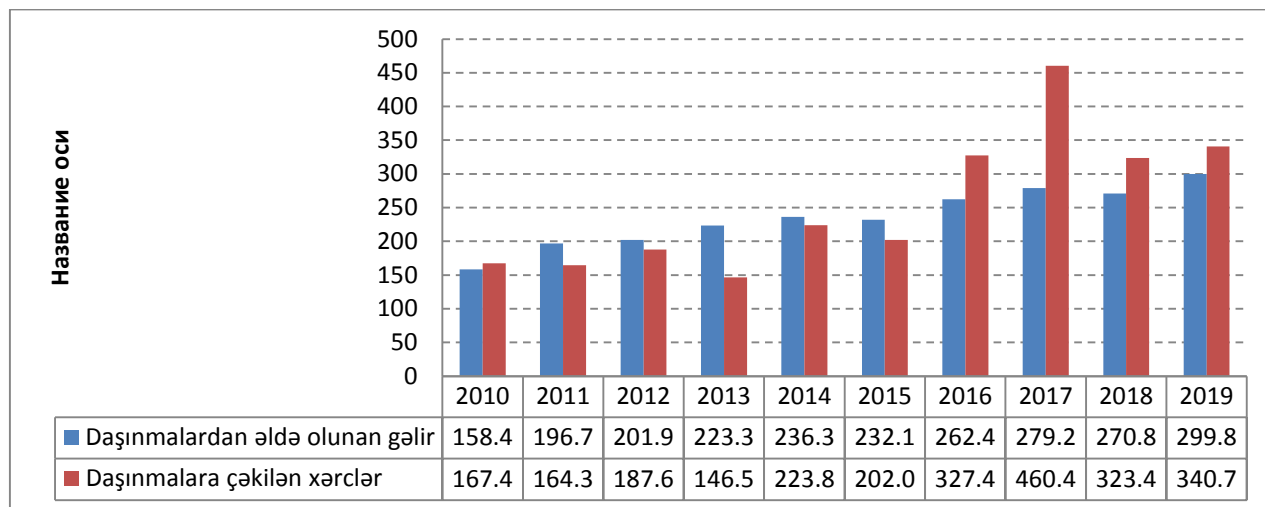
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Gəlir və xərclər. DSK-nın məlumatına əsasən, 2019-cu ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşınmaları üzrə əldə edilən ümumi gəlir 7.08 milyard manat, ümumi çəkilən xərclər isə 4.0 milyard manat məbləğində olub, yəni hər 1 man. xərc təqribən 1.77 manat gəlir gətirib. Dəmir yolu nəqliyyatında 2019-cu ildə yük və sərnişin daşınmalarından əldə olunan gəlir 299.8 mln. manatı (sektor üzrə ümumi gəlirlərin **4.2%-i** qədər), çəkilən xərclər isə 340.7 mln. manat (sektor üzrə ümumi xərclərin **8.5%-i** qədər) təşkil edib⁹⁸. Bu isə o deməkdir ki, 2019-cu ildə dəmir yolu nəqliyyatında daşımalarında 40.9 mln. manatlıq zərər yaranıb. Ümumiyyətlə, DSK-nın məlumatlarına əsasən, ölkənin dəmir yolu nəqliyyatının daşıma xidmətləri 2015-ci ildən sonrakı 4 ildə də zərərlə həyata keçirilib (diaqram 5).

⁹⁷ Yenə orada, səh. 28

⁹⁸ Azərbaycanda nəqliyyat. DSK-nın bülleteni. Rəsmi nəşr. Bakı, 2020. səh.20-23

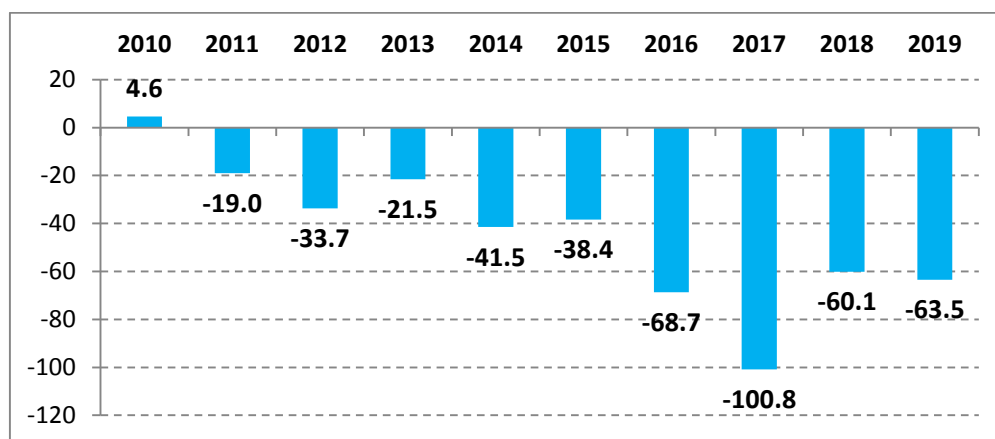
Diagram 5. Dəmir yolu nəqliyyatında yük və sərnişin daşınmaları üzrə gəlir və xərclərin dinamikası, cari qiymətlərdə, mln. manat

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

DSK-nın məlumatları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, dəmir yolu nəqliyyatında ümumi daşımaların zərərlə başa gəlməsi məhz sərnişin daşınması ilə bağlıdır. Son 10 il (2010-2019-cu illər dövrü) ərzində dəmir yolunda sərnişin daşınmasında gəlirlərin xərclərdən çox olması halı yalnız 2010-cu ildə qeydə alınıb. Ondan sonrakı 9 ilin hər birində dəmir yolu ilə sərnişin daşınması zərərlə başa gəlib, həm də ildən-ilə zərərin miqdarı sürətlə artıb (*diagram 6*).

Diagram 6. Dəmir yolunda sərnişin daşınması üzrə zərərin miqdarı, mln. manat

(Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır)

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, yalnız bir il – 2017-ci il – istisna olmaqla bütün digər illərdə dəmir yolu daşımalarındakı zərər məhz sərnişin daşınması hesabına baş verib. 2017-ci ildə dəmir yolu ilə yük daşımalarında xərclər gəlirlərdən 181.2 mln. manat çox olub ki, bu zərərin 100.8 mln. manatı sərnişin, qalan 80.4 mln. manatı isə yük daşımalarının hesabına olub.

Dəmir yolu nəqliyyatı infrastrukturu. DSK-nın məlumatına əsasən, Azərbaycanda dəmir yolu xətlərinin istismar uzunluğu 2140 km-dir. Bunun 54.8%-i (1170 km) elektrifikasişdırılmış, 38%-i isə ikitərəfli yollardır. 2000-ci ildə ölkədə dəmir yolu xətlərinin uzunluğu 2116 km, 2014-cü ildə isə 2066 km olub, yəni bu müddət ərzində 50 km yol sıradan çıxıb. Son 5 ildə isə dəmir yolu xəttinin uzunluğu 76 km artmışdır. Son 10 ildə (2010-2019-cu illər dövrü) dəmir yolu nəqliyyatında vaqon və konteynerlərin sayında kəskin azalma baş verib (*cədvəl 1*).

Cədvəl 1. Dəmir yolu nəqliyyatında vaqonların və konteynerlərin sayının dinamikası, ədəd

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Yük vaqonlarının sayı	18062	17971	17885	17875	17860	18240	9879	9499	7623	7156
Sərnişin vaqonlarının sayı	719	719	669	669	669	669	214	213	211	218
Konteynerlərin sayı	3036	3025	3049	3085	3104	3094	1092	598	598	389

(Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi)

DSK-nın məlumatına əsasən, ölkənin dəmir yolu nəqliyyatında istifadə olunan yük vaqonlarının sayı 2010-cu ildəki 18062-dən 2019-cu ildə 7156-ya düşüb, yəni 2.5 dəfədən çox azalıb. Eyni dövrdə sərnişin vaqonlarının sayı 3.3 dəfə (719-dan 218-ə düşüb), konteynerlərin sayı isə 7.8 dəfə (3036-dan 389-a) azalıb.

Dəmir yolu nəqliyyatı sektorunun əsas oyunçuları. Hazırda Azərbaycan dəmir yolu nəqliyyatı sektoru demək olar tamamilə dövlətin mülkiyyətindədir və sektorun əsas "oyunçu"su səhmləri tamamilə dövlətə məxsus olan "Azərbaycan Dəmir Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətidir ("ADY" QSC).

"AZƏRBAYCAN DƏMİR YOLLARI" QSC: STATUSU, FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəmiyyətin statusu və yaradılması məqsədləri. "ADY" QSC Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 iyul 2009-cu il tarixli (383 sayılı) Sərəncamı⁹⁹ əsasında Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun yenidən təşkili yolu ilə yaradılıb.

Qeyd etməliyik ki, Cəmiyyətin varisi olduğu Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabinetinin 8 avqust 1995-ci il tarixli 171 sayılı

⁹⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/18123>

qərarı ilə yaradılmışdı¹⁰⁰. Həmin Qərarla Azərbaycan Dəmir Yolu Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu (ADDY) adlandırılmış və bu qurumun əsasnaməsi təsdiq edilmişdi.

Əsasnaməyə görə ADDY dövlət təşkilatı olmaqla Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə tabe idi. Əsasnamədə qeyd olunurdu ki, ADDY-nun tərkibinə Azərbaycan Respublikasında yerləşən dəmir yolu bölmələri və onun struktur vahidləri, eləcə də sənaye, tikinti, nəqliyyat, elmi-tədqiqat, layihə-konstruktor, texnoloji, təchizat və digər müəssisələr, təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sahəsinin idarə təşkilatları daxildir. Əsasnamədə görə, ADDY müəssisələr haqqında Qanun əsasında fəaliyyət göstərən hüquqi şəxs olmaqla, öz adından müqavilə bağlamaq, əmlak almaq, şəxsi, qeyri-şəxsi əmlak hüquq və vəzifələrini daşımaq, məhkəmələrdə iddiaçı və cavabdeh qismində çıxış etmək hüququna malik idi. ADDY tam təsərrüfat hesablı, özünü maliyyələşdirmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməli idi.

Göründüyü kimi, ADDY müəssisələr haqqında Qanuna uyğun göstərən dövlət qurumu olmasına rəğmən hüquqi şəxs kimi onun statusu dəqiq müəyyən edilməmişdi. Başqa sözlə, ADDY həm nazirlik, həm də kommersiya müəssisəsinin funksiyalarını həyata keçirən hibrid bir təşkilat kimi yaradılmışdı.

Prezidentin 20 iyul 2009-cu il tarixli Sərəncamı qurumun sadəcə adının dəyişdirilməsi deyildi. Həmin Sərəncam qurumun hüquqi şəxs kimi statusuna (təşkilati-hüquqi formasına) dəqiqlik gətirdi: qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti. Sərəncama əsasən yeni yaradılan cəmiyyətin bütün səhmləri dövlətə məxsusdur, yəni tamamilə dövlət mülkiyyətində olan şirkət – *dövlət müəssisəsidir*.

Prezidentin həmin Sərəncamında “ADY” QSC-nin *yaradılmasının 4 məqsədi* vurğulanıb:

- 1) ölkədə dəmir yolunun hərtərəfli inkişafını təmin etmək,
- 2) iqtisadiyyatın və əhəlinin daşımalara olan tələbatının daha dolğun ödənilməsinə təmin etmək,
- 3) bu sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsini təmin etmək,
- 4) görülmə işlərin səmərəliliyinin daha da artırılmasını təmin etmək.

Sərəncama uyğun olaraq, “ADY” QSC Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyindəki qurum kimi yaradılmışdı. Lakin sonradan - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 sentyabr 2015-ci il tarixli Fərmanı¹⁰¹ ilə - Cəmiyyət nazirliyin tabeliyindən çıxarıldı və *müstəqil dövlət şirkəti* kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

“ADY” QSC-nin yaradılması haqqında prezidentin məlum sərəncamına əsasən Cəmiyyətin Ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətində olan aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsi Nazirlər Kabinetinə həvalə edilib:

- Cəmiyyətin Nizamnaməsinin və strukturunun təsdiqi, nizamnamə kapitalının miqdarının müəyyən edilməsi;

¹⁰⁰ <http://www.e-qanun.az/framework/12598>

¹⁰¹ <https://president.az/articles/16210>

- Cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- Cəmiyyətin illik hesabatlarının, mühasibat balanslarının, mənfəət və zərər hesablalarının təsdiqi, mənfəətinin və zərərinin bölüşdürülməsi;
- Cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyərinin iyirmi beş faizindən artıq məbləğdə olan əqdin (xüsusi əhəmiyyətli əqdin), eləcə də müstəqil auditorun rəyi ilə aidiyyəti şəxslə dəyəri Cəmiyyətin aktivlərinin 5 faiz və daha çox hissəsini təşkil edən əqdin bağlanması haqqında qərar qəbul edilməsi.

Yuxarıda qeyd olunanlar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə ümumi yığıncağın səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər məsələlərin həlli isə Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinə havala olunub.

Cəmiyyətin nizamnaməsinin təsdiqi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 15 fevral tarixli 36 sayılı qərarı¹⁰² ilə “ADY” QSC-nin Nizamnaməsi və strukturu təsdiq edilib. Ötən dövr ərzində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 20 iyun 2013-cü il tarixli 155 sayılı, 16 may 2014-cü il tarixli 148 sayılı, 16 fevral 2016-cı il tarixli 53 sayılı, 17 mart 2016-cı il tarixli 133 sayılı, 10 avqust 2017-ci il tarixli 325 sayılı, 7 mart 2019-cu il tarixli 84 sayılı, 28 mart 2019-cu il tarixli 128 sayılı, 11 aprel 2019-cu il tarixli 162 sayılı və 19 may 2020-ci il tarixli 183 sayılı qərarları ilə Cəmiyyətin nizamnaməsinə dəyişikliklər və ya əlavələr edilib.

Cəmiyyət fəaliyyətinin məqsəd və istiqamətləri. Nizamnaməyə əsasən, Cəmiyyət hüquqi şəxsdir, müstəqil balansla, banklarda hesablaşma hesabına və digər hesablara malikdir. dövlət Cəmiyyətin öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir və Cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün dövlətə məxsus səhmlərin dəyəri həddində risk daşıyır. Cəmiyyət də dövlətin üzərinə götürdüyü hər hansı öhdəliklərinə cavabdeh deyildir.

Nizamnamədə Cəmiyyətin *əsas məqsədi* kimi bunlar göstərilib:

- ölkə iqtisadiyyatının, fiziki və hüquqi şəxslərin dəmir yolu ilə daşımalara və dəmir yolu sahəsində digər xidmətlərə olan tələbatının təmin edilməsi;
- dəmir yollarının, habelə ümumi istifadədə olan dəmir yolu nəqliyyatının infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- dəmir yollarında hərəkətin idarə edilməsinin təmin olunması;
- dəmir yolu nəqliyyat vasitələri parkının, maddi-texniki bazasının müasirləşdirilməsi və səmərəli istifadə olunması;
- bu sahədə kadr hazırlığının aparılması.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Nizamnamədə Cəmiyyətin ümumilikdə *53 fəaliyyət istiqaməti* göstərilib. Həmin istiqamətlər sırasına *dəmir yolu sektoru üzrə dövlət siyasətinin hazırlanması* və icrası, dəmir yolu nəqliyyatı təsərrüfatının və infrastrukturunun qurulması və ona xidmət göstərilməsi, yük və sərnişin daşıma xidmətlərinin təşkili və həyata keçirilməsi, operator xidmətləri, bazar araşdırmaları, kadr hazırlığı, tibbi-sanitar xidmətlərin göstərilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq və s.kimi

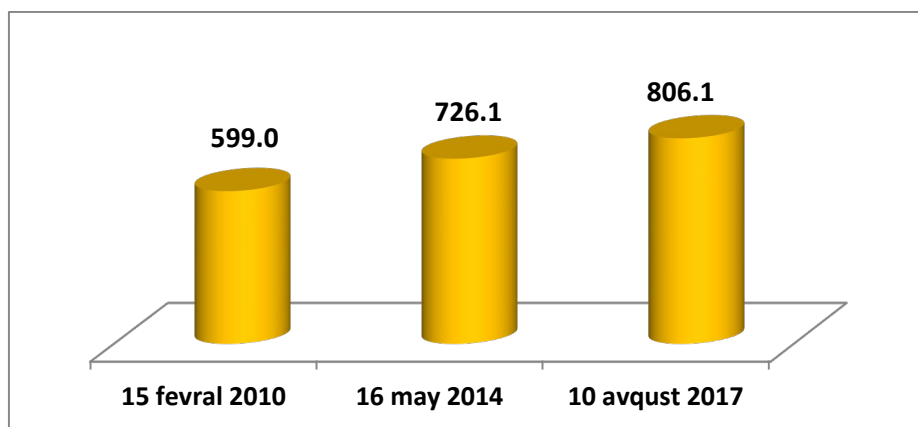
¹⁰² <http://www.e-qanun.az/framework/19253>

geniş spektrdə fəaliyyətlər daxildir. Yəni Cəmiyyət həm dəmir yolu nəqliyyatı sektoru üzrə dövlət siyasətinin hazırlanmasına və icrasına cavabdeh dövlət qurumudur, həm də geniş çeşiddə təsərrüfat funksiyalarını həyata keçirən *şaquli integrasiya etmiş* kommersiya şirkətidir.

Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı və əmlakı. Nizamnaməyə əsasən, Cəmiyyətin gəlirləri təsərrüfat fəaliyyətindən daxil olan vəsaitlərdən, kreditlərdən, qrantlardan və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələrdən formalaşır. Nazirlər Kabinetin 2010-cu il 15 fevral tarixli 36 nömrəli qərarında Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı 599 mln. manat, səhmlərinin nominal dəyəri isə 2 manat məbləğində müəyyən edilmişdi. Sonradan Nazirlər Kabinetinin 16 may 2014-cü il tarixli qərarı ilə nizamnamə kapitalının məbləği 726146366 manata, 10 avqust 2017-ci il tarixli qərarı¹⁰³ ilə 806061960 manata yüksəldilib.

Diagram 7. Azərbaycan Dəmir Yolları QSC-nin nizamnamə kapitalının dinamikası,

mln. man.

(Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları)

“ADY” QSC-nin idarə edilməsi. Nizamnaməyə əsasən, Cəmiyyətin ali idarəetmə orqanı onun səhmdarlarının ümumi yığıncağıdır. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ümumi yığıncağın müstəsna səlahiyyətləri “ADY” QSC-nin yaradılması haqqında prezidentin məlum sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə və Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinə həvalə edilib.

Nizamnaməyə əsasən, Cəmiyyətin icra orqanı kollegial şəkildə fəaliyyət göstərən İdarə Heyətidir. İdarə Heyəti qanunvericiliklə və Cəmiyyətin Nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində Cəmiyyətin idarə edilməsi ilə bağlı bütün məsələləri həll edir.

Nizamnaməyə əsasən, İdarə Heyətinin tərkibi 7 nəfərdən - Cəmiyyətin sədrindən, sədrin birinci müavini və digər dörd müavini, habelə “Naxçıvan Dəmir

¹⁰³ <http://e-qanun.az/framework/19253>

Yolları” MMC-nin direktorundan - ibarətdir. İdarə Heyətinin işinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad olunan *Cəmiyyətin sədri* rəhbərlik edir. Cəmiyyətin sədrinin birinci müavini və müavinləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və azad olunurlar.

“ADY” QSC-nin fəaliyyətdə olan İdarə Heyətinin strukturu və tərkibi haqqında məlumat (sxem) Cəmiyyətin saytında təqdim olunub¹⁰⁴. Maraqlıdır ki, İdarə Heyətinin orada təqdim edilən strukturuna və tərkibinə “Naxçıvan Dəmir Yolları” MMC-nin direktoru daxil edilməyib.

Göründüyü kimi Cəmiyyətin hazırda fəaliyyətdə olan Nizamnaməsində qurumun idarəetmə strukturları sırasında Müşahidə Şurası nəzərdə tutulmayıb. Halbuki, “Paylarının nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 5 sentyabr tarixli Sərəncamındakı¹⁰⁵ göstərişə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 4 iyun tarixli 257 sayılı Qərarı ilə “Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə Qaydaları və Standartları” təsdiq edilib¹⁰⁶. Həmin Standartlara əsasən səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hər bir səhmdar cəmiyyətində onun fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirən Müşahidə Şurası (Direktorlar Şurası) yaradılmalıdır.

Cəmiyyətin strukturu. Nazirlər Kabinetinin 17 mart 2016-cı il tarixli 133 sayılı qərarı¹⁰⁷ ilə ADY QSC-nin strukturu aşağıdakı kimi təsdiq olunub:

1. ADY QSC-nin Aparatı;
2. ADY QSC-nin törəmə cəmiyyətləri:
 - 2.1. “Naxçıvan Dəmir Yolları” MMC,
 - 2.2. Cəmiyyətin digər törəmə cəmiyyətləri;
3. ADY QSC-nin tabeliyində olan hüquqi şəxs statusuna malik olmayan təşkilatlar (idarələr);
4. ADY QSC-nin filial və nümayəndəlikləri.

“Naxçıvan Dəmir Yolları”MMC ilə yanaşı Cəmiyyətin saytında onun daha 2 törəmə cəmiyyəti haqqında məlumat var:

- “ADY Konteyner” MMC - dəmir yolu vasitəsilə yük daşımalarının keyfiyyətinin artırılması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, konteyner daşımalarının mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsi və səmərəli idarə olunması məqsədilə yaradılmışdır¹⁰⁸;

¹⁰⁴ <https://ady.az/az/content/index/49/42>

¹⁰⁵ <http://www.president.az/articles/20973>

¹⁰⁶ <http://e-qanun.az/framework/42596>

¹⁰⁷ <http://e-qanun.az/framework/32541>

¹⁰⁸ <http://adycontainer.com/about-2/?lang=az>

- “ADY Ekspres” MMC - Xəzər dənizi, Qara dəniz, Avropa, İran körfəzi, Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərq regionlarının bütün sənayə sahələri üçün geniş həcmdə dəmir yolu daşımaları həyata keçirmək və logistika sahəsində əlverişli şəraitin, şəffaf mühitin yaradılmasına nail olmaq məqsədi ilə yaradılıb¹⁰⁹.

ADY QSC-nin Dünya Bankının saytından əldə etdiyimiz 2017-ci il üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatında cəmiyyətin tərkibində aşağıdakı strukturların olması göstərilir¹¹⁰:

Name of the Company/Branches	Nature of business	Group's equity interest
“Capital Construction” and “Technical Supervision” LLC	Construction management and supervision	100%
“Nakhchivan Railways” LLC	Freight and passenger transportation, construction works	100%
“Administrative Management” LLC	Administrative support	100%
“Railway Services” LLC	Construction works	100%
#11 Limited Liability Company	Construction works	100%
#5 Limited Liability Company	Construction works	100%
“Capital Repairs” LLC	Construction management and supervision	100%
“Absheron Volleyball Club” Ltd	Sport	100%
“Locomotive Volleyball Club” Ltd	Sport	100%
“Locomotive Women Volleyball Club” LLC	Sport	100%
“Azerrail Volleyball Club” LLC	Sport	100%
“ADY Express” LLC	Logistics services	100%
Georgia branch of ADY	Construction works	100%
“ADY Container” LLC	Management of container transportation	100%
“ADY Property” LLC	Management of real estates	100%
“AzRus Trans” CJSC	Freight transportation	51%
“Astara Grain Terminal” LLC	Logistics hub	50%

Məlumatdan göründüyü kimi, Cəmiyyətin strukturuna cəmi 17 qurum daxildir: bunların 4-ü idman, 5-i tikinti işləri, qalanı logistika və başqa işlərlə məşğuldur. Bu müəssisələrdən 15-i ADY QSC-nin tam mülkiyyətindədir, digər ikisində isə o, müəyyən payla iştirak edir: “AzRus Trans” QSC-nin səhmlərinin 51%-i, “Astara Təxil Terminal” MMC-də isə 50%-i ADY QSC-nin əlindədir.

CƏMIYYƏTİN FƏALİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ: SƏMƏRƏLİLİK, ŞƏFFAFLIQ VƏ HESABATLILIQ

“ADY” QSC ölkənin dəmir yolu nəqliyyatı sektorunda fəaliyyət göstərən yeganə şirkət olduğundan yuxarıda – tədqiqatın 1-ci bölməsində - dəmir yolu nəqliyyatının ölkənin nəqliyyat sistemindəki yeri və rolunu izah edərkən, onun fəaliyyətinin bir sıra istiqamətləri DSK-nın məlumatları əsasında təhlil olunub. Məlum olub ki, 2019-cu ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda yük daşınmalarının 6.5%-i, sərnişin daşınmasının isə cəmi 0.19%-i dəmir yolu nəqliyyatının, yəni “ADY” QSC-nin payına düşüb. Bu bölmədə Cəmiyyət özünün saytında fəaliyyəti ilə bağlı açıqladığı məhdud

¹⁰⁹ <http://www.adyexpress.az/az/hagqimizda>

¹¹⁰ <http://documents1.worldbank.org/curated/pt/552031542894196211/pdf/ADY-audit-report-2017.pdf>

məlumatlar¹¹¹ əsasında onun təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə cəhd edəcəyik.

İnformasiyaya çıxış və məhdudiyyətlər. Cəmiyyətin fəaliyyətinin izlənilməsi və qiymətləndirilməsi üçün onun fəaliyyəti haqqında hesabatların ictimaiyyətə vaxtılı-vaxtında açıqlanması zəruridir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa¹¹² və Nazirlər Kabinetinin 20 iyun 2005-ci il tarixli 108 sayılı Qərarı¹¹³ ilə müəyyən edilmiş meyarlara əsasən ADY QSC ictimai informasiyanın sahibi hesab olunur. İctimai informasiya sahibi kimi ADY QSC özünün illik fəaliyyəti haqqında hesabatı və maliyyə hesabatını mütəmadi olaraq mətbuatda dərc etməli və öz saytında yerləşdirməlidir.

Cəmiyyətin Nizamnaməsinin 5.4-cü maddəsində qeyd olunur ki, “şəffaflığın təmin edilməsi üçün Cəmiyyət illik maliyyə hesabatını hər il maliyyə ili bitdikdən sonra 4 aydan gec olmayan müddətdə auditor rəyi ilə birlikdə, həmçinin Cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyərinin iyirmi beş faizindən artıq məbləğdə olan əqdin (xüsusi əhəmiyyətli əqdin) bağlanması barədə məlumatı mətbu orqanda dərc etdirməyə və Cəmiyyətin internet sahifəsində yerləşdirməyə borcludur”. Amma Nizamnamənin bu tələbinə baxmayaraq Cəmiyyətin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları onun saytında yoxdur. Saytda ADY QSC-nin Həkim-Sanitar Xidməti üzrə konsolidə edilmiş hesabatlar yerləşdirilib¹¹⁴. Cəmiyyətin 2018-ci il üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı «Azərbaycan Dəmiryolçuları» qəzetinin 2019-cu il oktyabr sayında qismən dərc edilub¹¹⁵. Tədqiqat zamanı Cəmiyyətin 2015-ci, 2016-cı və 2017-ci illər üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını (ingilis dilində) Dünya Bankının saytından tapa bildik¹¹⁶.

Yük daşımanın strukturu. “ADY” QSC-nin məlumatına əsasən, Cəmiyyət tərəfindən yük daşınmasının həcmi 2015-ci ildəki 17.1 mln. tondan 2018-ci ildə 14 mln. tona düşüb, 2019-cu ildə isə 15.2 mln. tona yüksəlib¹¹⁷. Yəni Cəmiyyətin yük daşınmasının həcmi 2015-2018-ci illər dövründə 18.4% azalıb, 2019-cu ildə isə 2018-ci illə müqayisədə 9% artıb. 2019-cu ildə Cəmiyyətin daşdığı yükün 8.1 mln. tonu (53.3%-i) beynəlxalq daşımalar (idxal-ixrac əməliyyatları), 3.8 mln. tonu (25.0%-i) tranzit daşımaları, qalan 3.3 mln. tonu (21.7%-i) isə daxili daşımalar olub (diqram 8).

Diqram 8. 2015-2019-cu illərdə “ADY” QSC-nin yük daşımalarının strukturu, min ton-la

¹¹¹ <https://ady.az/uploads/d3e36-2015-2019-ill-r-uezr-sas-s-m-r-lilik-goest-ricil-ri-sg-.pdf>

¹¹² <http://www.e-qanun.az/framework/11142>

¹¹³ <http://www.e-qanun.az/framework/10051>

¹¹⁴ “ADY” QSC-nin saytı: <https://ady.az/az/content/index/66/42>

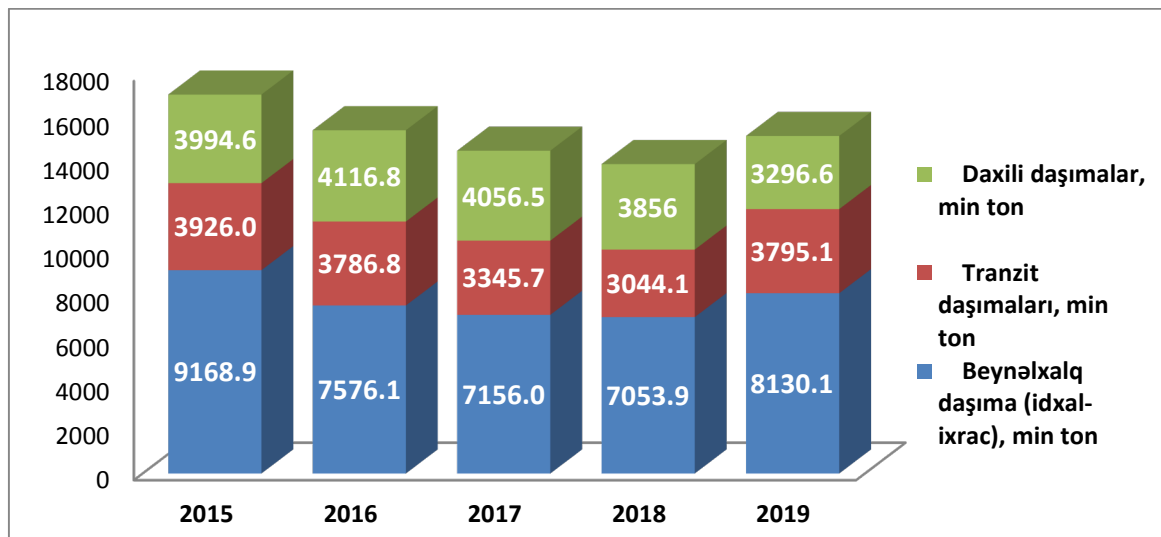
¹¹⁵ <https://ady.az/uploads/a19e6-oktyabr.pdf>

¹¹⁶ <http://documents1.worldbank.org/curated/en/722821477055163866/pdf/ADY-audit-report-2015.pdf> ;

<http://documents1.worldbank.org/curated/en/578311508333905357/pdf/ADY-audit-report-2016.pdf> ;

<http://documents1.worldbank.org/curated/pt/552031542894196211/pdf/ADY-audit-report-2017.pdf>

¹¹⁷ <https://ady.az/az/content/index/66/42>

Mənbə: ADY QSC

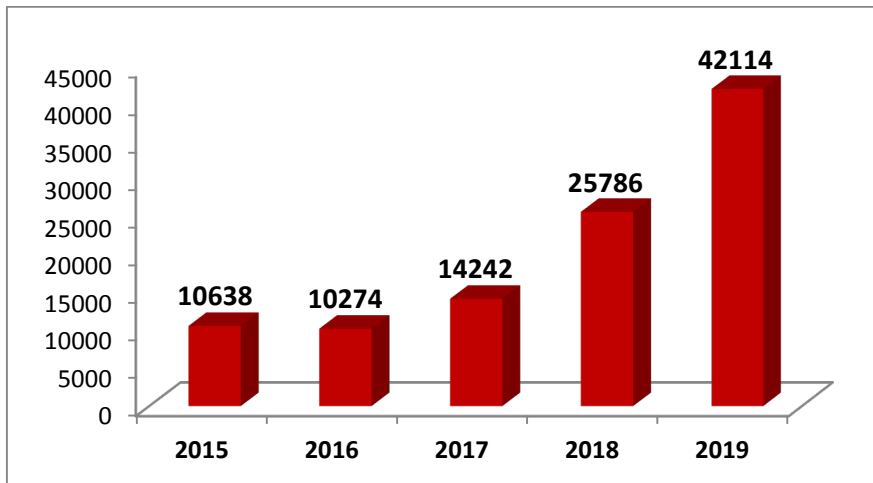
Əvvəlki illə müqayisədə 2019-cu ildə ümumi yük daşımada 9%-lik artım qeydə alınsa da, beynəlxalq daşımlar (idxal-ixrac) 15.2%, tranzit daşımları 24.7% artıb, daxili daşımlar isə 14.7% azalıb.

Azərbaycanın çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsinə rəğmən, 8-ci diaqramdan göründüyü kimi, ADY QSC-nin yük daşımada strukturunda ölkəmizin idxal-ixrac əməliyyatları və daxili daşımlar üstünlük təşkil edir, amma tranzit daşımların payı 20-25 faiz aralığında dəyişir. Müqayisə üçün qeyd etmək ki, Gürcüstan Dəmir Yolu şirkətinin (Georgian Railway) yük daşımlarının tərkibinin 67%-i tranzit, 22%-i idxal-ixrac, 11%-i isə daxili daşımlardan ibarətdir¹¹⁸.

Cəmiyyətin məlumatlarına görə, 2017-ci ildən başlayaraq daşınan konteynerlərin sayı sürətlə artmaqdadır: belə ki, Cəmiyyətin daşıdığı konteynerlərin sayı 2016-cı ildə 10274, 2017-ci ildə 14242, 2018-ci ildə 25786 ədəd, 2019-cu ildə isə 42114 ədəd olub (diaqram 9). 2015-2018-ci illər dövründə hər 3 sahədə (daxili, beynəlxalq və tranzit daşımalarda) yük daşımlarının azaldığı şəraitdə daşınan konteynerlərin sayının 2.5 dəfə artması, habelə 2019-cu ildə yük daşımada cəmi 9% artmasına rəğmən daşınan konteynerlərin sayındakı 63.3%-lik artım maraqlıdır.

Diaqram 9. 2015-2019-cu illərdə "ADY" QSC tərəfindən daşınmış konteynerlərin sayı, ədəd

¹¹⁸ <http://www.railway.ge/ru/>

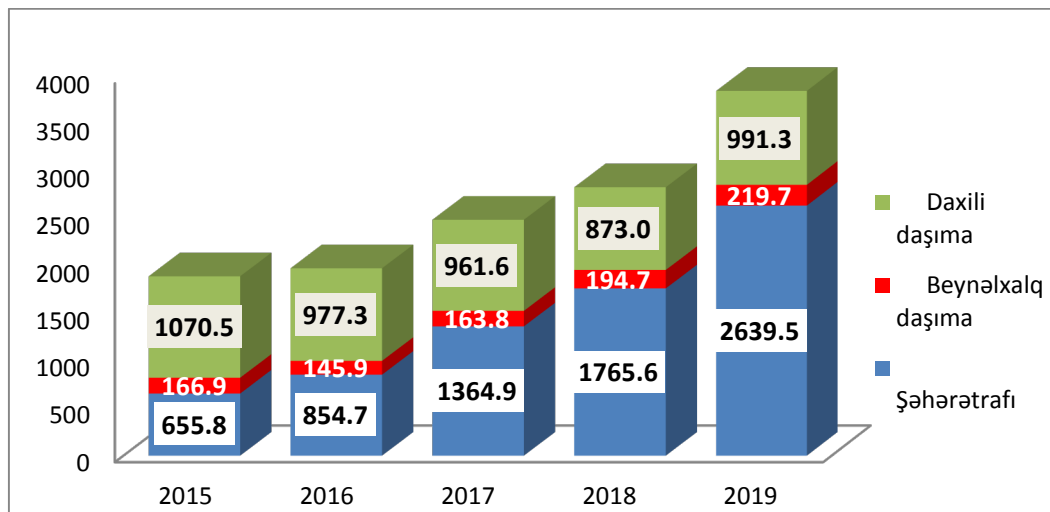
Mənbə: ADY QSC

Konteyner daşımlarında olan bu sürətli artım 2017-ci ilin avqustundan fəaliyyətə başlayan "ADY Konteyner" MMC-nin uğurlu işi ilə əlaqələndirilir. "ADY Konteyner" MMC-nin direktoru N.Cəfərov dəmir yolunda konteyner daşımlarına üstünlük verilməsini bütün postsovet məkanı ölkələri üçün yeni bir tendensiya olduğunu deyir. Onun fikrincə, "postsovet məkanında, o cümlədən qonşu ölkələrdə uzun illər dəmir yolu ilə daşımlar əsasən vagonlarla həyata keçirildiyi üçün konteynerləşmə prosesi zaman tələb edir" ¹¹⁹.

Sərnişin daşımlarının strukturu. 2015-2019-cu illər dövründə dəmir yolu ilə sərnişin daşınmasında davamlı olaraq artım müşahidə olunur: daşınan sərnişinlərin sayı 2015-ci ildəki 1.9 mln. nəfərdən 2019-cu ildə 3.85 mln. nəfərə yüksəlib (yəni 2 dəfə artıb). Lakin bu artım məhz şəhərətrafı daşımların hesabına baş verib: belə ki, qeyd olunan dövrdə şəhərətrafı daşınan sərnişinlərin sayı 655.8 mindən 2.6 mln. nəfərə çatıb, yəni 4 dəfə artıb (*diagram 10*). Şəhərətrafı sərnişin daşınmasındakı bu artım Bakı-Sumqayıt sürət qatarının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Diagram 10. ADY QSC-nin sərnişin daşımlarının strukturu, min nəfər

¹¹⁹ "ADY Konteyner" MMC-nin direktoru N.Cəfərovla müsahibə. "Report" saytı, 3 aprel 2020-ci il.
<https://report.az/i-nfrastruktur/ady-konteyner-in-direktoru-bu-proses-olkemizde-konteynerlesmenin-su/>

(Mənbə: ADY QSC)

Bu dövrdə ADY QSC-nin beynəlxalq sərnişin daşımalarının illik sayı 167 min nəfərdən 219 min nəfərə yüksəlib (31.6% artıb), ölkə daxilində sərnişin daşımaları isə həttə azalıb: 2015-ci ildəki 1.0 mln. nəfərdən 2018-ci ildə 873 min nəfərə düşüb, 2019-cu ildə isə bir qədər artaraq 991 min nəfərə qalxıb. 2019-cu ildə dəmir yolu ilə sərnişin daşımalarının 68.6%-i şəhəratrafi, 25.7%-i daxili, cəmi 5.7%-i isə beynəlxalq daşımalara payına düşür.

Yeri gəlmişkən xatırladıq ki, tədqiqatımızın birinci bölməsindəki araşdırmalar göstərirdi ki, dəmir yolu ilə sərnişin daşımaları şirkətə çox böyük zərərə başa gəlir (bax: *diagram 6*).

İşçilərin sayı. ADY QSC-nin məlumatına əsasən, Cəmiyyətin işçilərinin sayı 2015-ci ildəki 8093 nəfərdən 2019-cu ildə 5709 nəfərədək azalıb, yəni **2384 nəfər (təqribən 30%) ixtisar** olunub.

Cəmiyyətin maliyyə fəaliyyətinin nəticələri. 2014-2018-ci illər dövründə Cəmiyyətin aktivləri dövrün əvvəlindəki 2.6 mlrd.-dan dövrün sonuna 4.25 milyard manata yüksəlib, başqa sözlə 63.5% artıb. 2018-ci ildə cəmi aktivlərin 3.9 mlrd. manatı (91.8%-i) uzunmüddətli, qalan 332 mln. manatı (8.2%-i) isə qısamüddətli aktivlər olub.

2014-2018-ci illər dövründə Cəmiyyətin öhdəlikləri 707 mln. manatdan 3037 mln. manata yüksəldiyi, yəni **4.3 dəfə artdığı** halda, kapitalı 1.9 mlrd. manatdan 1.2 mlrd. manata düşüb (**38.9% azalıb**). Öhdəliklərin əksər hissəsi uzunmüddətli öhdəliklərdən ibarətdir: 2018-ci ildə cəmi öhdəliklərin 83.1%-i uzunmüddətli öhdəliklər olub. Cəmiyyətin öhdəliklərindəki sürətli artım məhz uzunmüddətli öhdəliklərlə bağlı olub: bunların məbləği 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə **4.8 dəfə çox** olub (*cədvəl 2*).

Cədvəl 2. 2014-2018-ci illər dövründə ADY QSC-nin öhdəlikləri və kapitalı, (mln. manat)

	2014	2015	2016	2017	2018
Uzunmüddətli öhdəliklər	531,2	1068,24	1624,3	2390,1	2523,33
Cari öhdəliklər	175,73	594,78	922,7	510,63	514,16
Cəmi öhdəliklər	706,97	1663,02	2547,0	2900,73	3037,49
Cəmi kapital	1900,3	1262,05	1102,58	856,84	1216,36
Cəmi öhdəliklər və capital	2607,3	2925,07	3649,58	3757,57	4253,86

(Mənbə: ADY QSC-nin müvafiq illər üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı)

Cəmiyyətin uzunmüddətli öhdəliklərinin 98.4%-i uzunmüddətli borclardan ibarətdir. 2014-2018-ci illər dövründə Cəmiyyətin uzunmüddətli borcları 10 dəfədən çox artıb: 245.8 mln. manatdan 2.5 mlrd. manata yüksəlib.

Cəmiyyətin kapitalının strukturunda baş verən dəyişikliklər xüsusilə maraq doğurur. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı 2010-cu ildəki 599.0 mln. manatdan 2017-ci ildə 806.1 mln. manata yüksəldilib. Bundan əlavə 2014-2018-ci illər dövründə Cəmiyyətə dövlət tərəfindən ayrılan investisiyanın məbləği 3.6 dəfə artıb: 523 mln. manatdan 1.9 mlrd. manata yüksəlib. Bununla belə Cəmiyyətin kapitalı nəinki artmayıb, hətta azalıb: 2014-cü ildəki 1.9 mlrd. manatdan 2017-ci ildə 848 mln. manata düşüb, 2018-ci ildə isə bir qədər artaraq 1.2 mlrd. manaya yüksəlib (cədvəl 3).

Cədvəl 3. 2014-2018-ci illərdə ADY QSC-nin kapitalının strukturunda dəyişikliklər,

(mln. manat)

	2014	2015	2016	2017	2018
Nizamnamə kapitalı	726,15	726,15	726,15	806,06	806,06
Dövlət investisiyaları	523,06	607,1	946,21	1174,51	1905,46
Yığılmış zərər/bölünməmiş mənfəət	651,1	-42,27	-539,57	-1103,38	-1475,81
Məcmu məzənnə fərqləri		-12,9	-14,87	-13,28	-12,86
Digər ehtiyatlar		-16,03	-16,03	-16,03	-16,03
Qrupun səhmdarlarına aid olan kapital	1900,3	1262,05	1101,89	847,88	1206,83
Qeyri-nəzarət payı			0,69	8,96	9,53
Cəmi kapital	1900,3	1262,05	1102,58	856,84	1216,36

(Mənbə: ADY QSC-nin müvafiq illər üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı)

Cəmiyyətin kapitalındakı bu azalmalar Cəmiyyətin zərərlə işləməsi ilə bağlıdır. Belə ki, 2014-cü il Cəmiyyət il zərərlə başa vursa da, ilin sonuna 651.1 mln. manatlıq bölüşdürülməmiş mənfəətə malik olub, lakin sonrakı illər zərərlər artaraq 2018-ci ilin sonuna yığılmış zərər 1.48 mlrd. manat olub.

ADY QSC-nin konsolidə edilmiş mənfəət və ya zərərlər barədə hesabatından məlum olur ki, 2014-2018-ci illərdə Cəmiyyətin illər üzrə əldə etdiyi gəlirlərinin məbləği müvafiq illər üzrə əməliyyat xərclərindən az olub (cədvəl 4). Cəmiyyətin əməliyyatlardan kənar zərərləri də nəzərə alınanda onun zərərləri daha artıb və 4-cü cədvəldən göründüyü kimi, 2014-2018-ci illər dövründə bütün 5 il zərərlə başa vurub.

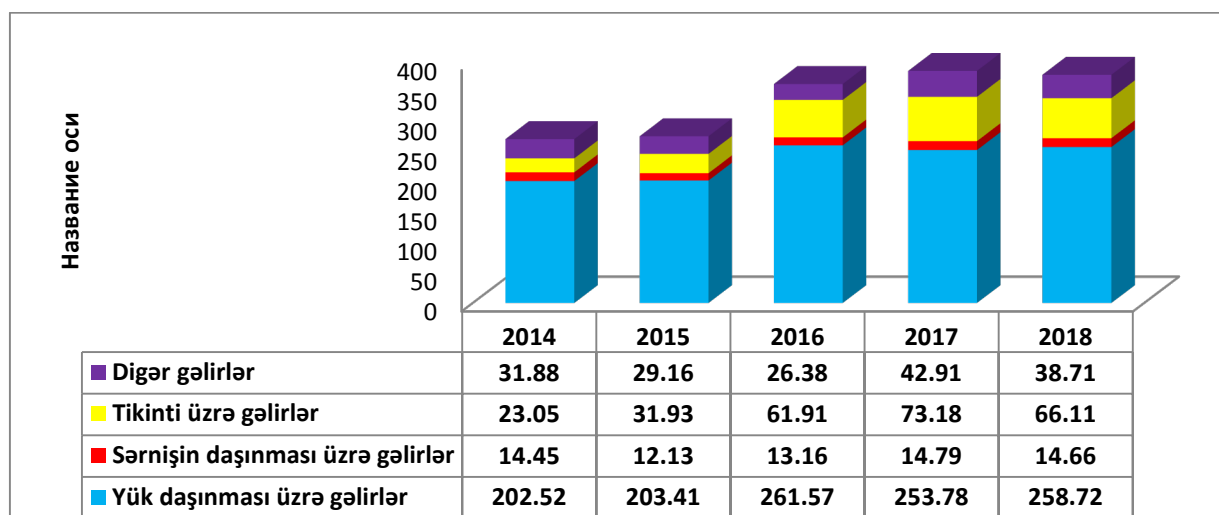
Cədvəl 4. ADY QSC-nin gəlirləri, əməliyyat xərclər və məcmu zərəri, mln. manat

	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi gəlirlər	271,9	276,6	363,0	384,7	378,2
Cəmi əməliyyat xərcləri	-305,2	-338,1	-370,4	-427,6	-489,0
Mənfəət vergisindən əvvəl zərər	-59,0	-864,5	-565,6	-553,2	-370,0
İl üzrə cəmi məcmu zərər	-48,87	-706,27	-498,65	-553,95	-371,2

(Mənbə: ADY QSC-nin müvafiq illər üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı)

Cəmiyyətin gəlirlərinin strukturunu izləyəndə məlum olur ki, onun gəlirlərin əksər hissəsi – 65-70%-i – yük daşımalardan əldə olunur (diaqram 11).

Diaqram 11. ADY QSC-nin illər üzrə gəlirlərinin struktur, (mln. manat)

(Mənbə: ADY QSC-nin müvafiq illər üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı)

Cəmiyyətin maliyyə balansı ilə tanışlıq göstərir ki, həm tikinti işləri, həm də sərnişin daşımaları üzrə fəaliyyətlər Cəmiyyətə zərərlə başa gəlir. Dəmir yolu nəqliyyatında sərnişin daşımalarında olan zərərin illər üzrə məbləğinin dinamikası bu tədqiqatın birinci bölməsində - diaqram 6-da – təqdim olunub.

Səmərəlilik göstəriciləri. Cəmiyyətin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatının məlumatları əsasında onun maliyyə fəaliyyətinin bəzi səmərəlilik göstəricilərini hesabladıq (cədvəl 5.)

Cədvəl 5. ADY QSC-nin maliyyə fəaliyyətinin bəzi səmərəlilik göstəriciləri

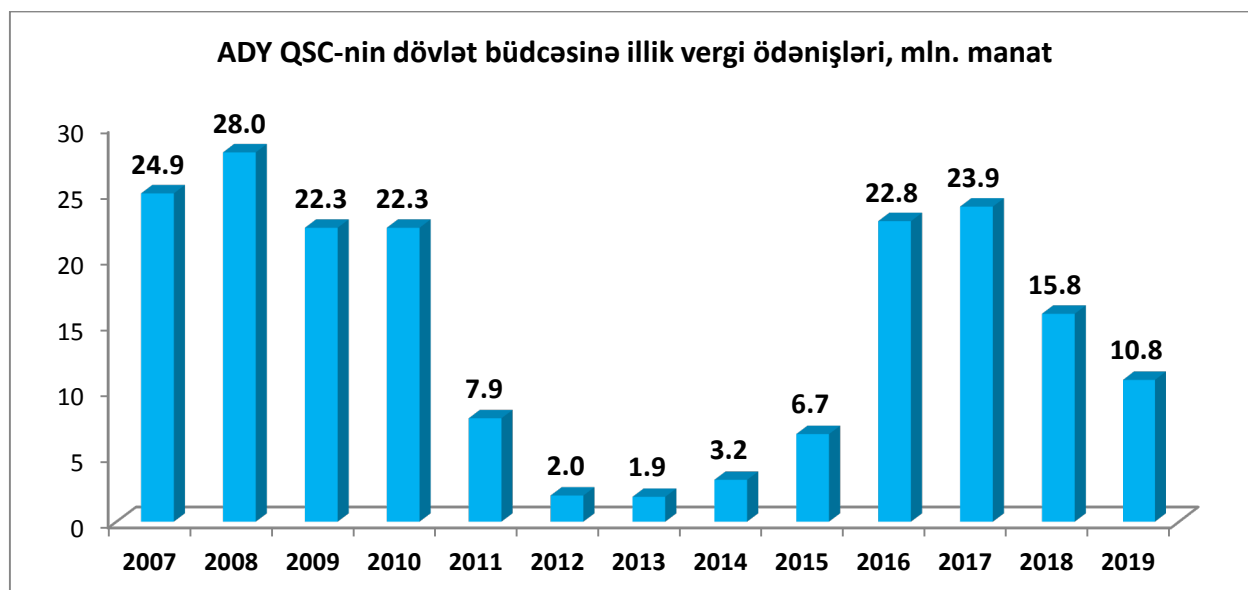
	2014	2015	2016	2017	2018
Müstəqillik əmsalı (kapital/aktivlər)	0,73	0,43	0,3	0,23	0,29
Borcun kapitla nisbəti əmsalı (aktivlər/səhmdar kapitalı)	0,37	1,32	2,31	3,42	2,52
Likvidlik əmsalı (cari aktivlər/cari öhdəliklər)	1,31	0,48	0,39	0,7	0,65
Əməliyyat xərclərinin əsas əməliyyat gəlirlərinə nisbəti əmsalı (CİR - Cost Income Ratio)	1,12	1,22	1,02	1,11	1,29
Borc əmsalı (borc kapitalı/aktivlər)	0,27	0,57	0,7	0,77	0,71

(Mənbə: Cəmiyyətin müvafiq illər üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmış)

Cədvəl məlumatlarından tam aydınlıqla görünür ki, 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə Cəmiyyətin səmərəlilik göstəriciləri pisləşmişdir. Borcların artması nəticəsində müstəqillik əmsalı 2014-cü ildəki 0.73-dən 2018-ci ildə 0.29-dək azalıb (uyğun olaraq, borc əmsalı 0.27-dən 0.71-ə yüksəlib), borcun kapitla nisbəti əmsalı eyni dövrdə 0.37-dən 2.52-yə yüksəlib, likvidlik əmsalı 1.31-dən 0.65-ə düşüb. Əməliyyat xərclərinin əməliyyat gəlirlərinə nisbəti əmsalı isə hər zaman 1-dən yuxarı olub ki, bu da şirkətin əməliyyat fəaliyyətinin zərərlə başa gəldiyini əks etdirir. Beləliklə, Cəmiyyətin fəaliyyətində səmərəlilik problemləri ciddi şəkildə durur. Bu, Cəmiyyətin borclarının yüksək səviyyəsi, gəlirlərinin hətta əməliyyat xərclərini belə qapada bilməməsi, əməliyyatdan kənar zərərlərinin çox böyük olması və s. kimi səbəblərlə izah olunur.

Dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı münasibətlər. ADY QSC dövlət büdcəsinin iri vergi ödəyicisi hesab olunan dövlət şirkətlərindən biridir. Araşdırmalarımızdan məlum oldu ki, 2007-2010-cu illər dövründə ADDY dövlət büdcəsinə hər il 20-25 mln. manat vergi ödənişləri edirdi. Lakin ADY QSC yaradıldıqdan sonra Cəmiyyətin dövlət büdcəsinə ödənişlərində kəskin azalmalar baş verib: 2010-cu ildə Cəmiyyətin dövlət büdcəsinə vergi ödənişinin məbləği 22.3 mln. manat olduğu halda, 2011-ci ildə 7.9 mln. manat (2.8 dəfə azalma), 2012-ci ildə isə cəmi 2.0 mln. manat olub ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 11 dəfə azalma deməkdir (diaqram 12).

Diagram 12. ADDY və ADY QSC-nin dövlət büdcəsinə vergi ödənişləri, faktiki, (mln. manat)

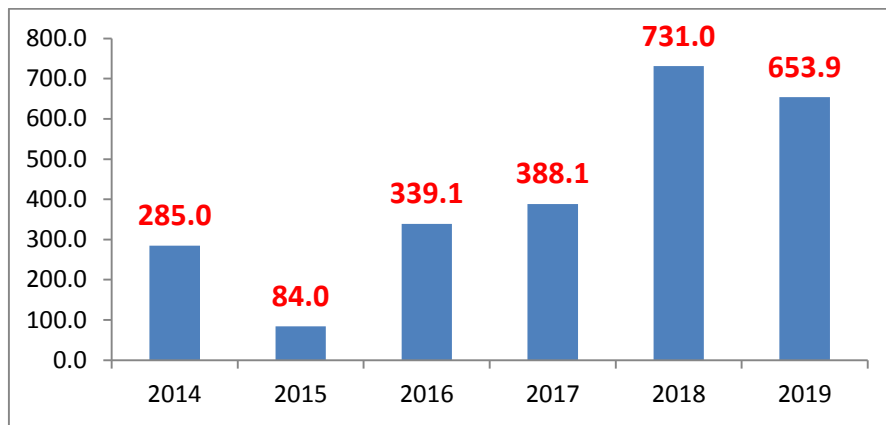

(Mənbə: Müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı hökumətin hesabatına Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyləri)

Maraqlıdır ki, ölkədə iqtisadi böhranın yaşandığı və ADY QSC-nin daha böyük zərərlə işlədiyi 2015-2017-ci illər dövründə şirkətin dövlət büdcəsinə ödənişləri yenidən sürətlə artıb və təqribən 24 mln. manat səviyyəsinə (2017-ci ildə) qalxıb. Son 2 ildə isə yenidən vergi ödənişlərinin azalması müşahidə olunur. Dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı hökumətin hesabatlarında Şirkətin vergi ödənişlərində olan bu dalğalanmaların izahı verilmir.

Şirkətin dövlət büdcəsinə vergi ödənişlərindən fərqli olaraq, dövlət büdcəsindən Cəmiyyətə ayrılan investisiyaların məbləği davamlı olaraq artmaqdadır (*diqram 13*). Diaqramdan göründüyü kimi, 2014-2019-cu illər dövründə yalnız 2015-ci ildə dövlət büdcəsindən şirkətə ayrılan investisiyanın məbləği bir qədər aşağı olub, bütün digər illərdə Cəmiyyətə yönəldilən investisiyanın məbləği 300 mln. manatdan yuxarı olub. Hətta 2018-ci və 2019-cu illərdə, uyğun olaraq, 731.0 mln. və 653.9 mln. manat təşkil edib. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, 2014, 2017 və 2018-ci illərdə Cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılması üçün dövlət büdcəsindən, müvafiq olaraq, 127.2 mln., 79.9 mln. və 100.0 mln. manat ayrılıb. Həmin məbləğlər bu diaqramda müvafiq illər üzrə göstəricinin tərkibinə daxildir.

Diagram 13. ADY QSC-yə dövlət büdcəsindən ayrılan investisiyalar, (mln. manat)

(Mənbə: Müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı hökumətin hesabatları)

Beləliklə, 12-ci və 13-cü diaqramlarda olan məlumatlar əsasında hesablamaq olar ki, 2014-2019-cu illər dövründə dövlət büdcəsindən şirkətə cəmi **2481.1 mln. manat** investisiya ayrıldığı halda, Cəmiyyətin dövlət büdcəsinə vergi ödənişlərinin cəmi məbləği **83.2 mln. manat** olub. Başqa sözlə, qeyd olunan dövrdə dövlət büdcəsindən Cəmiyyətə ayrılan investisiyanın məbləği onun dövlət büdcəsinə ödədiklərindən təqribən **30 dəfə çox** olub.

Cəmiyyətin xarici borclanmaları. Cəmiyyətin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı məlumatlarının təhlili zamanı qeyd etmişdik ki, son illər Cəmiyyətin uzunmüddətli borc öhdəlikləri sürətlə artır. Cəmiyyətin 2017-ci il üzrə maliyyə hesabatının məlumatına əsasən, 2017-ci ilin sonuna onun borclarının ümumi məbləği 2.55 mlrd. manat olub. Bu məbləğə şirkətin həm xarici banklardan və beynəlxalq maliyyə qurumlarından, həm də ölkədə fəaliyyət göstərən yerli kredit təşkilatlarından aldığı borclar daxildir.

Cəmiyyətin xarici borcları (kreditləri) ilə bağlı aşağıdakı məlumatları əldə edə bildik:

- Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Asiya İnkişaf Bankı arasında 19 dekabr 2017-ci il tarixində 250 mln. ABŞ dolları məbləğində Dəmir yolu Sektorunun İnkişafı Proqramı üçün kredit müqaviləsi və 150 milyon ABŞ dolları məbləğində Dəmir yolu Sektorunun İnkişafı Layihəsi üçün kredit müqaviləsi (Layihə Krediti) imzalanıb. Fransa İnkişaf Agentliyi hər iki layihənin həyata keçirilməsinə dəstək verir;
- 2018-ci il ərzində "Azərbaycan Dəmir Yol" QSC "Dəmir yolu sektorunun inkişafı proqramı" çərçivəsində 150,0 mln.-luq layihə sazişi imzalayıb;
- 2019-cu ildə 6 il güzəşt müddəti daxil olmaqla 19 il müddətinə 6 aylıq Eurobor üstəgəl 1,1 faiz dərəcəsi ilə Fransa İnkişaf Agentliyindən "Dəmir yolu sektorunun inkişafı" layihəsi üzrə 67,3 milyon avroluq (128,0 milyon manat) müqavilə imzalanıb;
- 2019-cu ildə 6 il güzəşt müddəti daxil olmaqla 19 il müddətinə 6 aylıq Euribor üstəgəl 1,1 faiz dərəcəsi ilə Fransa İnkişaf Agentliyindən "Sumqayıt-Yalama dəmir yolu xəttinin yenidən qurulması" layihəsi üzrə 93,2 milyon avro (178,0 milyon manat) dəyərində müqavilə imzalanıb.

Maliyyə nazirliyinin məlumatına əsasən ADY QSC-nin xarici borcu 2016-cı ilin sonuna 545.3 mln., 2017-ci ilin sonuna 649.9 mln., 2018-ci ilin sonuna isə 838.0 mln. ABŞ dolları səviyyəsinə çatıb¹²⁰.

Hesablama Palatasının “Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatə rəyində qeyd olunub ki, dövlət zəmanəti ilə alınan borclar üzrə Təminat Fondundan ödənilmiş vəsaitin qaytarılması nəzərdə tutulan (əsas borc) məbləği ümumilikdə 2018-ci il üzrə 295,5 mln. manat, 2019-cu il üzrə 388,6 mln. manat təşkil edir. Orada qeyd olunur ki, bu borcların əsas hissəsi “Azərbaycan Hava Yolları” QSC (AZAL), Azərbaycan respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR), “Azərkosmos” ASC, “Azərenerji” ASC, “Azəralüminium” ASC və “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC üzrədir¹²¹. Başqa sözlə, Hesablama Palatası ADY QSC-nin xarici borcların ödənilməsi üzrə risk qrupunda olduğunu bildirir.

CƏMIYYƏTİN FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Apardığımız təhlildən aydın görünür ki, ADY QSC-nin rəqabət qabiliyyətinin və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində ciddi işlər həyata keçirilməlidir. Əslində son illər Cəmiyyət bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər həyata keçirməkdədir. Belə ki, 2016-cı ilin sonundan etibarən Asiya İnkişaf Bankının (AİB) texniki dəstəyi ilə ölkənin dəmir yolu sistemində korporativ, institusional, maliyyə və insan resursları sahəsində islahatların həyata keçirilməsini nəzərdə tutan “Dəmir Yolu Sektorunun İnkişafı Proqramı” işlənib hazırlanmış və həyata keçirilməkdədir. (Yeri gəlmişkən, həmin layihə barədə AİB-in saytında detallı məlumatların açıqlandığı və layihəyə daxil olan 14 sənəd yerləşdirildi¹²² halda, ADY QSC-nin saytında layihə barədə çox ümumi məlumat verilir və cəmi 2 sənəd yerləşdirilib¹²³).

Qeyd olunan Proqramın icrası çərçivəsində beynəlxalq məsləhət şirkəti olan KPMG cəlb edilməklə “ADY” QSC-nin hərtərəfli inkişafı üzrə qarşıya qoyulan strateji hədəflərin dairəsini, həmin hədəflərin reallaşdırılması tədbirlərini əks etdirən və 2017-2022-ci illər dövründə reallaşdırılacaq strategiya (Biznes Plan) hazırlanıb¹²⁴.

Biznes Planda infrastruktur, hərəkət tərkibi və əməliyyatlar, təşkilati quruluş, insan resursları, kommersiya aspektləri, əməliyyat səmərəliliyi və texniki yenilənmə və maliyyə səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərində tövsiyələr işlənilib.

¹²⁰ Müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı hökumətin izahatı

¹²¹ Hesablama Palatasının “Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatə rəyi

¹²² <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/48386-004-pamab.pdf>

¹²³ <https://ady.az/az/content/index/78/73>

¹²⁴ <https://ady.az/az/content/index/77/42>

Cəmiyyətin açıqladığı məlumata əsasən “ADY” QSC-nin “2030 Korporativ Strategiya”nın hazırlanması məqsədi ilə 21 may 2020-ci il tarixində “McKinsey&Company” ilə müqavilə imzalanıb, bu istiqamətdə layihənin icrası davam etdirilir¹²⁵.

Korporativ idarəetmənin tətbiqi. Hazırda reallaşdırılmaqda olan Dəmir Yolu Sektorunun İnkişafı Proqramı və qeyd olunan Biznes Plan çərçivəsində 2018-2020-ci illərdə ADY-nin təşkilati-idarəetmə quruluşunda dəyişikliyin edilməsi və aydın idarəetmə modelinin və təşkilati strukturun qurulması nəzərdə tutulur. Cəmiyyətin açıqladığı məlumata əsasən¹²⁶:

- Proqramın icrası çərçivəsində “Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərdə korporativ idarəetmə Qaydaları və Standartları”nın tələblərinə uyğun olaraq ADY QSC -də idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və maliyyə müstəqilliyinin gücləndirilməsi məqsədi ilə cəmiyyətdə effektiv korporativ idarəetmə mexanizminin formalaşdırılması, o cümlədən idarəetmədə ümumi rəhbərliyi həyata keçirən Müşahidə Şurası institutunun yaradılması üzrə təkliflər hazırlanıb və bununla bağlı aidiyyəti dövlət qurumlarına müraciət olunub;
- ADY QSC-də Korporativ İdarəetmə standartlarının tətbiq edilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməkdə olduğu bildirilir;
- 2019-cu il ərzində korporativ restrukturizasiya planının həyata keçirilməsi məqsədi ilə, Təfəsilatlı korporativ restrukturizasiya planı ADY QSC -nin idarələrinə göndərilib;
- ADY QSC sədrinin 7 mart 2019-cu il tarixli 27S nömrəli əmri ilə restrukturizasiya prosesinə başlanılıb;
- Korporativ restrukturizasiyadan irəli gələn məsələlər ilə bağlı funksiyaların və işçilərin köçürülməsi prosesi və qarşıya qoyulmuş digər tapşırıqların icrası həyata keçiriləkdədir;
- Korporativ restrukturizasiya planına uyğun olaraq müvafiq struktur dəyişikləri həyata keçirilmiş, funksional və birbaşa təbəçilik mexanizmi qurulmaqdadır.

Ölkədəki iri dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün onlarda korporativ idarəetmənin tətbiqi tələbləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2016-cı il tarixli Sərəncamında¹²⁷ qaldırılmasına baxmayaraq, üstündən 4 il keçməsinə baxmayaraq, bu şirkətlərdə korporativ idarəetmənin tətbiqi hələ də ləngiyir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 avqust 2020-ci il tarixli Fərmanı¹²⁸ ilə yaradılan Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və onların səmərəli idarə edilməsi mexanizmlərinin qurulmasına nəzarət etməkdir.

Strukturun optimallaşdırılması. ADY QSC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri də onun strukturunun

¹²⁵ <https://ady.az/az/news/read/1822/43>

¹²⁶ <https://ady.az/az/content/index/75/73>

¹²⁷ <http://www.president.az/articles/20973>

¹²⁸ <https://president.az/articles/40356>

optimallaşdırılmasıdır. Yuxarıdakı təhlildən məlum olur ki, son illər Cəmiyyətdə müəyyən ixtisarlara həyata keçirilməkdədir. Amma bu istiqamətdə ən vacib addımlardan biri Cəmiyyətin onun əsas fəaliyyətinə və məqsədlərinə bilavasitə uyğun olmayan qurumlardan və bölmələrdən “xilas edilməsi” ola bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 19 iyul 2016-cı il tarixli Fərmanının¹²⁹ tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 2016-cı il 21 oktyabr tarixli 550 s sayılı sərəncamı¹³⁰ ilə həm orta müddətli dövr ərzində dövlət mülkiyyətində saxlanılacaq dövlət müəssisələrinin siyahısı, həm də ortamüddətli dövr ərzində dövlət mülkiyyətində saxlanılacaq dövlət müəssisələrinin tabeliyindən çıxarılaraq özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan qeyri-profil müəssisə və obyektlərin siyahısı təsdiq edilib. Həmin qərarda ADY QSC-nin adı ortamüddətli dövrdə özəlləşdirilməyəcək iri dövlət şirkətləri sırasında qeyd olunub.

Həmin sərəncamda təsdiq olunmuş digər siyahıya əsasən ADY QSC-nin tabeliyində olan qeyri-profil müəssisə və təşkilatların ortamüddətli dövrdə onun tabeliyindən çıxarılaraq özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Sənəddə ADY QSC-nin tərkibindən çıxarılaraq özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan obyektlərin 15-i tibb müəssisəsi, 2-ci mehmanxana, 2-si zavod, 1-i düşərgədir. Bu qurumların Cəmiyyətin tərkibindən çıxarılması prosesinin sürətləndirilməsi vacibdir.

Sektorun restrukturizasiyası və liberallaşdırılması. ADY QSC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərindən biri də ölkənin dəmir yolu nəqliyyatı sektorunda liberallaşdırmanın həyata keçirilməsidir. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ADY QSC hazırda ölkənin nəqliyyat sektorunda dəmir yolu daşımaları xidmətlərini həyata keçirən yeganə şirkətdir və ölkənin daxili dəmir yolu daşımaları bazarında inhisarçı kimi davranır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 19 iyul tarixli 189 sayılı qərarı¹³¹ ilə “Təbii inhisar subyektlərinin Siyahısı” təsdiq edilib. Qərara əsasən ADY QSC-nin aşağıdakı fəaliyyət növləri təbii inhisara aid edilir:

- magistral və yerli dəmiryol xətlərinin, yol qurğu və tikililərinin istismarı, hərəkəti, idarəetmə və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti,
- dəmiryol stansiyaları və sərnişin vağzallarının xidmətləri.

Göründüyü kimi, sektorda təbii inhisara aid edilən fəaliyyət növləri konkretləşdirilib. Bu o deməkdir ki, dəmir yolu ilə yük və sərnişin daşımalarında operator fəaliyyəti təbii inhisar deyil və ola da bilməz. Yəni dəmir yolu ilə yük və sərnişin daşıma xidmətləri ilə ölkədə yalnız ADY QSC-nin məşğul olması heç də təbii inhisarın nəticəsi yox. təbii inhisar fəaliyyətləri ilə bağlı həlledici resursları əlində cəmləyən dövlət şirkətinin, ona həvalə edilmiş səlahiyyətlərdən və inzibati

¹²⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/33346>

¹³⁰ <http://www.e-qanun.az/framework/34470>

¹³¹ <http://www.e-qanun.az/framework/26296>

imkanlarından istifadə edərək, bazara digər iştirakçıları buraxmamaq istəyinin nəticəsi də ola bilər.

Bu sektorun restrukturizasiyası və liberallaşdırılması sahəsində dünyada bir sıra maraqlı təcrübələr mövcuddur. Bu təcrübələrdə həm sektorda dövlət-özəl biznes əməkdaşlığının tətbiqi, həm də sektorun bir çox fəaliyyətlərinin özəlləşdirilməsi kimi hallara rast gəlinir. Məsələn, son 10 ildə Polşada, Rumıniyada, Türkiyədə və bir sıra başqa ölkələrdə bu sektorda həm daşımlarla məşğul olan özəl operator şirkətlərin, həm də dəmir yolu infrastrukturunda müxtəlif növ xidmətlər göstərən özəl firmaların sayı getdikcə artmaqdadır (bu barədə tədqiqatın əlavəsində material təqdim olunur).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə¹³² qeyd olunur ki, "dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelinin dəmir yollarının müəyyən sahələrində tətbiqinin nəzərdən keçirilməsi, o cümlədən dəmir yolları sahəsinin ən çox investisiya tələb edən sahələrindən olan yeni dəmiryol vaqonları və lokomotiv parkının genişləndirilməsi sahəsində dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelinin tətbiqi və özəl investisiyanın bu sahəyə cəlb edilməsi ilə dövlət büdcəsinin xərc yükünü azaltmaq mümkündür". Orada dəmir yolu sektorunda aşağıdakı istiqamətlərdə restrukturizasiyanın həyata keçirilməsi mümkün hesab olunur: əsas və qeyri-əsas aktivlərin restrukturizasiyası, coğrafi restrukturizasiya, biznes xəttinin restrukturizasiyası və funksional restrukturizasiya.

"ADY-Konteyner" MMC-nin qurulması əslində göstərdi ki, hətta dövlət şirkətinin tərkibində olan nisbətən muxtar müəssisə belə dəmir yolu daşımları sahəsində geniş imkanlara malikdir. Bu təcrübədən istifadə edərək dəmir yolu sektorunda yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə restrukturizasiya işlərinin həyata keçirilməsi, sektorda yük və sərnişin daşımları fəaliyyətlərinə özəl operatorların cəlb edilməsi, onun xarici şirkətlər üçün açılması, həm də sektorda dəyər yaradılması zəncirinin ayrı-ayrı həlqələrində rəqabətli özəl sektorun formalaşmasına şərait yaradılmalıdır.

Həm sektorun restrukturizasiyası, həm də Cəmiyyətin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətlərindən biri də hazırda ADY QSC-nin tərkibində olan tikinti, təmir və başqa infrastruktur xidmətləri göstərən bölmələrin ayrılması, onların özəlləşdirilməsi, oxşar xidmətlərlə məşğul olan rəqabətli özəl sektorun yaradılması, şirkətin bu belə xidmətlərdən outsorsinq formasında istifadə etməsi ola bilər.

Bu sektorda restrukturizasiya və liberallaşmanın həll etməli olduğu daha bir məsələ dəmir yolu sektorunda dövlət siyasətinin hazırlanması işinin müvafiq nazirliyin səlahiyyətinə verilməsidir. Dəmir yolu sektorunun inkişafı, onun ölkə iqtisadiyyatındakı və regional logistika şəbəkəsində yeri və rolu sahəsində dövlət siyasətini nazirlik hazırlamalı. ADY QSC isə bu sektorda olan dövlət şirkəti olaraq dövlət siyasətini əlində rəhbər tutaraq özünün inkişaf və rəqabətlik strategiyasını hazırlayıb icra etməlidir. Çünki liberallaşma bu sektorda dövlət şirkəti ilə yanaşı özəl firmaların yaranmasına və inkişafını təmin etməlidir. ADY QSC əlində olan təbii

¹³² <http://www.e-qanun.az/framework/34254>

inhisar fəaliyyəti növləri üzrə onun tərkibində olan operator qurumlara və müstəqil daşıma şirkətlərinə bərabər şərtlərlə xidməti təmin etməlidir.

Şəffaflıq və hesabatlılığın gücləndirilməsi. Nəhayət, ADY QSC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərindən biri də şirkətin fəaliyyətində hesabatlılığın və şəffaflığın artırılmasıdır. Müasir dünyada iri şirkətlərdə, o cümlədən dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin tətbiqi, onların fəaliyyətində hesabatlılığın və şəffaflığın artırılması prinsipal-agent probleminin həllinə yönəlik və bununla da onların işinin səmərəliliyinin artırılmasını təmin edən mühüm mexanizmlər hesab olunur. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həm ölkənin bir sıra qanunverici və normativ sənədlərində, həm də bütün iri dövlət şirkətlərinin nizamnamələrində, o cümlədən ADY QSC-nin nizamnaməsində şəffaflıq və hesabatlılığın təmin edilməsi üçün çox konkret müəddəalr müəyyən edilib. Həmin müddəalarda şirkətin illik və rüblük fəaliyyət hesabatlarının, habelə illik maliyyə hesabatlarının ictimaiyyətə açıqlanması müddətləri, üsulları və formaları əks olunub. Həmin tələblərin icrasının təmin edilməsi istiqamətində şirkət rəhbərlərinin və məsul hökumət qurumlarının məsuliyyətinin artırılması, tələblərə əməl etməyən şirkətlərin və məsul şəxslərin ciddi sanksiyalara məruz qoyulmasına zərurət duyulur.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Dəmir yolu nəqliyyatı sektorunun və ADY QSC-nin fəaliyyətinin araşdırılması və təhlili aşağıdakı nəticələri ortaya çıxarıb:

- 2019-cu ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda daşınan yükün 6.5%-i, yük dövriyyəsinin 5.7%-i, sərnəşin daşınmasının isə cəmi 0.19%-i dəmir yolunun payına düşüb;
- Son 15 ildə ilk dəfə 2019-cu ildə dəmir yolu nəqliyyatı ilə yük daşınmasında artım qeydə alınıb;
- 2005-2015-ci illər dövründə dəmir yolu ilə sərnəşin daşınması sayı 2.9 dəfə azalıb, amma son illər sərnəşin daşınmasında müşahidə olunan artım şəhərətrafı daşımalarla bağlıdır;
- 2019-cu ildə dəmir yolu ilə sərnəşin daşımalarının 68.6%-i şəhərətrafı, 25.7%-i daxili, cəmi 5.7%-i isə beynəlxalq daşımaların payına düşür.
- son 10 ildə (2010-2019-cu illər) ölkənin dəmir yolu nəqliyyatında istifadə olunan yük vaqonlarının sayı 2.5 dəfədən çox, sərnəşin vaqonlarının sayı 3.3 dəfə, konteynerlərin sayı isə 7.8 dəfə azalıb;
- “ADY” QSC hazırda Azərbaycan dəmir yolu nəqliyyatı sektorunun yeganə “oyunçu”sudur;
- Azərbaycanın çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsinə rəğmən, ADY QSC-nin yük daşınması strukturunda tranzit daşımaların payı 20-25 faiz aralığında dəyişir;

- Cəmiyyətin işçilərinin sayı son 5 ildə təqribən 30% ixtisar olunub;
- 2014-2018-ci illər dövründə Cəmiyyətin öhdəlikləri 4.3 dəfə artdığı halda, kapitalı 38.9% azalıb;
- 2014-2018-ci illər dövründə Cəmiyyətin uzunmüddətli borcları 10 dəfədən çox artıb;
- 2014-2018-ci illər dövründə Cəmiyyətə dövlət büdcəsindən ayrılan investisiyanın 3.6 dəfə artmasına və 1.9 mlrd. manata çatdırılmasına rəğmən, onun kapitalında azalma baş verib: 2018-ci ilin sonuna Cəmiyyətin yığılmış zərəri 1.48 mlrd. manat olub;
- 2014-2018-ci illər dövründə cəmiyyətin əsas səmərəlilik göstəriciləri (müstəqillik əmsalı, borc əmsalı, borcun kapitalla nisbəti əmsalı, likvidlik əmsalı və əməliyyat xərclərinin əməliyyat gəlirlərinə nisbəti əmsalı və s.) pisləşib;
- 2014-2019-cu illər dövründə dövlət büdcəsindən şirkətə ayrılan vəsaitin miqdarı (2481.1 mln. manat) Cəmiyyətin dövlət büdcəsinə vergi ödənişlərinin cəmi məbləğindən (83.2 mln. manat) təqribən 30 dəfə çox olub;
- ADY QSC xarici borcların ödənilməsi üzrə risk qrupuna daxildir;
- Cəmiyyətin hazırda fəaliyyətdə olan Nizamnaməsində qurumun idarəetmə strukturları sırasında Müşahidə Şurası nəzərdə tutulmayıb;
- Nizamnamənin tələbinə baxmayaraq Cəmiyyət fəaliyyət və konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını ictimaiyyətə açıqlamır və s..

ADY QSC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması, habelə ölkənin dəmir yolu nəqliyyatı sektorunun regional nəqliyyat-logistika şəbəkəsinin rəqabətqabiliyyətli iştirakçısına çevrilməsinin təmin edilməsi üçün aşağıdakı tövsiyələrin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

Sektorun restrukturizasiyası və liberallaşdırılması istiqamətində:

- dəmir yolu sektorunda biznes xəttinin restrukturizasiyası və funksional restrukturizasiya istiqamətlərində işlərinin həyata keçirilməsi;
- sektorda yük və sərnişin daşımaları fəaliyyətlərinə özəl operatorların cəlb edilməsi, onun xarici şirkətlərə açılması və dəyər yaradılması zəncirinin ayrı-ayrı həlqələrində rəqabətli özəl sektorun formalaşmasına şərait yaradılması təmin edilməlidir;
- dəmir yolu sektorunda dövlət siyasətinin hazırlanması işi müvafiq nazirliyin səlahiyyətinə verilməlidir: dəmir yolu sektorunun inkişafı, onun ölkə iqtisadiyyatındakı və regional logistika şəbəkəsində yeri və rolu sahəsində dövlət siyasətini nazirlik hazırlamalı, ADY QSC isə bu sektorda olan dövlət şirkəti olaraq, dövlət siyasətini əlində rəhbər tutaraq, özünün inkişaf və rəqabətliklik strategiyasını hazırlayıb icra etməlidir. Çünki liberallaşma bu

sektorda dövlət şirkəti ilə yanaşı özəl firmaların yaranmasına və inkişafını təmin etməlidir;

- ADY QSC malik olduğu təbii inhisar fəaliyyəti növləri üzrə xidmət göstərərək onun tərkibində olan operator qurumlara və gələcəkdə yaranacaq müstəqil daşıma şirkətlərinə bərabər şərtlərin təmin edilməsi üçün hazırlıqlara başlamalıdır;

Cəmiyyətin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətində:

- ADY QSC-nin tabeliyində olan qeyri-profil müəssisə və təşkilatların onun tabeliyindən çıxarılaraq özəlləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi məqsədəuyğundur;
- ADY QSC-nin tərkibində olan tikinti, təmir və başqa infrastruktur xidmətləri göstərən bölmələrin ayrılması və onların özəlləşdirilməsi məqsədəuyğundur;
- oxşar xidmətlərlə məşğul olan rəqabətli özəl sektorun yaradılması stimullaşdırılmalıdır;
- Cəmiyyətin tikinti, təmir və digər xidmətlərdən outsorsinq formasında istifadəyə üstünlük verməsi müvafiq qurumların saxlanılması xərclərinə qənaət edilməsi baxımından məqsədəuyğundur;

Şirkətin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində:

- dəyər yaradılması zənciri üzrə dərin təhlillər aparmaqla şirkətin əsas "zərəryaratma" həlqələri aşkarlanmalı və onların gəlirlə işləməsinin təmin edilməsi üçün tədbirlər işlənilməlidir;
- sərnişin daşımalarında xərclərin strukturunun optimallaşdırılması, sərnişin daşımalarının zərərsizlik səviyyələri müəyyən edilməlidir;
- əməliyyat xərclərinin optimallaşdırılması üçün şirkətdaxili xərc normativləri işlənilməlidir;

Korporativ idarəetmənin tətbiqi istiqamətində:

- Cəmiyyətin hazırda fəaliyyətdə olan Nizamnaməsinə qurumun idarəetmə strukturları sırasına Müşahidə Şurası əlavə edilməlidir;
- Cəmiyyətin Müşahidə Şurasının formalaşdırılması prosesi sürətləndirilməlidir;

Şəffaflıq və hesabatlılığın gücləndirilməsi istiqamətində:

- ölkənin qanunvericiliyinə və Cəmiyyətin nizamnaməsində rüblük və illik fəaliyyət və konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının açıqlanması və dərc edilməsi ilə bağlı mövcud tələblərin icrasına şirkət rəhbərlərinin və məsul hökumət qurumlarının məsuliyyətinin artırılması məqsədəuyğundur. Bunun üçün qanunvericilikdə həmin tələblərə əməl etməyən şirkətlərə və onların rəhbərlərinə qarşı ciddi sanksiyalar nəzərdə tutulmalıdır.

HAVA NƏQLİYYATI SEKTORUNDA MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ SƏMƏRƏLİLİYİN ARTIRILMASI YOLLARI

Abil Bayramov

Xülasə

Bu araşdırmada hava nəqliyyatı sektorunda mövcud vəziyyət, hava nəqliyyatında həm dövlət, həm də özəl sektorun iştirak səviyyəsi, Azərbaycan Hava Yolları QSC-nin ölkə iqtisadiyyatında rolu və sektorda bərabər imkanların təmin edilməsinə təsirləri təhlil olunur, hava nəqliyyatı sektorunun və Azərbaycan Hava Yolları QSC-nin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması yolları ilə bağlı tövsiyələr verilir.

AZAL öz fəaliyyəti barədə əsas məlumatları açıqlamadığından, qiymətləndirmə AZAL-ın fəaliyyəti ilə bağlı Dövlət Statistika Komitəsinin, Hesablama Palatasının rəy və hesabatlarında, yerli və beynəlxalq təşkilatların araşdırmalarında, kütləvi informasiya vasitələrində yer almış məlumatların təhlilinin nəticələrinə əsaslanır.

ARAŞDIRMANIN MƏQSƏDİ

Bazar iqtisadiyyatına keçid, eyni zamanda beynəlxalq hava nəqliyyatı bazarının müasir tələbləri mülki aviasiya sektorunda islahatların aparılmasına ehtiyac yaradıb. Məlumdur ki, mülki aviasiya müəssisələrinin fəaliyyəti daha sərt nəzarət altında olan sahədir. Eyni zamanda, nə ədəbiyyatda, nə də təcrübədə mülki aviasiya bazarının vəziyyətinə xarici təsirin zəruriliyi şübhə altına alınır, mübahisələr yalnız dövlət tənzimlənməsinin dərəcəsi və metodları ilə əlaqədardır. Bu mənada Azərbaycanda da mülki aviasiya sahəsində dövlət tənzimlənməsinin mövcud səviyyəsi, Azərbaycan Hava Yolları QSC-nin (AZAL) mülki aviasiya bazarında inhisarcı mövqeyinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu araşdırmada da əsas məqsəd dövlətin hava nəqliyyatı sahəsində oynadığı rolu, bazarın digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterini təhlil etməklə dövlətin bu sahədə iştirakçılığının optimal hədləri ilə bağlı tövsiyələr təqdim etməkdir.

Araşdırma həmçinin hava nəqliyyatı şirkətlərinin bazarda sərnəşin və yük daşınması prosesində yaratdığı nəqliyyat məhsulları, habelə nəqliyyat prosesi ilə əlaqəli və onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması imkanlarını da ortaya çıxarmağa istiqamətlənib. Araşdırma zamanı mülki aviasiya bazarının fəaliyyətinin hansı model əsasında qurulmasının daha məqsəduyğun olması, bazar şəraitində həm dövlət tənzimlənməsi, həm də mülki aviasiya idarəetməsinin liberallaşdırılmasının mümkünlüyü kimi məsələlərə də yer verilib.

Hesab edirik ki, hava nəqliyyatında həm dövlət, həm də özəl sektorun iştirakı üçün imkanların tanınması sərnəşinlərin və yüklərin hava yoluyla minimum tranzit nöqtəsi ilə hərəkət etməsinə və nəticədə səyahət vaxtının azalmasına, müştəri məmnuniyyətinin artmasına və əməliyyat xərclərinin azalmasına kömək edə, daha ucuz aviabilet üçün potensialı formalaşdırma və rəqabət qabiliyyətliliyi artırma bilər. Dövlət və özəl müəssisələrin iştirakı fiziki infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi baxımından da əhəmiyyətliyədir. Çünki aviasiya infrastrukturunu və avadanlıqlarının əsas elementləri olan hava limanı obyektləri və avadanlıqları (terminallar, uçuş-eniş zolaqları, texniki xidmət obyektləri), intermodalıq (hava limanları ilə əlaqə), donanma (təyyarələrə mülkiyyət forması və satınalma variantları), rabitə və naviqasiya avadanlıqları kifayət qədər maliyyə tutumuna malikdirlər.

Bazarın tədricən liberallaşdırılması infrastrukturaya investisiyalar cəlb edə və aviaşirkətlər, yerüstü yükdaşıma, ictimai iaşə, texniki xidmət şirkətləri kimi xidmət tədarükçüləri üçün imkanlar açma, həmçinin, hava limanı obyektləri və avadanlıqları da daxil olmaqla aviasiya sektorunda çatışmayan kritik infrastruktur elementlərinə investisiyaları təşviq edə bilər. Gəlinən ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, təhlükəsiz, etibarlı və effektiv aviasiya sektoru iqtisadi inkişafda mühüm rol oynaya bilər.

SEKTORUN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU

Hava nəqliyyatının əhəmiyyəti. Nəqliyyat, xüsusilə də mülki aviasiya, bütövlükdə iqtisadiyyatın effektiv inkişafının əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğu infrastruktur sahələridir. İstənilən nəqliyyat sistemi son dərəcə mürəkkəbdir, ona görə də makro səviyyədə işin əlaqələndirilməsi və bütün nəqliyyat növlərinin əlaqələndirilmiş inkişafı problemi mövcuddur və bu problemin həlli iqtisadi səmərəliliyin mühüm şərtlərindən biridir.

Bütün nəqliyyat məhsulları kimi hava nəqliyyatı məhsulları da texnoloji proseslərdə, istehlakın xarakterində, bazarın strukturunda öz izini qoyan bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, aviadaşımalar tez xarab olan məhsulların və yüksək dəyərli malların daşınması üçün daha önəmlidir. Hava nəqliyyatı ilə yük daşınması yükdaşımaların ümumi həcmnin (dünya üzrə) yalnız 0,5%-i təşkil etsə də, dəyər baxımından hava yükləri ümumi ticarət həcmnin 35%-i təşkil edir.¹³³ Turizmin inkişafı da hava nəqliyyatı vasitəsilə əlçatanlığa bağlıdır. Populyar turist yerlərinin yaxınlığında yerləşən bölgə şəhərlərində aeroport infrastrukturunun kifayət qədər inkişafı yerli iqtisadi inkişafın katalizatoru qismində fundamental rol oynaya bilər.

Hava nəqliyyatının bəzi iqtisadi göstəriciləri. Nəqliyyat sektorunda daşımalarda əldə olunan gəlirlərin müqayisəli təhlili hava nəqliyyatının sektorun mühüm iştirakçılarından biri olduğunu göstərir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən¹³⁴, 2018-ci ildə daşımalardan əldə olunan gəlir bütövlükdə nəqliyyat sektoru

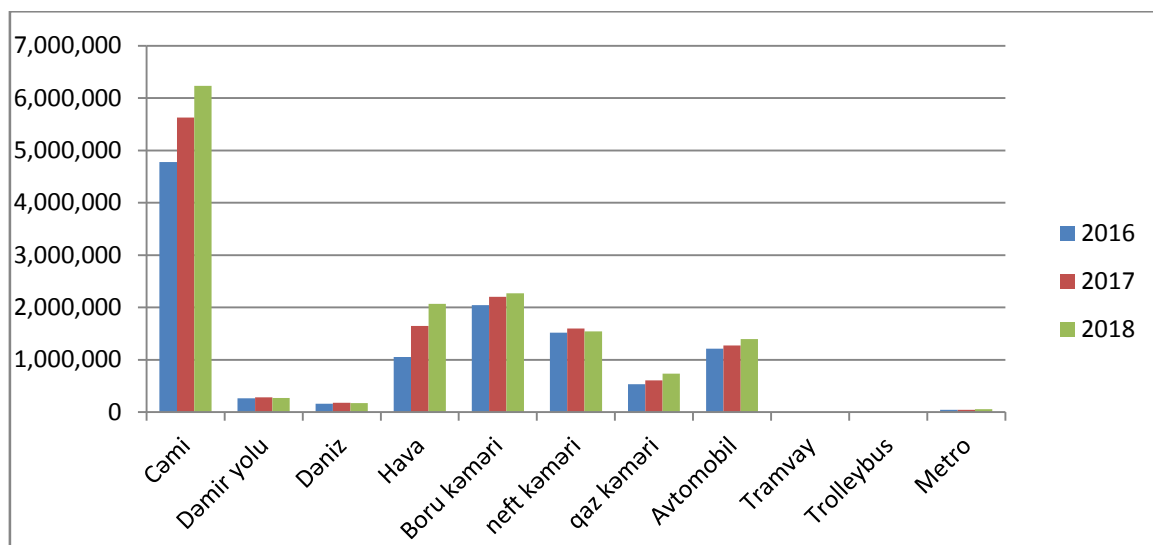
¹³³ <https://www.icao.int/Newsroom/Pages/RU/air-cargo-growth-requires-renewed-commitment-to-lome-declaration-icao-council-president.aspx>

¹³⁴ <https://www.stat.gov.az/source/transport/>

üzrə 6 231 943 000 manat təşkil edib. Bu vəsaitin 270 841 000 manatı dəmir yolu, 170 841 000 manatı dəniz, 2 066 918 000 manatı isə hava nəqliyyatı vasitəsilə əldə olunub. Nəzərə alsaq ki, söhbət bütün daşımalardan gedir (bur boru kəməri, neft kəməri, qaz kəməri və s. də daxildir), hava nəqliyyatının əhəmiyyətli paya malik olduğu görünür. Son illər üzrə müvafiq rəqəmlərin müqayisəsi də hava nəqliyyatının sektorun mühüm iştirakçılarından biri olduğunu göstərir (Bax: Cədvəl 1). Bu, daşımaların strukturunda da özünü göstərir.

Cədvəl 1. Nəqliyyat sektorunda daşımalardan əldə olunan gəlir, min manat

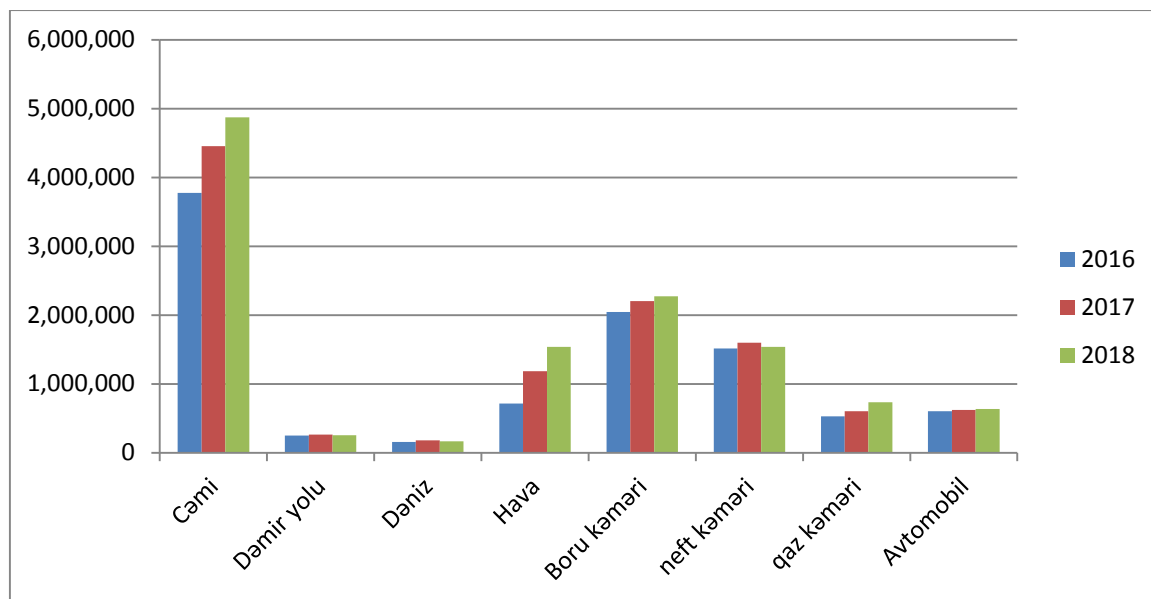
	2016	2017	2018
Cəmi	4 780 684	5 628 015	6 231 943
Dəmir yolu	262 435	279 202	270 841
Dəniz	160 096	179 725	170 567
Hava	1 053 949	1 647 341	2 066 918
Boru kəməri	2 047 004	2 203 546	2 272 532
neft kəməri	1 515 830	1 599 097	1 539 697
qaz kəməri	531 174	604 449	732 835
Avtomobil	1 214 938	1 273 879	1 396 899
Tramvay	-	-	-
Trolleybus	-	-	-
Metro	42 262	44 322	54 186

Belə ki, 2018-ci ildə yük daşımalarından əldə olunan gəlir bütövlükdə nəqliyyat sektoru üzrə 4 871 247 000 manat təşkil edib. Bu vəsaitin 256 167 000 manatı dəmir yolu, 168 952 000 manatı dəniz, 1 538 459 000 manatı isə hava nəqliyyatı vasitəsilə əldə olunub (Bax: Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Nəqliyyat sektorunda yük daşınmasından əldə olunan gəlir, min manat

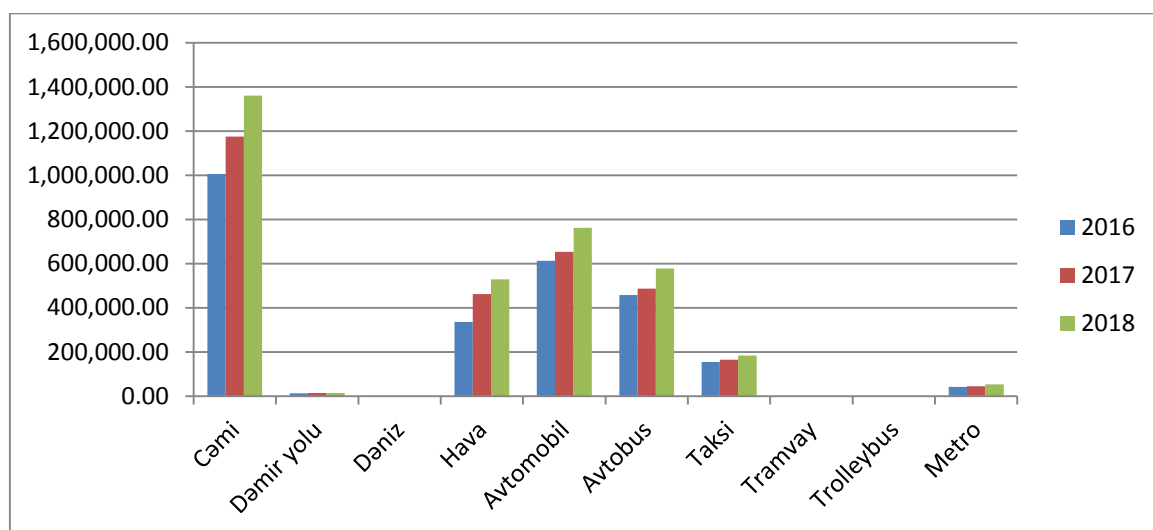
	2016	2017	2018
Cəmi	3 775 392	4 452 895	4 871 247
Dəmir yolu	249 277	264 962	256 167
Dəniz	159 398	178 793	168 952
Hava	717 528	1 185 343	1 538 459
Boru kəməri	2 047 004	2 203 546	2 272 532
- neft kəməri	1 515 830	1 599 097	1 539 697
- qaz kəməri	531 174	604 449	732 835
Avtomobil	602 185	620 251	635 137

Hava nəqliyyatında sərnəşin daşımalarından əldə olunan gəlirin həcmi daha böyükdür. 2018-ci ildə sərnəşin daşımalarından əldə olunan gəlir bütövlükdə nəqliyyat sektoru üzrə 1 360 696 000 manat təşkil edib. Bu vəsaitin 14 674 000 manatı dəmir yolu, 1 615 000 manatı dəniz, 528 459 000 manatı isə hava nəqliyyatı vasitəsilə əldə olunub (Bax: Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Nəqliyyat sektorunda sərnəşin daşınmasından əldə olunan gəlir, min manat

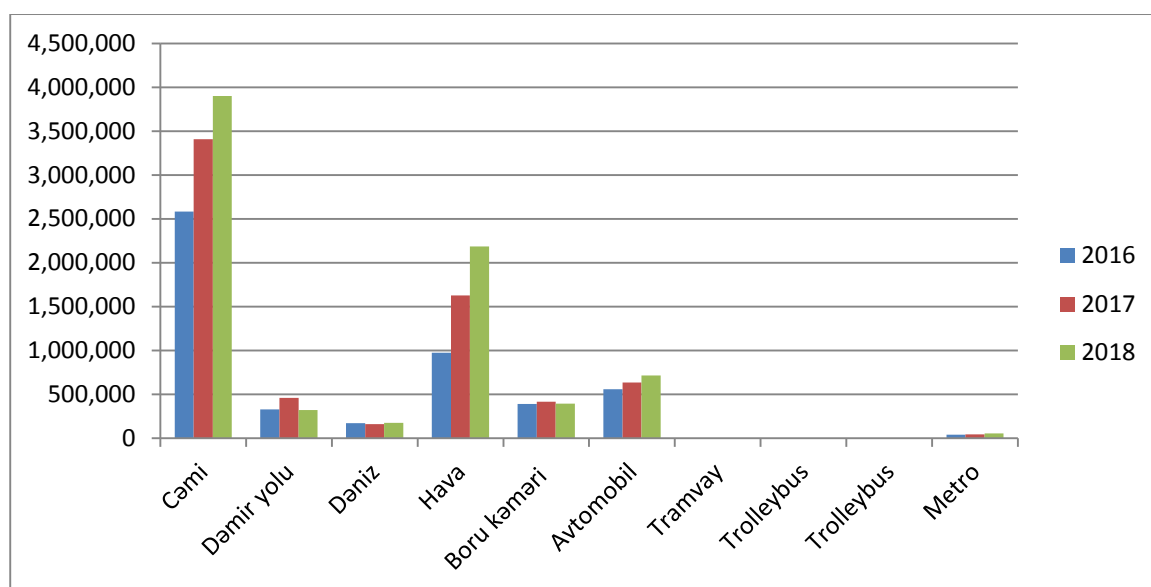
	2016	2017	2018
Cəmi	1 005 292,0	1 175 120,0	1 360 696
Dəmir yolu	13 158,0	14 240,0	14 674,0
Dəniz	698,0	932,0	1 615,0
Hava	336 421,0	461 998,0	528 459,0
Avtomobil	612 753,0	653 628,0	761 762
Avtobus	458 130,0	487 691,0	578 402
Taksi	154 623,0	165 937,0	183 360
Tramvay	-	-	-
Trolleybus	-	-	-
Metro	42 262,0	44 322,0	54 186,0

Hava nəqliyyatında əldə olunmuş gəlirlərin həcmi böyük olsa da, yük və sərnəşin daşınmasına çəkilmiş xərclər də kifayət qədər böyükdür. Bu səbəbdən də daşımların iqtisadi səmərəliliyi məsələsi ortaya çıxır və bu aspektdən yanaşdıqda hava nəqliyyatı sektorunda səmərəlilik baxımından ciddi problemlərin olduğu ortaya çıxır. Konkret rəqəmlərə müraciət etsək, mənzərə daha aydın olar. 2018-ci ildə sərnəşin və yük daşınmasına çəkilmiş xərclər bütövlükdə nəqliyyat sektoru üzrə 3 902 532 000 manat təşkil edib. Bu vəsaitin 323 427 000 manatı dəmir yolu, 174 677 000 manatı dəniz, 2 187 832 000 manatı isə hava nəqliyyatının payına düşür (Bax: Cədvəl 3). Müvafiq il üzrə əldə edilmiş gəlirə (2 066 918 000 manat) münasibətdə xərclərin kifayət qədər böyük olduğu görünür.

Cədvəl 3. Nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşınmasına çəkilmiş xərclər, min manat

	2016	2017	2018
Cəmi	2 583 043	3 407 283	3 902 532
Dəmir yolu	327 401	460 350	323 427
Dəniz	173 960	162 394	174 677
Hava	975 035	1 626 498	2 187 832
Boru kəməri	390 673	418 547	393 426
Avtomobil	557 946	634 494	714 170
Tramvay	-	-	-
Trolleybus	-	-	-
Metro	158 028	105 000	109 000

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu ildə fəaliyyəti haqqında icmal hesabatında qeyd olunur ki, 2019-cu il ərzində bütün növ nəqliyyat vasitələri ilə 235,3 milyon ton və ya 2018-ci ilə nisbətə 2,2% çox yük daşınmış, ümumi yük dövriyyəsi isə əvvəlki illə müqayisədə 3,8% azalaraq 89,8 mlrd. ton-km təşkil etmişdir. Yüklərin 155,3 mln. tonu avtomobil nəqliyyatı, 15,2 mln. tonu dəmir yolu, 6,0 mln. tonu su, 0,2 mln. tonu hava ilə daşınmış, 58,6 mln. tonu isə boru kəmərləri ilə nəql olunmuşdur. Daşımalarda tranzit yüklərin həcmi isə 10,3 mln. ton təşkil etmişdir. 2019-cu ildə 2056,5 mln. nəfər və ya əvvəlki ilə nisbətə 2,7% çox sərnişin daşınmış, ümumi sərnişin dövriyyəsi isə 1,1% artaraq 33864,8 mln. sərnişin-km təşkil etmişdir.

Sərnişinlərin 1813,3 milyonu avtomobil nəqliyyatı, 236,7 milyonu metro, 2,7 milyonu hava, 3,9 milyonu dəmir yolu və 22,2 mini su nəqliyyatı vasitəsi ilə daşınmışdır.

SEKTORDA SƏMƏRƏLİLİK NƏ DEMƏKDİR? BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ NƏLƏRİ GÖSTƏRİR?

Səmərəlilik anlayışı. Hava nəqliyyatı qlobal iqtisadi sistemin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Sürət, vaxta qənaət, rahatlıq, əvvəllər əlçatmaz ərazilərlə əlaqə qurma qabiliyyəti - bütün bunlar bugünkü həyatın tələblərindən irəli gəlir. Tam təhlükəsizliyin təmin edilməsi, hava nəqliyyatında müntəzəmliyin artırılması, hava nəqliyyatının texniki və iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, sərnişinlərə və yüklərə xidmət üçün istehsal proseslərinin texnologiyasının təkmilləşdirilməsi hava nəqliyyatının qarşısında duran əsas problemlərdir.

Hava səyahətinə tələbat əhalinin sayı və hərəkətliliyindən, adambaşına düşən illik gəlirlərindən, sosial quruluşundan, milli, məişət xüsusiyyətlərindən və adət-ənənələrindən, aviasiya sahəsindəki dövlət siyasətindən, aviaşirkətlərin xidmət göstərdiyi ərazinin coğrafi yerləşməsindən və iqlim şəraitindən çox asılıdır. Hava nəqliyyatına tələbatın daha yaxşı ödənilməsi və bu sahədə səmərəliliyin təmin olunmasında hava yolları və yerüstü nəqliyyat növləri üçün rəqabət şərtləri, təyyarələrin sürəti və rahatlığı, hava limanlarında sərnişinlərə xidmət səviyyəsi və s. mühüm rol oynayır.

Hava nəqliyyatı sektorunda səmərəlilik əhalinin və milli iqtisadiyyatın hava nəqliyyatı və digər aviasiya xidmətlərinə olan ehtiyaclarının minimum xərclə tam və vaxtında ödənilməsi ilə əlaqəli münasibətləri əks etdirir. Ümumdünya İqtisadi Forumunun 2019-cu il üçün "Qlobal rəqabət qabiliyyəti üzrə hesabat"ına əsasən, səmərəlilik indeksi hava nəqliyyatı xidmətlərinin çevikliyini, dəqiqliyini, sürətini və dəyərini qiymətləndirir.¹³⁵ Maraqlıdır ki, həmin indeks üzrə Azərbaycan beynəlxalq reytingdə lider mövqe nümayiş etdirir və 141 ölkə arasında 12-ci yeri tutur.

Bazarın modeli və səmərəlilik. Hava nəqliyyatı sektorunda səmərəliliyə mülki aviasiya bazarının fəaliyyətinin əsaslandığı model də öz təsirini göstərir. Tarixən mülki aviasiya bazarının fəaliyyətinin üç əsas modeli təşəkkül tapıb: paternalist, liberal və qarışıq.

Mülki aviasiya sektorunun formalaşdığı dövrdə dövlətin iqtisadi və siyasi dəstəyi tələb olunurdu, buna görə dünyada tarixən daha çox paternalist modellərin nümunələri mövcuddur. Lakin, son 20-25 il ərzində getdikcə daha çox ölkə liberal modelin xeyrinə bu sahədəki paternalizmdən imtina edir.

Paternalistik modeldə milli daşıyıcı (və ya əksər hava yolları şirkətləri) dövlət tərəfindən idarə olunur və ölkənin digər aviaşirkətləri ilə müqayisədə üstünlüklərə malikdir. Üstünlüklər dotasiyalarda (itkilərin ödənilməsi, təyyarə parkının yenilənməsi və s.) və marşrutların əhəmiyyətli hissəsində (adətən ən gəlirli

¹³⁵ <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3159124.html>

beynəlxalq xətlərdə) inhisarçılıqda ifadə olunur. Bir qayda olaraq, milli daşıyıcı bazarın 60-70%-dən çoxunu idarə edir və özəl aviaşirkətlər az həcmdə daşımalar həyata keçirirlər. Paternalistik model Sinqapurda (Sinqapur Hava Yolları), Taylandda (Tayland Hava Yolları), Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində (Əmirliklər) və bir sıra digər dövlətlərdə mövcuddur.

Paternalist modeli bazar modeli adlandırmaq olmaz, çünki onda rəqabət yoxdur. Bu fəaliyyətin bütün aspektlərinin dövlət tənzimlənməsi və proteksionizm siyasətidir ki, bu siyasət bazar mexanizmlərinin işləməsinə imkan vermir. Burada söhbət milli aviaşirkət üçün bazar payının qanunla müəyyənləşdirilməsindən, uçuşların tezliyindən, daşıma qabiliyyətindən, digər daşıyıcılar üçün kommersiya hüquqlarını məhdudlaşdırmaqdan, hava üzərindən uçuşların lisenziyasından, milli və xarici hava yolları üçün hava limanı və aeronavigasiya haqlarının fərqləndirilməsindən, xarici daşıyıcılar üçün yüksək sığorta təminatı tələblərindən, hava yolları arasında uçuş tezliyinin sıx paylanması və tarif səviyyəsinin inzibati tənzimlənməsindən və s.-dən gedir.

Liberal model İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, bəzi ölkələrin (məsələn, ABŞ) iqtisadiyyatı intensiv inkişaf etməyə başladığı zaman meydana gəldi - mülki aviasiyaın inzibati idarəçiliyindən uzaqlaşmaq və ona bazar münasibətlərini tətbiq etmək fikri ortaya çıxdı. Dövlət təsirini zəiflətmək üçün müvafiq siyasi və iqtisadi şərait yaratmaq lazım idi. 1978-ci ildə uzun sürən müzakirələr nəticəsində ABŞ-da aviaşirkətlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təxirə salınması (deregulation) haqqında qanun qəbul edildi. Hökumət onu hazırlayarkən ilk növbədə nəzərə aldı ki, əməliyyat xərclərinin kəskin artması səbəbindən ABŞ-ın bir çox milli aviaşirkəti ciddi itkilər verməyə başlayıb, lakin tətbiq olunan qaydalara əsasən, onlar hətta zərərlə işləyən xətlərdə uçuşları dayandırmaq hüququna malik deyil. Hökumət seçimlə üzləşdi: zərərlə işləyən aviaşirkətləri subsidiyalaşdırmaq və ya onların sıradan çıxması ilə razılaşmaq. Hökumət sərbəst rəqabətin sektoru canlandıracağına və dövlət büdcəsini lazımsız xərclərdən xilas edəcəyinə ümid edərək hava nəqliyyatı işinin dövlət tənzimlənməsini zəiflətmək qərarına gəldi. Bu ideya cəlbədicə oldu və ABŞ nümunəsini əvvəl Kanada, sonra Avropa ölkələri və Yaponiya izlədi. 1995-ci ildə Birləşmiş Ştatların Baş Mühəsibat İdarəsi (GAO) ABŞ aviasiya bazarının dövlət tənzimlənməsinin zəiflədilməsinin nəticələrini təhlil etdi. GAO auditorlarının gəldiyi əsas nəticə belə oldu: tənzimləmənin zəiflədilməsi aviaşirkətlər arasında rəqabət artması ilə nəticələnib, rəqabətin artması isə ümumilikdə xidmətlərin keyfiyyətinin artmasına (daşımaların qiymətinin azalması, sənişinlərə təklif olunan xidmət növlərinin genişlənməsi, həmçinin uçuşların sayının artması, ayrı-ayrı marşrutlardakı tezliklərin artması) səbəb olub.

Paternalist və liberal modellərin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən qarışıq model də mümkündür. Hazırda İtaliya, Braziliya, Rusiya və digər ölkələrin mülki aviasiya sektoru bu modelə əsaslanır.

Milli aviaşirkətlərin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi təcrübəsinə son qoyulmasına aid bəzi nümunələr qeyd edilə bilər. Bir çox ölkələrdə milli aviaşirkətlərin dövlət

tərəfindən dəstəklənməsi təcrübəsinə son qoyulub. Bu, təkcə zərərlə işlədiyən aviaşirkətlərə (Məsələn, Macarıstanın milli aviaşirkəti “Malev” 2012-ci ildə bu səbəbdən fəaliyyətini dayandırıb) münasibətdə baş verməyib. Uğurlu fəaliyyət göstərən Lufthansa və British Airways artıq çoxdan hökumətdən ayrılıblar (Lufthansa 1997-ci ildə, British Airways isə 1980-ci illərin sonlarında tam olaraq özəl investorların sahibliyinə keçib). “Air France-KLM”-in səhmlərinin 14%-i fransız hökumətinə məxsusdur. Norvegiyanın AIR-in baş direktoru Börn Kyos bildirib ki, Fransa və digər hökumətlər aviasiya biznesindən çıxmalıdırlar – onda bazar daha yaxşı işləyə bilər. Norveç hökuməti səhmlərin sonuncu 10%-ni yerli bazardakı əsas rəqibinə - “Scandinavian Airlines”ə satıb.¹³⁶

Hava limanlarına (aeroportlara) münasibətdə də fərqli təcrübələr mövcuddur. Aeroportlara sahibliyin strukturu və onlara nəzarət onların idarəçiliyinə və istismarına təsir göstərir. Dövlətlər tərəfindən istifadə olunan müxtəlif təşkilati strukturları iki əsas tipə bölmək olar. Birinci tip dövlət sahibliyini və nəzarəti əks etdirir. O, hələ də daha çox yayılmış təşkilati formadır. Bir çox ölkələr aeroport xidmətlərini dövlətin icra funksiyalarından ayıraraq muxtar qurumlar təsis ediblər və onlara kommersiya əsasında fəaliyyət göstərməyə icazə veriblər. İkinci tip özəl sektorun tam və ya hissəvi iştirakını nəzərdə tutur. Son illər bu forma daha geniş yayılmağa başlayıb. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı özünün qəbul etdiyi “Aeroportların iqtisadiyyatı üzrə Bələdçi” adlı sənəddə qeyd edir ki, dövlət xidmətin tənzimləyicisi və tədarükçüsü qismində çıxış etdiyi halda o, hər bir funksiyaya münasibətdə rol və səlahiyyətləri aydın müəyyənləşdirməklə tənzimləyici funksiyaları istismarçı funksiyalarından dəqiq şəkildə ayırmalıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, tənzimləyici orqanla xidmət tədarükçüsü arasında həddindən artıq yaxın münasibətlər maraqların konfliktinə gətirib çıxara və ictimai etimadı sarsıda bilər.¹³⁷

Son illər dünya təcrübəsində aeroportların idarəçiliyini dövlətdən özəl sektora verilməsi təcrübəsi artıb. Bir qayda olaraq, bu halda aktivlər dövlət mülkiyyətində qalır, lakin gündəlik əməliyyatları konsessionerlər idarə edirlər. Belə razılaşma aeroportlara imkan verir ki, pərakəndə ticarətdən, parklamadan, ofislərin icarəsindən və s.-dən daxil olan kommersiya gəlirlərini artırınsın.

Hazırda hava hərəkətinin də idarə olunması daha rəqabətqabiliyyətli xidmət tədarükçülərinə keçməkdədir.

Eyni zamanda qeyd edək ki, mülki aviasiya bazarının dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi mübahisə doğurmur. Lakin bu zərurət uçuş təhlükəsizliyinin təmin edilməsi (bu, aviasiya bazarının iştirakçıları üçün təyyarələrin lazımi vəziyyətini, həmçinin lazımi istismarını təmin etməyə imkan verən məcburi standart və qaydaların tətbiqi deməkdir) və aviasiya müəssisələrində məhsul keyfiyyətinə nəzarət kimi səbəblərlə bağlı olmalıdır.

¹³⁶ <https://skift.com/2018/09/04/why-do-national-airlines-still-exist/>

¹³⁷ https://www.icao.int/publications/Documents/9562_cons_en.pdf

Xarici ölkələrin təcrübəsinin təhlili göstərir ki, aviasiya üzrə həm dövlət, həm də özəl maliyyə mənbələri vacibdir. Qoyulan sərmayənin gəlirliliyini təmin etmək baxımından hava nəqliyyatında dövlət-özəl əməkdaşlığı çərçivəsində özəl sərmayələr xüsusilə sərnişin və yük daşımalarına yüksək tələbatın olduğu hallarda özünü doğruldur. Başqa hallarda mövcud şərtlər qismən və ya tam dövlət investisiyalaşmasını tələb edə bilər. Məsələn, hava nəqliyyatına investisiyaların ikinci dərəcəli şəhərlərdə və ya ölkənin ucqar rayonlarında yerli iqtisadi inkişafı, xüsusilə də turizmin inkişafını şərtləndirə biləcəyi hallarda dövlət investisiyalaşması daha məqbul hesab edilə bilər.

Son bir ildə hava limanında Etihad Airways, IranAir, Kuwait Airways, GulfAir, Flynas, Arkia, Pegasus Airlines, SmartAvia, UrAirlines, Nordwind kimi bir çox yeni aviaşirkət fəaliyyətə başlamışdır.

SEKTORDAKI ƏSAS OYUNÇULAR

“Azərbaycan Hava Yolları” (AZAL) Azərbaycan Respublikasının milli aviadaşıyıcısıdır. O, beynəlxalq aviadaşıyıcı kimi 1991-ci ildə yaradılmışdır. Bu dövrə qədər “AZAL” Aeroflotun (Sovet İttifaqı) ildə 1.5 milyon sərnişin daşıyan daha səmərəli sahələrindən biri idi. Əsas vəzifəsi - təhlükəsiz və müntəzəm uçuşların təmin edilməsi, hava xidmətlərində beynəlxalq və daxili bazarların tələblərinin yerinə yetirilməsidir. “Azərbaycan Hava Yolları” İCAO-da AZALAVIA kimi qeydiyyatdan keçmişdir və üçtərəfli AHY kodu ilə, eləcə də İATA-da ikihərflili J2 və 771 kodu ilə kodlaşdırılmışdır.

“Azərbaycan Hava Yolları” hava nəqliyyatı xidmətlərində inhisarçı mövqeyə malikdir. AZAL-ın Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 30 aprel tarixli, 105 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş strukturundan da görünür. Qərara əsasən AZAL-ın tabeliyində olan qurumlara aşağıdakılar daxildir:

- 1-1. “Azərbaycan Hava Yolları” Sərnişin Aviaşirkəti;
- 1-2. “BUTA AIRWAYS” Sərnişin Aviaşirkəti;
3. “Azalaqro” Yevlax Aviasiya Şirkəti;
4. Milli Aviasiya Akademiyası;
5. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu;
6. “Gəncə” Beynəlxalq Hava Limanı;
7. “Naxçıvan” Beynəlxalq Hava Limanı;
8. “Lənkəran” Beynəlxalq Hava Limanı;
9. “Zaqatala” Beynəlxalq Hava Limanı;
- 9-1. “Qəbələ” Beynəlxalq Hava Limanı;
10. “Azəraeronaviqasiya” Hava Hərəkəti İdarəsi;
11. Aviasiya Təhlükəsizlik Baş İdarəsi;

12. "AzalOil" Yanacaq-Sürtgü Materialları İdarəsi;

16. Filial və nümayəndəliklər.¹³⁸

Bundan əlavə, bir çox xidmətlər təsis olunmasında AZAL-ın iştirak etdiyi müəssisələr tərəfindən göstərilməkdədir. Məsələn, "Ground Handling Company" Birgə Müəssisəsi (GHJ BM) 1999-cu ilin mart ayında «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserni və «International Handling Company» Britaniya Kompaniyası tərəfindən təsis edilmişdi. "Ground Handling Company" BM-nin yaradılmasının əsas məqsədi İATA standartlarına müvafiq olaraq hava gəmilərinin yerüstü xidmətinə, eləcə də baqajın, poçtun və yüklərin, həmçinin təhlükəli yüklərin hazır şəkllə salınmasına qulluq göstərilməsidir.

«AZAL»-ın «Azəraeronaviqasiya» müəssisəsi 01 aprel 1996-cı ildə təşkil olunub və mülki aviasiyanın müstəqil müəssisəsidir. Öz fəaliyyətini tam təsərrüfat hesablı və özünüməliyyələşdirmə prinsipləri əsasında qurur və Azərbaycan Respublikasının hava məkanında hava hərəkətinə aeronaviqasiya xidməti sahəsində rəsmi dövlət sifarişçisidir.

«AZALOİL» müəssisəsi Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən bütün aeroportlarda aeroportun bütün növ hava gəmilərinin, avtomobil nəqliyyatının və mexaniki vasitələrin müvafiq yanacaq-sürtkü materialları ilə və xüsusi maye ilə doldurulması; əsas bazanın inkişafı, hava gəmilərinin və avtomobil nəqliyyatının yanacaq-sürtkü materialları ilə doldurulması şəraitinin yaxşılaşdırılması; aviasiya texnikası, avtonəqliyyat və aerodrom mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün vacib olan yanacaq-sürtkü materiallarının doldurulması sahəsində tələb və təkliflərin öyrənilməsi və YSM-nin zəruri ehtiyatının yaradılması işlərini həyata keçirir.

«AZAL» Aviasiya-Texniki Mərkəz sifarişçi aviaşirkətlərin təyyarələrinin dövrü və operativ reqlament formaları üzrə hava gəmilərinin tam texniki xidmətlərini təmin edir.

Yük Aviasiya Şirkəti (YAŞ) «Azərbaycan Hava Yolları» QSC-nin struktur vahidlərindən biridir. Yük Avia Şirkətinin əsas fəaliyyəti yük avia daşımalarını vaxtında, keyfiyyətli və təhlükəsiz yerinə yetirməkdir. YAŞ Avropa, Asiya, Afrika regionlarına və MDB ölkələrinə müntəzəm və çarter reysləri yerinə yetirir.

Dövlət şirkəti kimi «Azərbaycan Hava Yolları» QSC-nin inhisarçı mövqeyi aviaşirkətlərin bazardakı fəaliyyətinə öz təsirini göstərir. Bu fakt mövcud bazara dövlət müdaxiləsinin optimal hədləri ilə bağlı sualın aktuallığını şərhləndirir. Onu da qeyd edək ki, mülki aviasiya bazarının dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyini inkar etmirik, əsas məsələ belə tənzimlənmənin hansı səviyyədə məqsədə uyğun olması məsələsidir.

Bu gün "AZAL"-ın və Azərbaycanın ilk aşağıbüdcəli aviadaşıyıcısı - "Buta Airways" aviaşirkətinin hava gəmiləri Avropa, Asiya və Amerikanın 40-dan çox şəhərinə uçuşlar yerinə yetirir. Azərbaycan aviaşirkətlərinin hava donanması müasir

¹³⁸ <http://e-qanun.az/framework/27430>

“Airbus”, “Boeing”, “Embraer” təyyarələrindən, o cümlədən iki “Boeing 787-8 Dreamliner” və uzaqməsafəli uçuşlar üçün nəzərdə tutulan iki geniş gövdəli “Airbus A340-500” təyyarəsindən ibarətdir. Yaxın 10 il ərzində isə “AZAL” donanmasına 10 “Airbus 320 NEO” təyyarəsinin və altı “Boeing 787 Dreamliner” təyyarəsinin daxil edilməsi planlaşdırılır.

Hava nəqliyyatı şirkətlərinin daşımalarda iştirak payı. 2019-cu il ərzində “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin beynəlxalq hava limanlarında sənişin axını 5572,0 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 6,5% çoxdur. Sənişinlərdən 4760,7 min nəfəri Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunun payına düşmüşdür və bu göstərici ötən illə müqayisədə 7,1% artmışdır. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda beynəlxalq istiqamətlərdə 4126,0 min sənişinə xidmət göstərilmişdir. “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin “AZAL” sənişin aviaşirkəti və “Buta Airways” sənişin aviaşirkəti (Low cost) tərəfindən 2019-cu ildə uçuş coğrafiyası genişləndirilmiş və nəticədə daşınmış sənişinlərin sayı 2018-ci illə müqayisədə 12,7%, artaraq 2700,4 min nəfər təşkil etmişdir. Hesabat ilində əvvəlki illə müqayisədə yük və baqaj daşınması 3,2% artaraq 15,0 min ton, poçt daşınması isə 57,5% azalaraq 506,8 ton təşkil etmişdir. 50 Beynəlxalq reyslərlə daşınan sənişinlərin sayı 16,6% artaraq 2077,4 min nəfər olmuşdur. Daxili marşrutlar üzrə isə 623,1 min sənişin daşınmışdır. 2019-cu ildə “Buta Airways” sənişin aviaşirkətinin reysləri ilə 2018-ci ilə nisbətən 34,6% çox, yəni 623,8 min sənişin daşınmışdır və sənişin oturmaqalarının tutulma faizi ötən ilə nisbətən 3,3% artaraq 90,3% təşkil etmişdir. Hesabat ili ərzində “AZAL” QSC-nin aviareyslərində sənişin dövriyyəsi 11,3% artaraq 4746,6 mln. sənişin-km olmuşdur. Beynəlxalq reyslərdə isə bu göstərici 12,2% artaraq 4329,5 mln. sənişin-km təşkil etmişdir. Ümumilikdə “AZAL” QSC üzrə sənişin oturmaqalarının tutulma faizi 2018-ci illə müqayisədə 3,5% beynəlxalq reyslərdə isə 3,9% artaraq, müvafiq olaraq 75,6%-ə və 74,7%-ə çatdırılmışdır.

Heydər Əliyev adına Hava limanı "Azərbaycan Hava Yolları" və onun struktur bölməsi "Buta Airways" aşağıbüdcəli aviaşirkətinin baza aeroportudur. Onu birinci tipə aid etmək olar və ona sahibliyin strukturu və idarəçiliyinin hazırkı vəziyyəti maraqların toqquşmasını istisna etmir.

AZAL-IN KREDİTLƏRİNƏ DÖVLƏT ZƏMANƏTİ

AZAL xeyli məbləğdə dövlət zəmanəti borclar almışdır. Dövlət şirkətinin öz saytında bu barədə hər hansı məlumat olmasa da e-qanun.az saytında bu barədə müəyyən informasiya əldə etmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 may 2011-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, “Boeing” Şirkəti ilə “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti arasında “Boeing - 767 300ER” sənişin təyyarəsinin alınmasına dair 2008-ci il 4 avqust tarixli 3374 nömrəli müqavilə üzrə Azərbaycan tərəfinin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin

müraciətinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə agent bank vasitəsilə ayrılan 57 800 000 (əlli yeddi milyon səkkiz yüz min) manat məbləğində uzunmüddətli məqsədli kreditin və ona hesablanacaq faizlərin ödənilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına dövlət zəmanəti verilmişdir.

Nazirlər Kabinetinin 24 oktyabr 2011-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə yerinə yetirilmiş aviareyslərə görə yaranmış və ilin sonunadək yarana biləcək kreditor borcun ödənilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Ehtiyat Fondundan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinə 6635000 (altı milyon altı yüz otuz beş min) manat məbləğində vəsait ayrılmışdır.

Nazirlər Kabinetinin 12 iyun 2012-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə agent bank vasitəsilə ayrılan 165 000 000 (yüz altmış beş milyon) manat məbləğində uzunmüddətli məqsədli kreditin və ona hesablanacaq faizlərin ödənilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına dövlət zəmanəti verilmişdir.

Nazirlər Kabinetinin 22 oktyabr 2012-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ilə “Embraer” şirkəti arasında “Embraer-190 AR” tipli 4 ədəd təyyarənin alınmasına dair 2012-ci il 25 sentyabr tarixli 550-QSC nömrəli, “AJW Capital Partners Limited” şirkəti arasında biri xüsusi quruluşlu olmaqla, “Airbus A-340-500” tipli 3 ədəd təyyarənin alınmasına dair 2012-ci il 15 oktyabr tarixli 582-QSC nömrəli, “Agusta Westland S.p.A” şirkəti arasında “AW139” tipli 6 ədəd vertolyotun alınmasına dair 2012-ci il 17 oktyabr tarixli 589-QSC nömrəli, “ECC Lesing Company Limited” şirkəti arasında “Embraer-170-100 LR” tipli 2 ədəd təyyarənin alınmasına dair 2012-ci il 17 oktyabr tarixli 590-QSC və 591-QSC nömrəli müqavilələr üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə agent bank vasitəsilə konvertasiya və bütün bank yığımları nəzərə alınmaqla ayrılan 655 000 000 (altı yüz əlli beş milyon) ABŞ dolları məbləğində uzunmüddətli məqsədli kreditin və ona hesablanacaq faizlərin ödənilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına dövlət zəmanəti vermişdir.

Bir sıra digər inhisarçı qurumlar kimi, AZAL da dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondundan ödənilmiş vəsaitin qaytarılması nəzərdə tutulan (əsas borc) məbləğ üzrə kifayət qədər paya malikdir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyinə görə, dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondundan ödənilmiş vəsaitin qaytarılması nəzərdə tutulan (əsas borc) məbləği ümumilikdə 2018-ci il üzrə 295,5 mln. manat, 2019-cu il üzrə 388,6 mln. manat təşkil edir ki, bu borcların əsas hissəsi “Azərbaycan Hava Yolları” QSC, Dövlət Neft Şirkəti,

“Azərkosmos” ASC, “Azərenerji” ASC, “Azəralüminium” ASC və “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC üzrədir

Hesablama Palatası tərəfindən aparılmış nəzarət tədbiri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondunun vəsaitləri hesabına yerinə yetirilmiş öhdəliklər üzrə ödənilmiş məbləğlərin Fonda bərpa edilməsi üzrə Maliyyə Nazirliyi ilə əsas borcalanlar arasında bağlanmış müqavilələr üzrə ödəniş qrafiklərinə əsasən vaxtı çatmış, lakin ödənilməmiş məbləğlər 01.01.2018-ci il tarixə qüvvədə olan 19 müqavilə üzrə 27686,6 min ABŞ dolları, 157,5 min Avro və 159310,4 min manat, 01.07.2018-ci il tarixə qüvvədə olan 30 müqavilə üzrə 46338,5 min ABŞ dolları, 5188,2 min Avro və 261046,8 min manat təşkil etmişdir.¹³⁹

AZAL-A AYRILMIŞ SUBSİDİYALAR

"Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyindən görünür ki, 2020-ci il dövlət büdcəsinin layihəsində funksional təsnifatın "İqtisadi fəaliyyət" bölməsi üzrə nəzərdə tutulmuş subsidiyaların təşkilatlar üzrə bölgüsündə "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin payı 10 milyon manat təşkil edir.¹⁴⁰ Subsidiyanın əsas məqsədi II Dünya müharibəsi veteranlarının və onlara bərabər tutulan şəxslərin MDB ölkələrinə gedişi və Naxçıvan MR aviareysləri üçün biletlərin güzəştli qiymətlərlə satışından zərərin ödəməkdir.¹⁴¹

SƏMƏRƏLİLİK. ƏSAS TAPINTILAR

Şəffaflıq və hesabatlılıq. AZAL-ın fəaliyyəti barədə detallı məlumatlar əldə etmək çətindir. Dövlət şirkəti olmasına baxmayaraq, AZAL yerli informasiya mənbələrində öz hesabatlarını açıqlamır. Halbuki "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin Nizamnaməsinin 5.3-cü bəndinə əsasən, şəffaflığın təmin edilməsi üçün Cəmiyyət illik maliyyə hesabatını və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını hər il maliyyə ili bitdikdən sonra 4 aydan gec olmayan müddətdə auditor rəyi ilə birlikdə, həmçinin Cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyərinin iyirmi beş faizindən artıq məbləğdə olan əqdin (xüsusi əhəmiyyətli əqdin) bağlanması barədə məlumatı qanunla müəyyən edilmiş qaydada dərc etdirməyə borcludur.

Bundan əlavə, "Mühasibat uçotu haqqında" qanunun və Nazirlər Kabinetinin 27 may 2010-cu il tarixli 97 sayılı və 1 oktyabr 2014-cü il tarixli 321 sayılı qərarlarına əsasən AZAL həm ictimai əhəmiyyətli, həm də dövlət zəmanəti ilə kredit alan qurum kimi

¹³⁹ [http://sai.gov.az/upload/files/ICRA-2018-FINAL\(1\).pdf](http://sai.gov.az/upload/files/ICRA-2018-FINAL(1).pdf)

¹⁴⁰ http://sai.gov.az/upload/files/2020_REY.pdf

¹⁴¹ <http://openazerbaijan.org/topics/ara-d-rma/azal-x-rcl-yir-borclar-n-is-dovl-t-od-yir/>

növbəti ilin aprel ayının sonunadək audit hesabatı ilə birlikdə öz internet sahifəsində dərc etməlidir. Ancaq qurum hələ də hesabatlarını ictimaiyyətə açıqlamır.

"Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin öz hesabatlarını ictimailəşdirməkdən yayınması Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Kollegiyasının "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditinin nəticələri üzrə 2018-ci ilin yanvar ayında açıqlanmış hesabatında da öz əksini tapıb. Bu barədə Sputnik Azərbaycan-a Hesablama Palatasının mətbuat xidmətindən daxil olan məlumatda bildirilirdi ki: "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditi ilə maliyyə hesabatlarının ictimailəşdirilməsi, gəlirlər və xərclər smetalarının tərtib olunması və aidiyyəti dövlət qurumları ilə razılaşdırılması, fəaliyyətin zərərli nəticələnməsinin qismən aradan qaldırılması imkanlarından istifadə olunması, vergilərin və digər icbari ödənişlərin hesablanması və ödənilməsi, bəzi aktivlərin istifadə vəziyyəti ilə əlaqədar uçot və hesabatlılıq işlərinin aparılması, dövlət əmlakının istifadəyə verilməsi üzrə icarə haqlarının müəyyənəşdirilməsi, daxili audit sisteminin funksionallığının təmin olunması sahəsində bir sıra nöqsanlar aşkar edilib, eləcə də kommersiya fəaliyyətindən daxilolmalar, əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri hesabına dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər və cəlb olunan kredit vəsaitlərinin əsasən eyni hesablaşma hesabına mədaxil edilərək xərclənməsi müşahidə olunub ki, bu da vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsində müəyyən risklərin yaranmasına səbəb olub".

Satınalma əsasında bağlanmış müqavilələr haqqında etender.gov.az saytında yerləşdirilmiş məlumatda AZAL-ın satınalan təşkilat kimi bağladığı 174 müqavilə öz əksini tapıb. Lakin AZAL-ın rəsmi internet sahifəsində bu müqavilələrlə bağlı məlumata rast gəlinmir. Halbuki "Dövlət satınalmaları haqqında" qanunun 5.3-cü maddəsinə əsasən, tender nəticəsində bağlanmış satınalma müqaviləsi barədə məlumat 5 bank günü ərzində tender haqqında elanın verildiyi mətbuat orqanında dərc etdirilir və rəsmi internet saytında yerləşdirilir.

Dövlətə məxsus şirkətlərdə, o cümlədən AZAL-ın fəaliyyətində şəffallığın təmin edilməsi eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların sənədlərində də öz əksini tapıb. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən təsdiq edilmiş "Dövlətə məxsus müəssisələrin korporativ idarəetmə təcrübələrinə dair Qaydalar"da və həmin qaydalara əsasən hazırlanmış milli standartlarda Səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin şəffaflığının təminatı xüsusi qeyd olunub.

İdarəetmə. "Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 5 sentyabr tarixli 2300 nömrəli Sərəncamına əsasən Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilmiş "Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı bir sıra normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında" 4 iyun 2019-cu il tarixli Qərar paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin

qiymətləndirilməsi qaydalarını, Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə qaydaları və standartlarını müəyyən edir. Qərarın qəbul edilməsindən bir ilə yaxın müddət keçməsinə baxmayaraq, qərar da göstərilən qayda və standartların AZAL tərəfindən tətbiq edilməsi barədə hər hansı məlumat yoxdur. AZAL-ın qüvvədə ola Nizamnaməsinə əsasən, Cəmiyyətin idarəetmə strukturunda İdarə Heyəti və Cəmiyyətin prezidenti əsas orqanlardır. Halbuki Nazirlər Kabinetinin qərarında korporativ idarəetmə standartlarından biri kimi effektiv fəaliyyət göstərən Müşahidə Şurasının (Direktorlar Şurası) təşkili nəzərdə tutulur.

Müştəri məmnunluğu. Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycandan çıxanların daha çox hansı yoldan istifadə etməsi barədə məlumat açıqlayıb. Məsələnin diqqət çəkən tərəfi odur ki, ölkədən çıxanlar daha çox quru yoluna üstünlük veriblər. Belə ki, cari ilin yanvar-iyun aylarında xarici ölkələrə səfər etmiş Azərbaycan vətəndaşlarının 83,4 faizi dəmir yolu və avtomobil, 15,8 faizi hava, 0,8 faizi isə su nəqliyyatından istifadə edib. Halbuki mənzil başına rahat və tez çatmaq üçün hava nəqliyyatı daha sərfəlidir. Amma “Azərbaycan Hava Yolları” QSC-nin (AZAL) istənilən istiqamətə biletlə qiymətləri başqa ölkələrlə müqayisədə, təqribən iki dəfə baha olması insanların bu nəqliyyat vasitəsindən istifadə etməsinə imkan vermir.

Bu isə xaricə getmək istəyən insanların əksəriyyətinin Gürcüstan üzərindən uçmağa üstünlük verməsinə səbəb olur. Hətta Türkiyə və Avropaya belə, Gürcüstan aviaşirkətləri ilə gedənlərin sayı artır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda yanacaq Gürcüstanla müqayisədə daha ucuz başa gəlir. Belə ki, Gürcüstan yanacağı kənardan aldığı halda, Azərbaycan özü istehsal edir. Bunun müqabilində AZAL-ın qiymət siyasəti nəticəsində həm ölkə iqtisadiyyatı, həm aviaşirkətlər ududur, həm də vətəndaşlarımız kifayət qədər həm maddi, həm də zaman itkisi ilə üzləşir.¹⁴²

“Azərbaycan Hava Yolları” (AZAL) QSC yaxın vaxtlarda B777-200 (LR) təyyarəsini Bakıya gətirəcək. VIP hökumət nəqliyyatı üçün dizayn edilən təyyarədən Boeing şirkəti indiyə qədər 59 ədəd istehsal edib.¹⁴³ Həmin təyyarənin qiyməti 291,2 milyon ABŞ dolları təşkil edir.¹⁴⁴

SEKTORDA BƏRABƏR İMKANLARIN TƏMİN EDİLMƏSİNƏ TƏSİRLƏR

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, AZAL bütün vasitələrlə inhisarçı mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışır. Təsadüfi deyil ki, hava nəqliyyatı sahəsində xidmət göstərən

¹⁴² <https://yenimedia.info/2019/07/29/azal-in-f%C9%99aliyy%C9%99ti-bar%C9%99d%C9%99-ekspert-r%C9%99yi/>

¹⁴³ http://airsoc.com/articles/view/id/5dde6581c4263c50418b4567/azerbaijan-s-azal-to-add-first-vip-configured-b777-200-lr?fbclid=IwAR31CIP6t4ioc29n4AU3oOQETLRK0Axmm6_Ys-wH5LmY9H1Fg1Hm6BX5TY

¹⁴⁴ <https://www.aircraftcompare.com/aircraft/boeing-777-200lr/>

qurumların böyük əksəriyyəti bu və ya digər səviyyədə AZAL-a aid olan qurumlardır.

SEKTORUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

1. **Hava nəqliyyatında həm dövlət, həm də özəl sektorun iştirakı üçün bərabər imkanların tanınması.** Hesab edirik ki, hava nəqliyyatında həm dövlət, həm də özəl sektorun iştirakı üçün imkanların tanınması səmərəliliyin və yüklərin hava yoluyla minimum tranzit nöqtəsi ilə hərəkət etməsinə və nəticədə səyahət vaxtının azalmasına, müştəri məmnuniyyətinin artmasına və əməliyyat xərclərinin azalmasına kömək edə, daha ucuz aviabilet üçün potensialı formalaşdırma və rəqabət qabiliyyətliliyi artırma bilər. Dövlət və özəl müəssisələrin iştirakı fiziki infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Çünki aviasiya infrastrukturunu və avadanlıqlarının ƏSAS elementləri olan hava limanı obyektləri və avadanlıqları (terminallar, uçuş-eniş zolaqları, texniki xidmət obyektləri), intermodalıq (hava limanları ilə əlaqə), donanma (təyyarələrə mülkiyyət forması və satınalma variantları), rabitə və naviqasiya avadanlıqları kifayət qədər maliyyə tutumuna malikdirlər.

Bazarın tədricən liberallaşdırılması infraqururura investisiyalar cəlb edə və aviaşirkətlər, yerüstü yükdaşıma, ictimai iaşə, texniki xidmət şirkətləri kimi xidmət tədarükçüləri üçün imkanlar açma, həmçinin, hava limanı obyektləri və avadanlıqları da daxil olmaqla aviasiya sektorunda çatışmayan kritik infraqururura elementlərinə investisiyaları təşviq edə bilər. Gəlinən ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, təhlükəsiz, etibarlı və effektiv aviasiya sektoru iqtisadi inkişafda mühüm rol oynama bilər.

2. **Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunun özəl idarəçiliyə verilməsi.** Bir sıra dünya ölkələri hava limanlarını dövlət nəzarətindən çıxarmağa və onları özəl idarəçiliyə verməyə başlayıb. Bunun üçün müxtəlif modellərdən istifadə edilib. Bir qayda olaraq, aktivlər hökumətin mülkiyyətində qalır, idarəetmə xidmətlərinin verilməsi üçün isə müəyyən müddətə konsessiya müqaviləsi bağlanılır. Səudiyyə Ərəbistanında Mədinə hava limanı "TAV Turkish Airports Group" ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən, "tikinti-əməliyyat-transfer" modelindən istifadə etməklə özəl idarəçiliyə keçib. Səudiyyə Ərəbistanının digər hava limanları, Ər-Riyadda Dublin Hava Limanı Təşkilatı və Ciddədə Dublin Airport Service də daxil olmaqla özəl inzibati firmalarla idarəetmə müqavilələri bağlayıblar. Braziliyada bir sıra hava limanları həm yerli, həm də xarici investorların iştirakı ilə 30-40 illik müqavilələr üzrə konsessiyaya əsaslanan idarəçilikdədirlər.

Hava limanı aktivlərinin dəyərinin və onların optimal səmərəliliyinin başa düşülməsi hökumət üçün özəlləşdirmə və ya hava limanı bölmələrin bir hissəsinin satılması ilə bağlı qərar verilməsində vacib bir addımdır. Lakin mühüm bir şərti unutmamaq olmaz: hava limanı infraqururura tələbatı məhdudlaşdırmamaq və iqtisadi artımı ləngitməmək üçün öncədən tələbatı ödəmək potensialına malik olmalıdır. Hava limanlarının sabit xərcləri var və bu baxımdan aktivlərin ölçüsü və yeri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, həddindən artıq sərmayə də risk yarada bilər.

Hava limanlarının iqtisadi ömrü 50 ildən çoxdur və vacib qərarlar qəbul etməzdən əvvəl risklər nəzərə alınmalıdır. Bir qayda olaraq, qərarlar qeyri-məhdud potensial və kapital qoyuluşlarının effektivliyi arasında kompromisi özündə əks etdirir, milli səviyyədə proqnozlaşdırma prosesi isə hava limanları operatorlarını planlaşdırma prosesinə cəlb etməlidir. Bir sıra ölkələr hava limanı əməliyyatlarını tənzimləyici dövlət təşkilatlarının rolundan ayırmağa çalışırlar, səhmləşmə mülkiyyət hüququnu saxlamaqla hava limanlarının işinin effektivliyini kommersiya əsasında artırmağa imkan verən variantdır, özəlləşdirmə isə aktivlərin bir hissəsinin satılmasıdır. Özəl sektorun iştirakçılığına keçid tələb edir ki, hökumətlər qlobal səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyi təmin etmək kimi mühüm rolunu öz üzərlərinə götürsünlər. Özəl sektora əlverişli imkanlar yaratmaq üçün potensialın planlaşdırılması və standart tənzimləmə əsas rol oynayır. Bu cür planlaşdırma, Böyük Britaniyada olduğu kimi, ikitərəfli hava hüquqlarından məqsədli istifadə yolu ilə hava limanları arasında tələbatın bölüşdürülməsinə təsir göstərə bilər.

3. **Heydər Əliyev Hava Limanının hökumətin nəzarətində qalmaqda davam edəcəyi halda həm Heydər Əliyev Hava Limanında, həm də bölgələrdəki hava limanlarında məhsuldarlıq və xidmət səviyyəsinin artırılması məqsədilə cari effektivlik və hədəf göstəricilərinə münasibətdə boşluqların təhlili və tələb oluna biləcək yardım səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi.** Belə təhlil müvafiq dövlətə hava limanı infrastrukturunu necə təkmilləşdirməyin, aviaşirkətlərə və xidmət tədarükçülərinə necə təsir göstərməyin yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər.

Dövlət maliyyəsi hesabına hava nəqliyyatı infrastrukturunu qurulsa da, siyasət variantları səlahiyyətlərin ötürülməsi və özəl sektorun iştirakçılığını istisna etməməlidir. Əgər hava limanları inhisarçı mövqedən çıxış edərlərsə, onlar xidmətlərdən istifadənin aşağı olması səbəbindən kapital qoyuluşu zamanı böyük risklə üzləşə bilərlər. Özəl sektorun iştirakının fayda gətirməsi üçün siyasətin dəqiq çərçivələrə malik olması və onun kommersiya potensialını təmin edəcəyinə sərmayəçilərdə əminlik yarada bilməsi vacibdir.

4. **Hava nəqliyyatı sahəsində dövlət-özəl əməkdaşlığının təşviqi.** Aviasiya sektorunda həm dövlət, həm də özəl maliyyə mənbələrinin olması mümkündür. Hava nəqliyyatında özəl investisiyalar xüsusilə sənişin və yük daşımalarına yüksək tələbatın olduğu hallarda özünü doğruldur. Özəl sektoru təmsil edən müəssisələr hava limanı idarəçiliyi, uçuş zamanı iaşə xidmətləri, baqaj və digər yerüstü xidmətlər, pərakəndə ticarət mağazaları kimi sahələrdə xidmətlər təqdim edə bilərlər. Belə xidmətlərin göstərilməsinə konsessiyaya əvəz olaraq özəl şirkətlər hava limanı infrastrukturunu və avadanlıqlarına ilkin sərmayələri həyata keçirə bilərlər. Dublin Hava Limanı Təşkilatı, Çangi Hava limanı Xidməti (Changi Airport Service) və Münhen Hava Limanları Qrupu («Flughafen München GmbH») kimi hava limanı qrupları öz ölkələrinin hüdudlarından kənarda hava limanları idarəçiliyi üzrə xidmətlər təqdim edirlər. Məsələn, «Flughafen München GmbH» Aşxabadın Beynəlxalq Hava Limanında 2-ci yeni terminalın yaradılmasında iştirak edib.

Dövlət-özəl əməkdaşlığı bir sıra mühüm şərtlər təmin edildiyi halda daha yaxşı nəticələrə gətirir:

- Sərmayələrin gəlirliliyinin təmin edilməsi üçün sərnişin və yük daşımalarına kifayət qədər tələbatın olması;
- Açıq, şəffaf və müsabiqə əsaslı tender prosedurlarının olması;
- Bütün risklərin əvvəlcədən və hər subyekt üçün dəqiq müəyyən edilməsi;
- ətraflı maliyyə təhlilinin aparılması;
- Sazişin nəticələrin əldə edilməsi üçün səmərəlilik göstəricilərinə əsaslanan müddəaları özündə əks etdirməsi;
- Saziş tərəfi olan dövlət orqanının səmərəliliyə nəzarəti və onun monitorinqini həyata keçirmək qabiliyyətinin olması.

Göstərilən keyfiyyətlər olmadan dövlət-özəl tərəfdaşlığı strukturları həm ticarətdə iştirak edən daha səriştəli firmaları cəlb edə bilməməsi, həm də təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyəti baxımından qeyri-qənaətbəxş nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Təyyarələrin alınması, özəl investisiyaların uyğun olduğu və çox vaxt üstünlük verildiyi bir sahədir. Müəyyən bir marşrut üçün biznes mühiti özəl aviaşirkətlərin təyyarələrin alınması qərarına kömək edə bilər. Kommersiya kreditinə çıxış yerli maliyyə mühitindən və iqtisadi mühitin nisbi etibarlılığından asılı olaraq dəyişəcəkdir. Bir çox inkişaf banklarının özəl sektora kredit vermə seçimi mövcuddur. Əgər investisiyalar inkişaf sahəsində müsbət nəticələrə gətirərsə (məsələn, əvvəllər belə xidmətlərlə əhatə olunmayan regiona xidmətlərin göstərilməsi), belə kreditləşmə uyğun sayıla bilər. Bu variantlar həm hava gəmilərinin lizinqi həm də hava gəmilərinə mülkiyyət hüququ ola bilər.

Hazırda global miqyasda hava hərəkətinin idarəçiliyi dövlət nəzarəti altından daha rəqabətli xidmət təminatçılarna keçid mərhələsindədir. Aeronaviqasiya Xidmətləri Təminatçıları (ANXT) hava limanı və ya ölkə adından hava hərəkəti sistemlərini idarə edən təşkilatlardır. ANXT-lər çox vaxt gücləndirilmiş təhlükəsizlik, əməliyyat, texniki, ekoloji və iqtisadi tələblərin tətbiqi hesabına hava yolları şirkətlərinə və hava nəqliyyatı operatorlarına daha yaxşı xidmət göstərən institusional rəhbərlik və strukturlara malik olurlar.

5. “Azərbaycan Hava Yolları” QSC-nin fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılığın təmin edilməsi. Qeyd etdiyimiz kimi, “Mühasibat uçotu haqqında” qanuna və Nazirlər Kabinetinin 27 may 2010-cu il tarixli 97 sayılı və 1 oktyabr 2014-cü il tarixli 321 sayılı qərarlarına əsasən AZAL həm ictimai əhəmiyyətli, həm də dövlət zənaməti ilə kredit alan qurum kimi növbəti ilin aprel ayının sonunadək audit hesabatı ilə birlikdə öz internet sahifəsində dərc etməlidir. Lakin təəssüf ki, AZAL qanuvericiliyin bu tələbinə əməl etmir. Bu səbəbdən də, ictimai əhəmiyyət kəsb edən məlumatların dərc edilməməsinə görə inzibati məsuliyyətlə bağlı qanunvericiliyə dəyişikliklərin edilməsi məqsədəuyğundur.

6. **“Azərbaycan Hava Yolları” QSC-nin fəaliyyətində korporativ idarəetmənin tətbiq edilməsi.** İnkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl təcrübəsini öyrənməklə effektiv korporativ idarəetmə sisteminin tətbiqi AZAL-da şəffaflığı təmin etməklə şirkətin beynəlxalq nüfuzunu artırma, investisiyaların cəlb olunmasını asanlaşdırma, cəlb olunan kapital üzrə xərcləri azalda bilər.

7. **Xidmət standartları üzrə siyasətin işlənilib hazırlanması.** Belə standartların hazırlanması həm şirkətin məsuliyyətliliyini artırma, həm də müştəri məmnunluğunun daha yaxşı təmin olunmasına gətirib çıxara bilər.

“AZƏRSU” ASC SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İMKANLARI

Rasim Həsənov

ÖN SÖZ

Su sektoru həmişə sosial-iqtisadi inkişafın ən mühüm determinantlarından biri olmaqla sosial-ekoloji, fiskal şərtləndirici rentə resurs xarakterinə malikdir. Azərbaycanda su sektorunun müasir dövrdə əhəmiyyətini qeyd etmək üçün təkcə onu demək kifayətdir ki, global pandemiya (Covid-19) və neft bazarlarındakı təlatümlərlə şərtlənən və getdikcə ağırlaşan, dərinləşən dünya iqtisadi böhranının pik dövründə Əlkə Prezidentinin sədrliyi ilə 2020-ci ilin iyul ayının 27-də Hökumətin su problemlərinə həsr olunmuş xüsusi toplantısı keçirilmişdir.

Lakin qeyd edilməlidir ki, 2020-ci ilin iyul ayında prezident İ.Əliyevin sədrliyi ilə keçirilmiş, su problemlərinə həsr edilmiş Hökumət müşavirəsində ehtiyatların həcmi və bütövlükdə su istifadəsi ilə bağlı fərqli məlumatlar səsləndirilmişdir. Məsələn qeyd edilmişdir ki, “bütövlükdə ölkəmizin su mənbələri üzrə ehtiyatları təxminən 35,6 milyard kubmetr qiymətləndirilir. Axıncı dəfə ölkə üzrə yerüstü su ehtiyatları 1970-ci ildə, yeraltı su ehtiyatlarımız isə 1980-ci illərdə qiymətləndirilmişdi. Təxminən 40-50 il keçməsinə baxmayaraq, su ehtiyatları yenidən qiymətləndirilməmişdir. 35,6 milyard kubmetr su ehtiyatından il ərzində içməli su üçün təxminən orta hesabla 653 milyon kubmetr su götürülür. Götürülən 653 milyon kubmetr suyun təxminən orta hesabla 57 milyon kubmetri, yəni 9 faizi sistemin texnoloji proseslərinə sərf edilir, 286 milyon kubmetr su isə müxtəlif sərlərə silinir. Yalnız təxminən 283 milyon kubmetr su – bu, şəbəkəyə daxil olan suyun 45 faizi, götürülmüş suyun isə 50 faizi deməkdir, istehlakçılara çatdırılır. Yəni, istehlakçılara verilən su itkiyə gedən sudan azlıq təşkil edir. Magistral Su kanallarının 73 faizi torpaq kanallardır.”

Qeyd olunan müşavirədə həmçinin qeyd edilmişdir ki, “2004-cü ildə Azərbaycanda içməli su ilə təminat 40, Bakı şəhərində içməli suyu davamlı şəkildə alan əhalinin sayı 29 faiz səviyyəsində idi. Hazırda bu rəqəmlər 70 və 82 faizə çatıbdir.

İlk dəfə tərtib olunan su təsərrüfatı balansına əsasən, 2020 ildə ölkənin su ehtiyatları ötən illə müqayisədə 2,8 milyard kubmetr az - 34,1 milyard kubmetr həcmində proqnozlaşdırılır. O cümlədən ilin əvvəlinə su anbarlarında qalıq 10,6 milyard kubmetr təşkil edib, il ərzində ölkə üzrə formalaşan su ehtiyatlarının 23,5 milyard kubmetr olacağı gözlənilir. Proqnoza əsasən, cari ildə ölkə üzrə formalaşan yerüstü su ehtiyatlarının 70 faizini qonşu ölkələrdən daxilolmalar, onun da təqribən yarısını təkcə Kür çayı təşkil edir.

Beləliklə demək olar ki, müasir dövrdə Azərbaycanda əhalinin içməli su ilə təminatında və həmçinin kənd təsərrüfatının suvarma suyu ilə təhciz edilməsində ciddi problemlər yaşanmaqdadır. Qeyd olunan məqamlar suyun təminatının təşkilinin çox ciddi maliyyə -investisiya tələblərinə malik olduğunu nəzərə alaraq, əgər su təminatı sisteminin fəaliyyətinin texniki-ekoloji aspektlərinə onun maliyyə-iqtisadi əsaslandırılması ilə birgə baxılması son dərəcə vacibdir.

TƏDQIQATIN MƏQSƏDİ

İki mühüm məqsədi qeyd edə bilərik:

1. Transformasiya dövrü yaşayan Azərbaycanda Dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini şərtləndirən amillərin və təsirlərin identifikasiyası;
- 2 Milli iqtisadiyyatda su ehtiyatlarından istifadənin və "Azərsu" ASC- nin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Başqa sözlə tədqiqatların məqsədi- müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan iqtisadiyyatında Dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin hüquqi-iqtisadi mühitinin, iqtisadiyyatda təkmil rəqabətliliyinin formalaşdırılması və dövlət aktivlərindən istifadənin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin, məişət su sektorunun iqtisadi inkişafa təsirləri və formalaşmış mühütdə fəaliyyət göstərən Azərsu ASC-nin fəaliyyətinin bilavasitə sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi təşkil edir.

SU SEKTORUNUN AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATINDA ROLU

Azərbaycan ərazisində içməyə yararlı sular məhdud ehtiyatlara malik olmaqla qeyri-bərabər paylanmışdır. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və təbii sərvətlər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, hazırda ölkənin yerüstü su ehtiyatları 27 kubkilometr təşkil edir, quraq illərdə isə bu ehtiyat 20-21 kubkilometrə qədər azalır. Yerüstü su ehtiyatlarının mənbələrini çaylar, göllər, su anbarları və buzlaqlar təşkil edir. Şirin su ehtiyatlarının 70-72 faizi ölkə həddlərindən kənarda formalaşır.

İqlim dəyişmələrinin təsiri nəticəsində su ehtiyatları son onilliklərdə təqribən 15 faiz azalmışdır. Beynəlxalq iqlim modelləri göstərir ki, 2050-ci ilədək su resurslarımız təqribən daha 15 faizə qədər azala bilər. Əvvəlki dövrlərdə quraqlıq müddəti 2-3 il davam edirdisə, son 8 ildə davamlı quraqlıqlar müşahidə olunur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, dünya ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizdə də yağıntılarda zaman və məkan üzrə qeyri-bərabər şəkildə paylanması baş verir. İqlim dəyişmələri nəticəsində ölkəmizdə havanın temperaturu yüksəlir, bunun nəticəsi olaraq ölkənin dağlıq ərazilərində şaxtalı və qarlı günlərin sayının azalması qeydə alınır. İqlimin istiləşməsi ölkənin dağ çaylarını qidalandıran qar ehtiyatının və buzlaqların azalmasına da səbəb olur. Yağıntılarda azalması Xəzərsahili rayonlar istisna olmaqla, ölkənin bütün regionlarını əhatə edir. Anomal hadisələrin sayı və sel-daşqın proseslərinin təkrarlanması artır. Kür və Qanıq çaylarında sululuq norma ilə

müqayisədə 2019-cu ildə 29,2, son 6 ayda isə 45,8 faiz azalıb. Yağıntılar norma ilə müqayisədə 2019-cu ildə 17 faiz, 2020-ci ildə isə 25 faiz az olub. Əsas dağ çaylarımız formalaşan ərazilərdə son 10 ildə yağıntının miqdarı orta hesabla 8,7 dəfə azalmışdır. İqlimin inertliyini əsas götürsək, növbəti onillikdə iqlim norma ilə müqayisədə daha 8 faiz azalmanı ehtimal etmək olar.

Azərbaycanın yerüstü su ehtiyatlarının 19-20,6 kubkilometri transsərhəd çayların, 9,5-10 kubkilometri isə yerli çay axını hesabına formalaşır. Samur çayı istisna olmaqla birbaşa Xəzər dənizinə tökülən çayların illik su ehtiyatı 2,2-2,5 kubkilometr təşkil edir ki, bunun da 1-1,1 kubkilometri Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacından, 1,2-1,4 kubkilometri Lənkəran təbii vilayətindən axan çayların payına düşür. Kür çayının hövzəsinə daxil olan sağ və sol qolların ümumi su ehtiyatı isə 7,5-7,8 kubkilometr təşkil edir.

Respublikanın əsas su arteriyaları olan Kür və Araz çayları ölkə ərazisinə daxil olana qədər müxtəlif kimyəvi element və birləşmələrlə, üzvi maddələrlə çirklənməyə məruz qalır. Sərhəd xətlərində bu çayların sularında neft məhsulları, fenollar, mis, bismut, titan, manqan və digər elementlər yol verilən qatılıq həddindən artıqdır. Ermənistan ərazisindən Azərbaycana daxil olan Araz çayında çirklənmə dərəcəsi digər çaylardan daha çoxdur. Çay suları respublika ərazisində də müxtəlif mənşəli çirklənmələrə məruz qalır.

Respublika ərazisindəki irili-xırdalı 8359 çaydan yalnız 171-nin uzunluğu 25 kilometrədən artıqdır. 327 çayın uzunluğu 25 kilometrədən, 7861 çayın uzunluğu isə 10 kilometrədən azdır. Hesablamalara görə, Azərbaycanda çay şəbəkəsinin orta sıxlığı 0,39 kubkilometr təşkil edir. Çay şəbəkəsinin ən böyük sıxlığı Lənkəran (0,84 kilometr/kvadratkilometr), ən az sıxlığı isə Ceyrançöl və Abşeron-Qobustan (0,20 kilometr/kvadratkilometr) bölgələrinin payına düşür.

Təbii şəraitdə respublikada çay suları şirin sulu olmaqla ümumi minerallaşma dərəcəsi 0,3-0,5 qram/litr səviyyəsindədir. Çay sularının kimyəvi tərkibində hidrokarbonat və kalsium ionları üstünlük təşkil edir. Ceyrançöl və Abşeron-Qobustan çaylarının suları isə 0,5-1,5 qram/litr və daha çox minerallaşma dərəcəsi ilə sulfatlı natriumlu kimyəvi tərkibə malikdir.

Su anbarları: Azərbaycanda çayların yerüstü axını hidroloji ildən və mövsümlərdən asılı olaraq kəskin dəyişir. Bu dəyişkənlikdən asılılığı azaltmaq və il ərzində istifadə oluna biləcək etibarlı su mənbələrinə malik olmaq məqsədi ilə bir sıra çayların üzərində su anbarları yaradılıb. Respublikamızda 140-a qədər su anbarı var. Bunların ən böyükləri Kür çayı üzərindəki Mingəçevir (həcmi 16 milyard kubmetr), Şəmkir (həcmi 2,6 milyard kubmetr), Araz çayı üzərindəki Araz (həcmi 1,3 milyard kubmetr), Tərtər çayı üzərindəki Sərsəng (həcmi 0,5 milyard kubmetr) su anbarlarıdır. Su anbarlarının ümumi sahəsi 87 min hektar, suyunun həcmi isə 22 kubkilometrə yaxındır.

Göllər: Azərbaycan ərazisində ümumi sahəsi 394 kvadratkilometr olan 450-yə yaxın göl mövcuddur ki, bunlardan da 200-ə yaxını yay aylarında quruyur. Göllərin

ümumi su ehtiyatı 0,9 kubkilometrə, şirinsulu göllərin ehtiyatı isə 0,03-0,05 kubkilometrə yaxındır.

Buzlaqlar: Azərbaycan ərazisində buzlaqlar əsasən Böyük Qafqaz dağlarının Baş Suayrıcında və Yan Silsilədə mütləq yüksəkliyi 3600-4000 metrədən artıq olan ərazilərdə formalaşmış. Son 70 ildə dağ zirvələrindəki buzlaqların sahəsi xeyli azalıb. Hazırda buzlaqların sahəsi təqribən 6,6 kvadratkilometr, su ehtiyatı isə 0,08 kubkilometr təşkil edir. Buzlaqlar Bazardüzü zirvəsində 3,6 kvadratkilometr, Bazaryurdda 1 kvadratkilometr, Tufandağda 0,5 kvadratkilometr, Şahdağda isə 1,1 kvadratkilometr sahəni əhatə edir. Kiçik Qafqazda yalnız Qapıcıq dağında sahəsi 0,15 kvadratkilometr olan buzlaq mövcuddur. Buzlaqlar çayların qidalanmasında və illik su ehtiyatlarının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Yeraltı sular: Respublikanın istifadəyə yararlı yeraltı sularının illik istismar ehtiyatları 9 milyard kubmetrə yaxındır. Yeraltı suların əsas ehtiyatları Samur-Dəvəçi, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Cəbrayıl, Naxçıvan dağətəyi düzənliklərində toplanıb. Bu ehtiyatların 60 %-ə yaxını Samur-Dəvəçi, Şəki-Zaqatala və Gəncə-Qazax dağətəyi düzənliklərinin ərazisində yerləşir. Geoloji kəsilişdə yüksək sukeçiricilik xüsusiyyətlərinə malik çaqıl-çınqıl və qumlu süxurların üstünlük təşkil etməsi, çay şəbəkəsinin yaxşı inkişaf etməsi, yağıntıların çoxluğu bu ərazilərdə yeraltı suların qidalanması üçün əlverişli şərait yaradır. Dağətəyi bölgələr içərisində Ceyrançöl və Acınohur düzənlikləri yeraltı suların ehtiyatlarının çox məhdudluğu və nisbətən yüksək minerallaşma dərəcələri ilə səciyyələnilir. Şamaxı-Qobustan ərazisi bir qədər müsbət şəraitlə fərqlənir.

Böyük və Kiçik Qafqazın, Talışın dağlıq hissələrində yüksək keyfiyyətli yeraltı sular əsasən tektonik çatlarla əlaqəli olaraq bulaqlar şəklində təzahür edir. Yamacların ətəklərində, dərələrdə rast gəlinən bulaqların sərfi adətən 5-10 litr/saniyə arasında dəyişir. Dağ çaylarının yataqaltı süxurlarında gündəlik sərfi 40-60 min kubmetr olan yeraltı sular da geniş yayılmışdır. Ölkə ərazisində su ehtiyatlarının məhdudluğuna və şirin su ehtiyatlarının həcminə görə Cənubi Qafqazın ən "kasıb" ölkəsi olmaqla bərabər, Azərbaycan adambaşına düşən suyun miqdarına görə dünyanın bir çox ölkələrindən geri qalır.

"Şollar-Bakı" su kəməri Abşeron yarımadasının içməli su təchizatı üçün çəkilmiş ilk kəmərdir. Mənbəyini Bakıdan 187 kilometr məsafədən götürən su kəmərinin tikintisinə 1911-ci ildə başlanılıb. Lakin kəmərin tikintisində fasilələr yarandığından "Şollar" suyu Bakı əhalisinə 1917-ci ildə çatdırılıb. Həmin il fevralın 18-i tarixə "Bakı-Şollar" su kəmərinin açılışı günü kimi düşüb. "Şollar" su kəmərinin layihə gücü saniyədə 1,27 kubmetrdir (sutkada 109 min kubmetr). 1917-ci ildə "hərbi variant" üzrə istifadəyə verilən kəmərlə gətirilən suyun həcmi ilk vaxtlar layihə gücünün təxminən 1/3 hissəsini təşkil edib. 1930-cu illərdə həyata keçirilən texniki tədbirlərdən - əlavə artezian quyularının qazılması, su anbarlarının tutumunun 170 min kubmetrədək, nasos stansiyalarının gücünün 3,5 dəfə artırılmasından sonra nəql olunan suyun həcmi sutkada 109 min kubmetrə çatdırılıb.

“Şollar” kəməri ellipsoid formalı monolit betondan hazırlanmış borulardan çəkilib. Hündürlüyü 1,7 metr, eni 1,2 metr olan borular marşrut boyunca torpağa basdırılıb. Borular özüaxımlı rejimi təmin etmək üçün ərazinin relyefindən asılı olaraq bəzi yerlərdə torpağın 2, bəzi yerlərdə isə 8 metr dərinliyində yerləşir. Məhz bunun nəticəsidir ki, kəmərlər H.Z.Tağıyev qəsəbəsinə nasosxanaya qədər özaxımlıdır. Buradan su nasoslar vasitəsi ilə Müşfiqabad qəsəbəsinə vurulur, oradan özaxımlı rejimdə Bakı şəhərinə nəql olunur. Şollar mənbəyi artezian üsulu ilə qazılmış 24 quyu və lay sularından qidalanır. Birinci sifon tipli tunelə 16, ikinciyə 5, üçüncüyə isə 3 quyunun suyu daxil olur. Həmçinin dördüncü kaptaj xətti də var ki, bura lay suları və 32 bulaq qoşulur. Quylar mənbədən 2-3 kilometr şimalda “Şahdağ” silsiləsinə doğru meşədə qazılıb. 1917-ci ildən fasiləsiz fəaliyyət göstərən bu mənbənin məhsuldarlığı demək olar ki, dəyişməyib. “Şollar” ilin bütün dövründə orta hesabla saniyədə 1200-1300 litr su verir.

İkinci Bakı Su kəməri. Mənbəyini Xaçmaz rayonu ərazisindən götürən İkinci Bakı Su Kəmərinin tikintisinə 1934-cü ildə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 17 sentyabr qərarı ilə başlanmışdır. İkinci Dünya Müharibəsi ilə əlaqədar kəmərin inşasında fasilə yaranmışdır. 24 ildən sonra, 1958-ci ildə kəmərin tikintisi tam başa çatdırılmış və bu mənbədən Bakıya saniyədə 2,73 kubmetr (sutkada 240 min kubmetr) təmiz su nəql olunur. Uzunluğu 175 kilometr olan və dəmir-beton konstruksiyalı kəmərlər hazırda Siyəzən və Şabran rayonlarını da içməli su təmin edir.

Məhsuldarlığı “Şollar-Bakı” su kəmərinə 2 dəfə çox olan İkinci Bakı Su Kəməri mənbə kimi artezian tipli quylardan, lay və bulaq sularından qidalanır. Mənbə A və B su qəbuledici qalereyasından, 12 sifon tipli tuneldən və 6 kaptaj xəttindən ibarətdir. Bulaq və lay sularının yığılması iki yolla - drenaj sistemləri və suyuqıcı qalereyalarla həyata keçirilir. “Şollar-Bakı” kəmərinə olduğu kimi, İkinci Bakı Su Kəməri ilə nəql olunan su H.Z.Tağıyev qəsəbəsinə nasos stansiyasına qədər özüaxımlı rejimdə ötürülür. Buradan isə nasoslarla Bakıya çatdırılır.

Bakı şəhərinin mərkəzi su anbarları. Bakı şəhərinin və ətraf qəsəbələrin dayanıqlı içməli su təchizatı əsasən müxtəlif relyeflərdə yerləşən su anbarları və bölüşdürücü şəbəkələr vasitəsi ilə tənzimlənir. Mənbələrdən paytaxta gətirilən su magistral xətlərlə anbarlara ötürülür və buradan şəbəkəyə paylanır. Mövcud anbarlar əhəlinin dayanıqlı su təchizatının aparılması ilə yanaşı müəyyən ehtiyatın toplanmasına da imkan verir.

Tələblərə uyğun olaraq su anbarlar dövrü olaraq yuyulur və dezinfeksiya işləri aparılır və hər gün Mərkəzi Laboratoriya tərəfindən su anbarlarında suyun keyfiyyəti nəzarətdə saxlanılır. Eyni zamanda sanitariya-epidemioloji müəssisələrin mütəxəssisləri tərəfindən anbarlar mütəmadi yoxlanılır. Hazırda Bakı şəhərində ümumi tutumu 1029500 kubmetr olan 19 mərkəzi və ümumitutumu 116308 kubmetr olan məhəllədaxili su anbarları mövcuddur.

Hazırda Azərbaycanda su infrastrukturunun yeniləşməsi ilə bağlı aşağıdakı layihələr reallaşdırılmaqdadır.

- 1) **“Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Xidmətləri Layihəsi”**. Bu layihə çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının 4 şəhər və rayon mərkəzində, o cümlədən onlara yaxın kəndlərdə etibarlı və davamlı su təchizatı və kanalizasiya xidmətlərinin təmin edilməsi məqsədi ilə 17 avqust 2007-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Dünya Bankı arasında Kredit Sazişi imzalanmış və Nazirlər Kabinetinin 27 avqust 2007-ci il tarixli 247 s nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Layihə Şamaxı, Qəbələ, Saatlı və Sabirabad şəhərlərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulmasını əhatə edir.
- 2) **“Su təchizatı və kanalizasiya investisiya proqramı”**. Ağdaş və Göyçay şəhərlərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulmasını nəzərdə tutan “Şəhər su təchizatı və kanalizasiya layihəsi” çərçivəsində Azərbaycan Respublikası və Asiya İnkişaf Bankı arasında Kredit Sazişi 29 noyabr 2005-ci il tarixində imzalanmış, 01 mart 2006-cı il tarixdə təsdiq edilmiş və qüvvəyə minmişdir. Layihə çərçivəsində nəzərdə tutulmuş su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə 2008-ci ildə başlanılmışdır.
- 3) **“Kiçik şəhərlərdə su təchizatı və kanalizasiya layihəsi”**. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi arasında “Kiçik şəhərlərdə Su Təchizatı və Kanalizasiya Layihəsi”nə dair Kredit Sazişi 29 may 2009-cu il tarixdə imzalanmış və 30 iyun 2009-cu il tarixdə qüvvəyə minmişdir. Layihə Qusar, Xaçmaz, Xızı, Qobustan və Naftalan şəhərlərində su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulmasını əhatə edir.
- 4) **“Azərbaycanın 6 rayonunda milli su təchizatı və kanalizasiya proqramı layihəsi”**. Astara, Daşkəsən, Gədəbəy, Tərtər və Qazax şəhərlərinin su təchizatı və kanalizasiya infrastrukturalarının yenidən qurulması “Azərsu” ASC-nin İslam İnkişaf Bankı ilə birgə maliyyələşdirdiyi “Azərbaycanın 6 rayonunda milli su təchizatı və kanalizasiya proqramı layihəsi” çərçivəsində həyata keçirilir. 2011-ci ilin aprelində Azərbaycan Respublikası hökuməti İslam İnkişaf Bankına (İİB) layihənin maliyyələşdirilməsi üçün rəsmi müraciət etmişdir. Həmin ilin dekabrında İİB tərəfindən təqdim edilmiş İstisna Sazişi və Agent Saziş Azərbaycan hökumətinə təqdim edilmişdir. 2012-ci ilin aprelində hər iki saziş Azərbaycan hökuməti və İslam İnkişaf Bankı tərəfindən imzalanmış, avqustun 25-də qüvvəyə minmişdir.
- 5) **Xırdalan şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması və genişləndirilməsi layihəsi**. Xırdalan şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması Azərbaycan Hökuməti və Səudiyyə İnkişaf Fondunun birgə maliyyələşdirdiyi “Xırdalan şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması və genişləndirilməsi” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilir. Layihə 2035-ci ilədək perspektiv inkişaf nəzərə alınmaqla Xırdalan şəhərində 200 min

nəfərin içməli su təchizatı və kanalizasiya xidmətlərindən istifadəsinin yaxşılaşdırılmasına hesablanmışdır.

- 6) **“Kürdəxanı qəsəbəsinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması” layihəsi.** “Azərsu” ASC ilə KOICA arasında əməkdaşlığa 2011-ci ildə “Kürdəxanı qəsəbəsində su təchizatı və kanalizasiya sisteminin yaradılması” layihəsi çərçivəsində başlanmışdır. Bu əməkdaşlıq üzrə Koreya Respublikasının Xarici İşlər və Ticarət Nazirliyi ilə 26,18 milyon dollar məbləğində Qrant Razılaşması, həmçinin Koreyanın Hyundai Engineering, Halla Energy&Environment, Sunjin Engineering, Yooshin Engineering şirkətləri ilə podrat müqaviləsi imzalanmışdır.
- 7) **Badamdar qəsəbəsinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması və genişləndirilməsi layihəsi.** Badamdar qəsəbəsinin içməli su təchizatı və kanalizasiya sistemləri yenidən qurulması Azərbaycan Hökuməti və Səudiyyə İnkişaf Fondunun birgə maliyyələşdirdiyi “Bakı ərazisi üzrə su təchizatı və kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması və genişləndirilməsi” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilir. Layihə üzrə kredit sazişi 20 noyabr 2009-cu ildə imzalanmış və sənəd 2010-cu ilin aprel ayında təsdiq edilmişdir. Sazişə əsasən, ümumi dəyəri 63 milyon dollar olan layihəyə Səudiyyə İnkişaf Fondu 25 milyon dollar ayıracaq, qalan 38 milyon dollarlıq hissə isə Azərbaycan hökuməti tərəfindən maliyyələşdiriləcəkdir.

Yerli layihələr:

- 1) “Quba şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;
- 2) “Hacıqabul şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;
- 3) “İmişli şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;
- 4) “Şəmkir şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;
- 5) “Mingəçevir şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;
- 6) “Zərdab şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;
- 7) “Kürdəmir şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;
- 8) “Ucar şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;
- 9) “Qax şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması”;

- 10) "Lənkəran şəhəri su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması";
- 11) "Biləsuvar şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması";
- 12) "Açıq Kommunal İnfrastruktur Proqramı II" layihəsi.

SU SEKTORUNUN SƏMƏRƏLİLİYİ NƏDİR VƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİNDƏ NECƏ QIYMƏTLƏNDİRİLİR.

Təmiz su insan həyatının təmin edilməsi və onun sağlamlığı üçün son dərəcə vacib ehtiyat növüdür. Xəşbəxtlikdən dünyada əslində hər insan yetəcək qədər şirin su ehtiyatları mövcuddur. Lakin iqtisadi inkişafın zəifliyi və müvafiq infrastrukturun olmaması səbəbindən milyonlarla insan, ilk növbədə uşaqlar, zəruri su təminatı, sanitariya və gigiyena xidmətlərinin olmaması ilə bağlı xəstəliklərdən ölür. Dünya əhalisinin 40% su çatışmazlığından əziyyət çəkir və bu rəqəm getdikcə artır. BMT ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə görə, hazırda 783 milyon nəfər təmiz su təminatından məhrumdur. 1.7 milyard nəfər isə çay hövzələrində yaşamlarına rəğmən, əlavə içməli su təminatına ehtiyacı var.

Müasir inkişaf mərhələsində insanların su və gigiyena xidmətinə malik olma hüququ bəşəriyyət tərəfindən sübuta ehtiyacı olmayan argument kimi qəbul edilmişdir. BMT-nin Baş məclisinin 2010-cu il iyul Qətnaməsinə görə, hər bir insan şəxsi istifadə və məişət ehtiyaclarının qarşılınması məqsədi ilə yetərli həcmdə (hazırda gündəlik 50-100 l) su əldə etmə hüququna malikdir. Belə su, qiymət və keyfiyyət baxımından əlçatan olmalıdır (suyun dəyəri ev təsərrüfatlarının xərclərinin üç faizindən çox olmamalıdır). BMT normalarına görə su eyni zamanda fiziki baxımdan əlçatan olmalıdır(su mənbəyi evdən 1000 m-ə qədər çox uzaqlıqda olmamalıdır və onu gətirilməsi 30 dəqiqədən çox vaxt çəkməməlidir.) Azərbaycan respublikasında gündəlik su təminatı 56.2 l təşkil edir və su xərci, ev təsərrüfatı xərclərinin çox kiçik hissəsini təşkil edir.

Minilliyin inkişaf məqsədləri (MİM) su təchizatı məsələlərini mühüm hədəflər kimi müəyyənləşdirmişdir və bu istiqamətdə son illərdə böyük həcmli işlər görülməkdədir. Məhz belə sistemli işlərin nəticəsi olaraq, hədəflərdə nəzərdə tutulmuş 2015-ci ilədək zəruri su təminatına mülki olmayanların sayının iki dəfəyədək azadılması məqsədi artıq 2010 –cu ildə təmin edilmişdir. Görülmüş işlər sayəsində 1990-cı ildən indiyədək. 2.6 mlrd nəfər, o cümlədən zəif inkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin 42 %-nin su təchizatı yaxşılaşdırılmışdır. İndi UNİSEF məlumatlarına əsasən, dünya əhalisinin 91 % yaxşılaşdırılmış su təchizatına malikdir.

BMT-n dayanıqlı inkişaf gündəliyində suya əlçatanlıq məqsədi 6-cı hədəf kimi qeyd olunub. Bu məqsəd, sağlamlıq, ərzaq təhlükəsizliyi və iqlim dəyişikliyi məsələləri ilə sıx bağlıdır. Məqsəd həmçinin ekosistemlərin və təbiət hadisələrinin dayanıqlığı məsələlərinə aiddir. Qeyd olunan məqsədə nail olunması- suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ekosistemin su ilə birbaşa bağlı olan meşə, dağ,

bataqlıqlar, çay və göllərin su resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsini ehtiva edir.

Suyun əhali sağlamlığı və həyat şəraiti ilə bağlı olması ilə yanaşı, onun mühüm iqtisadi amil olması ciddi əhəmiyyətli məsələdir. Ekspert qiymətləndirmələrinə görə, qlobal işçi qüvvəsinin üçdə ikisi su istehlakından bilzavası ilə asılıdır. Ekspert qiymətləndirmələrinə görə, təkcə Afrikada içməli su və əsas sanitariya xidmətlərə əlçatanlığı təmin etməyə yönəlik kiçik miqyaslı investisiya layihələrinin realizasiyası ildə 28.4 mlrd. dollar və ya bütün kontinentin ÜDM-n 5.8% qədərində iqtisadi effekt verə bilər. ABŞ-da su təhcizəti və infrastruktura yönəlik hər bir milyon dollar, 10-20 iş yeri yaradır. Su təhcizəti və təmizlənməsi ilə bağlı yerli sənayedə yaradılan hər bir işçi yeri, milli iqtisadiyyatda dolayısı ilə 3.68 iş yerinin yaranmasına səbəb olur. "Yaşıl iqtisadiyyata" keçid isə su amilinin iqtisadiyyata təsirini daha da gücləndirir. Beynəlxalq bərpa olunan enerji mənbələri Agentliyinin (BBEMA) məlumatlarına əsasən 2014-cü ildə bərpa olunan enerji mənbələri sektorunda artıq 7.7 milyon nəfər çalışırdı. Hazırda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsinin təxminən 1%-i su ilə bağlı sektorlarda məşğuldur. Köhlən və qeyri səmərəli infrastrukturun modernizasiyasına yönəldilən investisiyalar özündə su təsərrüfatında mühüm məşğulluq amilinə çevirilmişdir. Qiymətləndirmələrə görə dünyada istifadəyə götürülən suyun təxminən 30% itkilərə gedir. Məsələn Londonda bu 25%, Norveçdə isə 32% təşkil edir.

Qeyd etmək vacibdir ki, iqlim dəyişikliyi fonunda şirin suya olan tələb artmaqdadır. 80-ci illərdən başlayaraq, qurult sularının istifadəsi ildə 1% artır. Eyni zamanda iqlim dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası komissiyanın qiymətləndirmələrinə görə, qlobal istiləşmənin hər bir faiz artımı, dünya əhalisinin 7%-nin bərpa olunan su ehtiyatlarının həcmi təxminən 20 % azalmasına səbəb olur.

BMT ekspertlərinin fikrincə XXI əsrdə su neft və qazdan daha vacib strateji məhsula çeviriləcəkdir. Son yüz ildə dünyada suyun istifadəsi 2 dəfə artmışdır. Dünya su komissiyasının məlumatlarına görə indi gün ərzində hər nəfərə yemək hazırlamaq və şəxsi gigiyena üçün 20-50 litr su (orta-40 l) tələb olunur. Lakin dünya əhalisinin 40% (3 mlrd. nəfər) su qıtlığından əziyyət çəkir. 2025-ci ildə isə su çatışmazlığından əziyyət çəkənlər dünya əhalisinin 2\3 təşkil edəcəkdir.

Yer səthinin 70 % (1.4 mlrd. m²) su örtüyüdür, lakin bunun yalnız 2.5% -i (35mln. m³) şirin su təşkil edir. Şirin suyun isə 69% qütb buzları, 30% (10.5 mln. m³) qurult sularıdır. Çaylar, göllər və digər şirin su mənbələri cəmi 0.5% təşkil edir. Yağışın 79% okeanlara, 2% göllərə və 19% quru ərazilərə düşür. Hər il yer tərkinə yalnız 2200 m³ su daxil olur. Qurult suları indiki istifadənin 20% təşkil edir. XX əsrdə onun payı 5 dəfə artmışdır. İstifadə olunan suyun 70 % kənd təsərrüfatının, 20% sənayenin, 10% isə məişətin payına düşür. OESD məlumatlarına əsasən 2030-cu ildə dünya əhalisinin 67% müasir sanitariya ilə təmin olunmayacaqdır. Dünyadakı xəstəliklərin 80% su ilə bağlıdır. Su ilə yarılan xəstəliklərdən ildə 3 milyon nəfər ölür.

İnsana gündəlik yemək hazırlamaq üçün 2-4 litr su tələb olunursa, yeməyin məhsullarının istehsalı üçün 2000-5000 l tələb olunur. 1 kq taxıl istehsalı üçün -800-4000l, 1kq. ət üçün 2000-16 000 l, 1 kq.düyü üçün 3500 l su istifadə olunur

Ekspert qiymətləndirmələrinə görə su təminatı və sanitari şəraitinin yaxşılaşmasına qoyulan hər dollar investisiya 3-34 dollara qədər gəlir gətirir. Su probleminin bəşəriyyət üçün nə qədər önəmli olduğunun göstərmək üçün qeyd etməyi vacib sayırıq ki, dünyada iri çayların 260-ı iki və daha çox ölkənin ərazisində keçir və dəqiq tənzimləmə razılaşmalarının olmaması daima konfliktləri yaranması üçün əlverişlidir. Son 50 ildə dünyada 507 su münaqişəsi olmuş, 21 dəfə bu silahlı münaqişə forması almışdır. BMT-nin qiymətləndirmələrinə görə dünyada hərbi münaqişəyə çevirilə biləcək su ocaqları sırasında Araz və Kür çaylarında vardır.

Son dövrlərdə sudan istifadə sahəsində göstəricilərin beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən unifikasiyası və harmonizasiyası sahəsindəki səylərinə baxmayaraq hələdə milli parametrlərin uzlaşdırılması kifayət qədər dağınıq səviyyədə qalmaqdadır. Hazırda dünyanın əksər ölkələrində sudan istifadənin mühüm idarəetmə metodu suya suya istifadənin haqqının ödənilməsinin üç metodu- yer səthindəki su hövzələrindən götürülən, ictimai su sistemindən götürülən və tullantı sularının axıdılmasına görə ödənişlər tətbiq edilir.

Böyük Britaniyada açıq və yeraltı hövzələrdən götürülən suyun dəyəri, ilin fəslindən, suyun keyfiyyəti və həcmindən və həmçinin dövlətin həmin hövzədə suyun buxarlanmasına qarşı gördüyü tədbirlərə çəkilən xərclərdən asılı olaraq illik ödənilir.

Fransada su haqqı su təsərrüfatı xərclərinin əsas elementi olaraq, aşq hövzələrəndən götürülən suyun həcmi ilə müəyyən edilir. Bu zaman su haqqı kapital xərclər daxil olmaqla müəyyən edilir.

ABŞ-da açıq hövzələrdən götürülən suya görə yalnız su anbarlarının tikilməsinə xərclər zəruri olduqda tutulur. Macarıstanda suyun maya dəyərində müvafiq kompensasiya edici tariflərlə haqq alınır.

Su ehtiyatlarının idarəçiliyində təkmilləşdirmənin 3 istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkündür:

- Dövlətin birbaşa iştirakının genişləndirilməsi- belə yanaşmanın neqativləri səmərəliliyin azalması, yerli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması səbəbindən təsərrüfatçılıq mühitinin pisləşməsi və dövlət büdcəsi xərclərinin əhəmiyyətli artımına səbəb ola bilər;
- İdarəçiliyin, o cümlədən istismar funksiyalarının daha aşağı səviyyəyə ötürülməsi – özəlləşdirilmiş obyektlərin investisiya cəlb ediliyi və rəqabət mühiti olduqda milli maraqlara cavab verə bilər. Beləki bu yanaşma su idarəçiliyində “hövzə” prinsipinin pozulmasına, iri layihələrin realizasiyasına və su obyektlərinin qorunmasının səmərəliliyinin aşağı düşməsinə və beləliklə də milli maraqlara xələl gətirə bilər;

- Kompensasiyalı variant- idarəçiliyin müxtəlif səviyələrdə məhdudlaşdırılmasını, dövlətin su təsərrüfatçılığında səmərəliliyin yüksəldilməsini, büdcə vasitələrinin effektiv istifadəsini və su hövzələrinin zərərli təsirlərdən qorunmasını təmin edə bilər.

SU BALANSI HAQQINDA

Son dövrlərdə bir sıra qabaqcıl ölkələrdə istehsalın resurs tutumluluğunun müxtəlif aspektlərinin qiymətləndirilməsi təcrübəsi genişlənməkdədir. Ənəvi olaraq belə qiymətləndirmələr sırasında ən az fikir verilən istiqamət istehsalın su tutumluluğunun qiymətləndirilməsi hesab edilir. Lakin sbütövlükdə su ehtiyatlarının xroniki çatışmazlığının getdikcə dərinləşməsi bu amilə diqqətin yetərincə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, istehsalın su tutumluluğu göstəricisi ölkələr arasındakı müqayisədə geniş spektrdə dəyişir. Məsələn İsveçdə bu ÜDM-in hər dollarına nisbətə 0.012 kubmetr , Böyük Britaniyada -0.007m³, Rusiyada 0.3 m³, ABŞ-da 0.15m³, Yaponiyada isə 0.075m³ təşkil edir. Doğrudur qeyd edilməlidir ki, ÜDM-in dəyər göstəricisinin eyni qiymətlərlə məsələn “alicılıq qabiliyyəti pariteti” ilə hesablanması kimi qiymətləndirmənin adekvatlığının təmin edilməsi vacibdir. “Rusiya federasiyasında su ehtiyatlarının vəziyyəti və istifadəsi vəziyyəti haqqında” Dövlət məruzəsinə əsasən iqtisadiyyatın su tutumluluğu aşağıdakı məlumatlarla xarakterizə edilir.

Su balansının çoxillik orta xarakteristikası (mlrd.m³/il)

	Yağıntı	Daxili axınlar	Digər ölkələrdən axınlar	Bərpa ol-n şirin su həcmi	Adambaşına su ehtiyatı Cəmi m ³ /ad	Dax. Eht. üzrə a/b su eht-ı
Dünya	108928	42921				5685
Avropa	12561	6578			...	8864
Amerika	44408	19655			...	19522
Asiya	26855	11865			...	2634
Afrika	20371	3931			...	3129
Rusiya	7865	4313	212.2	4525	30815	29372
Azərbaycan	38.7	8.1	26.6	34.7	3529	826
Ermənistan	16.7	6.9	0.9	7.8	2652	2341
Gürcüstan	71.5	58.1	5.2	63.3		
İran	398	128.5	8.55	137	1688	1583
Türkiyə	465	227	-15.4	212	2621	2811

Qeyd etməyi məqsədəuyğun hesab edirik ki, Dünyada daxili su axınları hesabına adam başına düşən su ehtiyatlarının ən aşağı olduğu cəmi 12 ölkə vardır. Bu sırada Azərbaycan aşağıdan 10-cudur. Fikrimizcə bu fakt ölkəmizdə su probleminə diqqətin daha da ciddiləşməsi və müvafiq struktur və şirkətlərin fəaliyyətinə daha tələbkar yanaşmanı zəruri edir.

ÜDM-in su tutumu (2015)

	ÜDM (AQP) mlrd.doll ABŞ	İstifadə olunan su mlrd.m3	ÜDM-ə suyun xüsusi çəkisi
Azərbaycan	160	12.1	13
Rusiya	3622	62.2	17
Ermənistan	28.9	2.86	99
Belarus	178	1.51	8
Qazaxstan	424	23.3	55
Almaniya	3906	33.0	8
Fransa	2996	30.0	11
ABŞ	18121	387	21
Türkiyə	1945	52.0	27
Yaponiya	5177	80.1	21

Qeyd olunanları nəzərə alaraq hesab edirik ki, təcili olaraq Azərbaycanda Sudan istifadənin yaxşılaşdırılması və problemlərin həlli üçün qüvvədə olan Su məcəlləsi ilə yanaşı Su strategiyası formalaşdırılmalı və realizasiyası təmin edilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə sudan istifadənin strateji hədəfləri müasir inkişaf mərhələsində ictimai məhsul istehsalının su tutumluluğu, su itkisi, su hövzələrinin çirklənməsinin aşağı salınması kimi müəyyənləşdirilməlidir. Qeyd olunanlar həm içməli həm də istehsal məqsədli su istifadəsində vacibdir. Belə ki, dünya təcrübəsi və istehsal prosesinin mahiyyəti baxımından hesab olunur ki, su tutumluluğunun azadılması faktiki olaraq istehsalın enerji tutumluluğunun azadılması doğurur və buna görə də bütövlükdə xərclərin azalması, sudan istifadənin nəticəliliyinin yüksəlməsi baş verir.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA SU SEKTORUNUN ƏSAS OYUNÇULARI

Azərbaycan Respublikasında sudan istifadənin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının 26 dekabr 1997-ci il tarixli, 418 sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmiş Su məcəlləsi ilə tənzimlənir. Su məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi

Azərbaycan xalqının milli sərvətidir, əhalinin həyat və fəaliyyətinin əsası kimi istifadə edilir və qorunur, flora və faunanın mövcudluğunu təmin edir.

Məcəllə Azərbaycan Respublikasında su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı hüquq münasibətlərini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının su qanunvericiliyi bu Məcəllədən və ona uyğun qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi ilə əlaqədar müəyyən edilmiş qaydalar bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun gəlmədikdə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində idarəetmə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- iqtisadiyyatın inkişafı və ətraf mühitin qorunması;
- əhalinin keyfiyyətli su ilə təchizatı;
- ərazi quruluşu prinsipi ilə hövzə prinsipinin uzlaşdırılması;
- su obyektlərinin mühafizəsi üzrə idarəetmə funksiyaları ilə su obyektlərindən istifadə və su təsərrüfatı funksiyalarının ayrılması.

Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində idarəetmə sisteminə Azərbaycan Respublikasının [müvafiq icra hakimiyyəti orqanları](#), Naxçıvan Muxtar Respublikasının [müvafiq icra hakimiyyəti orqanı](#), qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada onların vəkil etdikləri su obyektlərinin istifadəçiləri və bələdiyyələr daxildir. Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətini müəyyən etmək;
- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində investisiya siyasətini həyata keçirmək;
- su obyektlərinin istifadəsi, mühafizəsi və suların zərərli təsirinin qarşısının alınması üzrə dövlət proqramlarını təsdiq etmək və həyata keçirmək, onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti təşkil etmək və s.

Müasir dövrdə sudan istifadənin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə əksər ölkələrdə Su balansları və Su təsərrüfatı balansları tərtib edilir. Su təsərrüfatı balansları müvafiq ərazidə su ehtiyatları ilə suya tələbatın müqayisəli hesabat materiallarından ibarətdir. Su təsərrüfatı balansları müvafiq ərazilərin su obyektlərində su ehtiyatlarının mövcudluğunu və onlardan istifadə dərəcəsini qiymətləndirmək məqsədi ilə tərtib edilir və su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi məsələlərində planlaşdırmanın aparılması və qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə olunur. Su balanslarının tərtib edilməsi məqsədi ilə müvafiq iştirakçıların tərkibi haqqında kompleks məlumatların əldə edilməsi zəruridir. Belə məlumatlar Su kadastrı vassitəsi ilə icmallaşdırılır. Dövlət su kadastrı su obyektləri, su ehtiyatları,

su obyektlərindən istifadə və su obyektləri istifadəçiləri barədə məlumatların məcmusudur. Dövlət su kadastri Azərbaycan Respublikasında vahid sistem üzrə aparılır və suların dövlət uçotu məlumatlarına əsaslanır.

Su təchizatı və tullantı suları haqqında AR qanunu istehlakçıların dövlət standartlarının tələblərinə cavab verən keyfiyyətli və lazımi miqdarda su ilə təmin edilməsi, tullantı sularının axıdılması sahəsində münasibətləri tənzimləyir. Su təchizatı və kanalizasiya müəssisələri öz vəzifələrini həyata keçirərkən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanırlar:

- a) su təchizatı, tullantı sularının axıdılması və tullantıların atılması xidmətlərinin göstərilməsində öz xərcinin çıxarılması;
- b) istehlakçıların müvafiq keyfiyyətli və lazımi miqdarda su ilə, ilk növbədə içməli su ilə təmin olunması;
- c) su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması;
- ç) tullantı suları və tullantıların təmizlənməsi və atılmasının etibarlı sisteminin yaradılması.

Sudan istifadə qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Su təchizatı və tullantı sularının axıdılması sistemlərinin layihələndirilməsi və tikilməsi, əhalinin, müəssisə, idarə və təşkilatların məişət (təsərrüfat)-içməli, sənaye-texnoloji və digər məqsədlər üçün su ilə təmin olunması, həmçinin tullantı sularının axıdılması, nəqli, təmizlənməsi, tullantıların zərərsizləşdirilməsi və atılması prosesləri su təchizatı və kanalizasiya təsərrüfatlarının yerləşdirilməsi və inkişafı respublika və regional sxemlərinə müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Mərkəzləşdirilmiş su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin etibarlı fəaliyyətini və inkişafını təmin etmək, təbii fəlakətlərin nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədi ilə su təchizatı və kanalizasiya müəssisələrinə dövlət yardımı göstərilə bilər. Hökumətin 2020-ci il Su müşaavirəsində bu barədə ciddi müzakirələr aparılmış və müşavirənin yekunu olaraq bir sıra müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi haqqında qərarlar qəbul edilmişdir.

“Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti istehlakçıları mərkəzləşdirilmiş qaydada içməli su ilə təchiz edən və onlara kanalizasiya xidmətləri göstərən qurumdur. Səhmdar Cəmiyyət suyun mənbələrdən götürülməsi, emalı, nəqli və satışını təşkil edir, tullantı sularının təmizlənməsini həyata keçirir. Sutəmizləyici qurğuların, anbarların, nasos stansiyalarının, su kəmərlərinin, kanalizasiya kollektorlarının layihələndirilməsi, inşası, istismarı ilə məşğul olur, onlara texniki xidmət göstərir.

“Azərsu” ASC 2019 –cu ilin sonuna, ölkə üzrə 1554028 abunəçini içməli su ilə təmin edir. Bunlardan 1494064-ü əhali, 59964-ü isə qeyri-əhali istehlakçılarıdır. Cəmiyyətin balansında 20000 km uzunluğunda su, 5000 km uzunluğunda kanalizasiya və yağış suları xətləri vardır. Hazırda respublikanın şəhər və rayonlarının su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidənqurulması layihələri icra olunur. İşlər dövlət vəsaitləri və beynəlxalq maliyyə qurumlarından cəlb

olunan kreditlər hesabına maliyyələşdirilir. 01.01.2020-ci il tarixə "Azərsu" ASC üzrə işçi sayı 13600 nəfərdir.

"Azərsu" ASC istehlakçıları mərkəzləşdirilmiş qaydada içməli su ilə təchiz edən və onlara kanalizasiya xidmətləri göstərən qurumdur. Səhmdar Cəmiyyət suyun mənbələrdən götürülməsi, emalı, nəqli və satışını təşkil edir, tullantı sularının təmizlənməsini həyata keçirir. Sutəmizləyici qurğuların, anbarların, nasos stansiyalarının, su kəmərlərinin, kanalizasiya kollektorlarının layihələndirilməsi, inşası, istismarı ilə məşğul olur, onlara texniki xidmət göstərir.

Rəsmi məlumatlara görə, Azərbaycan Respublikasında istehlakçılara verilən içməli suyun keyfiyyət göstəriciləri MDB ölkələrinin birgə qəbul etdiyi Dövlətlərarası Standarta (DÜST 2874-82) uyğun təyin edilir. 2874-82 sayılı DÜST standartına müvafiq olaraq içməli suyun orqanoleptik, fiziki-kimyəvi, mikrobioloji, parazitoloji, radioloji göstəriciləri öyrənilir. Hazırda mənbələrdən götürülən sular DÜST 2874-82 sayılı "İçməli su" standartına cavab verən səviyyədə emal olunaraq istehlakçıların istifadəsinə verilir. İçməli suyun keyfiyyət göstəricilərinin beynəlxalq standartların (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Avropa İttifaqı) tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə Bakı şəhərində müasir tələblərə verən Mərkəzi Laboratoriya fəaliyyət göstərir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının qəbul etdiyi standartlar üzrə içməli suyun 50-dən artıq, Avropa İttifaqı standartları üzrə isə 75-dən çox parametri təyin edilir.

İçməli suyun keyfiyyətinə mənbələrdən başlayaraq istifadəçiyə verilənə qədər müxtəlif mərhələlərdə periodik nəzarət olunur. Su nümunələri müxtəlif nöqtələrdən - mərkəzi və məhəllədaxili anbarlar, məktəblər, bağçalar, xəstəxanalar, ictimai iaşə və digər obyektlərdən götürülür. Mərkəzləşmiş su təchizatı sistemində epidemioloji dövlət nəzarətini Səhiyyə Nazirliyinin Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzi yerinə yetirir. Su nümunələrinin analizlərinin nəticələri qeyri-məqbul hesab edildikdə içməli suyun verilməsi dayandırılır.

Hazırda Bakı şəhərində yaranan tullantı suları Hövsan, Sahil, Buzovna, Mərdəkan-Şüvəlan və Zığ təmizləyici qurğularında təmizləndikdən sonra Xəzər dənizinə axıdılır. Adıçəkilən qurğuların hər birində təmizləmə prosesinə nəzarət etmək üçün laboratoriyalar fəaliyyət göstərir. Təmizlənmiş tullantı sularının fiziki-kimyəvi və bakterioloji göstəricilərinin normaları AR Səhiyyə Nazirliyinin və Avropa İttifaqının birgə qəbul etdiyi 91/27 EES direktivi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Tullantı suları təmizlənərkən: pH, OBT₅, OKT, asılı maddələr, koli-indeks, neft məhsulları, səthi aktiv maddələr, piylər kimi göstəricilər nəzarətdə saxlanılır

"AZƏRSU" ASC-NİN AZƏRBAYCAN İQTISADIYYATINDA MÖVQEYİ VƏ FƏALİYYƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

"Azərsu" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 12 may tarixli, 1038 nömrəli Qərarı ilə yaradılmış Abşeron Regional Səhmdar Su

Cəmiyyətinin əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 iyun tarixli, 252 nömrəli Sərəncamı ilə yenidən təşkil edilmişdir. Cəmiyyətin bütün səhmləri dövlətə məxsusdur. Dövlət adından Cəmiyyətin səhmlərinin saxlayıcısı kimi Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi çıxış edir. (2019 cu ildən etibarən Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi)

Cəmiyyət öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarına və bu Nizamnaməyə uyğun olaraq həyata keçirir. Cəmiyyətin mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlaka cavabdehdir, öz adından əmlak və qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir.

Cəmiyyətin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının yaşayış məntəqələrində aidiyyəti üzrə sosial-iqtisadi sifarişlərin yerinə yetirilməsi və ictimai tələbatın ödənilməsi üçün məhsul istehsal etmək, iş yerinə yetirmək, xidmət göstərmək və mənfəət əldə etməkdir. Cəmiyyətin əsas funksiyaları respublika ərazisində su təchizatını və kanalizasiya xidmətini təşkil etmək məqsədi ilə tabeliyində olan müəssisələri idarə etmək, onların fəaliyyətini əlaqələndirmək və işinə nəzarət etməkdən, habelə bu sahədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi barədə təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlə Cəmiyyət:

- suyun götürülməsi, emalı, nəqli və satışı sahəsində tabeliyində olan təşkilatların fəaliyyətini təşkil edir və onların bu sahədə fəaliyyətini tənzimləyir, tabeliyindəki sutəmizləyici qurğuların, nasos stansiyalarının, su kəmərlərinin istismarı, layihələndirilməsi, inşası, təmiri və onlara texniki xidmət göstərilməsi işlərinə nəzarət edir;
- tullantı sularını kənar etmək və təmizləmək üçün kanalizasiya qurğuları və sistemlərinin ahəngdar işi üzrə tabeliyində olan aidiyyəti təşkilatların fəaliyyətini təşkil edir və onlara nəzarəti həyata keçirir;
- su təchizatı və kanalizasiya sistemi obyektlərində qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş sanitariya-mühafizə zonalarının yaradılması və ona nəzarət rejiminin həyata keçirilməsini təmin edir;
- su təchizatı üçün yerüstü su obyektlərindən suyun götürülməsini təşkil edir;
- su təchizatı məqsədi ilə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada yeraltı su obyektlərindən istifadə edir;
- su obyektlərindən xüsusi məqsədlər üçün istifadə hüququndan istifadə edir;
- su quyularının qazılması sahəsində fəaliyyət göstərir;
- istehsal olunan suyun və axıdılan çirkab sularının miqdarının təyin edilməsi üçün sərfölçənlərin və tələbatçıların sifərişi ilə suölçmə cihazlarının quraşdırılmasını təmin edir və istismara qəbul edir və s.

Cəmiyyətin maliyyə ehtiyatlarına nizamnamə kapitalı, aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsindən və mübadilə məzənnəsinin dəyişməsindən əldə edilən gəlirlər, inkişaf üçün sərmayə, bölünməmiş mənfəət və s. daxildir. Cəmiyyət öz maliyyə ehtiyatlarından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək, tikintiyə və əsas aktivlərə qanunvericiliyə uyğun olaraq sərmayə qoymaq üçün istifadə edə bilər. Səhmdarlara dividendlər hər il və ya rüblər üzrə ümumi yığıncağın əvvəlcədən müəyyən etdiyi müddətlərdə və qaydalarda verilir. Dividendlər hesablanarkən, səhmlərin hər bir növü və nominalı üzrə hər səhmə düşən məbləğ eyni olmalıdır. Əgər Cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri onun nizamnamə kapitalının miqdarından azdırsa və ya dividendlərin ödənilməsi nəticəsində az olacaqdırsa, Cəmiyyət dividendləri elan edə və ödəyə bilməz. Cəmiyyətin ali idarəetmə orqanı onun səhmdarlarının ümumi yığıncağıdır. Cəmiyyətin Nizamnaməsini və nizamnamə kapitalının miqdarını dəyişdirmək Səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

“Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin qüvvədə olan Strukturu Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 29 iyul tarixli 328 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu qərara əsasən “Azərsu” ASC Səhmdar Cəmiyyətinin Aparatı, tabeliyində olan hüquqi şəxs olmayan 30 təşkilat və 3 hüquqi şəxslər (müəssisələr) daxildir. AR NK 158 sayılı 11.04.2019 il tarixli qərarı ilə **“Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər və “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Nizamnaməsinin və strukturunun təsdiq edilməsi haqqında** Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 22 mart tarixli 50 nömrəli Qərarında dəyişikliklər edərək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 119-cu maddəsinin səkkizinci abzasını rəhbər tutaraq, “Azərbaycan Respublikasında su təchizatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 iyun tarixli 252 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq, Dövlət vəsaitləri hesabına inşa edilən və “Azərsu” ASC tərəfindən istismar olunan, texniki xidmət göstərilən 14,2 milyon manat dəyərində dövlət əmlakı Cəmiyyətin balansına verilməklə, nizamnamə kapitalına yönəldilmişdir. Beləliklə “Azərsu” ASC nizamnamə fondu 422.9 milyon manata çatdırılmışdır.

AR NK 2014-cü ildə "Sudan istifadə Qaydaları" və "İstehlakçıların su təchizatı və tullantı sularının axıdılması sistemində qoşulması üçün texniki şərtlərin verilməsi və qoşulması Qaydaları"nı təsdiq etmişdir.

“AZƏRSU” ASC FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

“Azərsu” ASC ictimaiyyətə açıqlanan sonuncu məlumat, Azərsu və onun törəmə müəssisələri qrupunun 2018 ildəki fəaliyyəti haqqında Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatıdır. Hesabat və onun qiymətləndirmələrini dəyərləndirmək üçün ona kənar ekspert kimi Rəy vermiş “RSM Azərbaycan” şirkətinin Auditorları öz qiymətləndirmələrində hesabatın doğru olan məlumatlar əsasında hazırlandığına

əmin olduqlarını desələrdə, qeyd edirlər ki, “belə əminlik səviyyəsi Beynəlxalq Audit Standartlarına uyğun auditin aparılması zamanı əhəmiyyətli təhriflərin aşkar olunacağına zəmanət vermir.” Başqa sözlə auditorlar hətta Konsolidasiya olunmuş hesabat materiallarının obyektivliyinə şübhə ilə yanaşırlar. Hesabatın araşdırılması göstərir ki, Şirkətin uzunmüddətli aktivləri il ərzində təxminən 200 mln. manat artaraq 813.5 (2017 il - 614.5) mln.m, cari aktivləri isə 26 mln.m artaraq 105.6 mln.m çatmışdır. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, şirkətin aktivlərinin artmasının ciddi elementini fikrimizcə, zəruri hesab edilə bilməyəcək debitor borclarının iri həcmi- təxminən 78 mln.manat, təşkil edir. Digər mühüm məqam şirkətin yığılmış zərərinin il ərzində 480 mln. manat artmasıdır. Zərərin artması, dövlət investisiyalarının il ərzində 316 mln.m artaraq 4190 mln.m, mahiyyəti aydın olmayan “əlavə ödənilmiş kapitalın” isə 450 mln.m artaraq, 2013 mln.m çatması şəraitində baş vermişdir.

Şirkətin “Konsolidasiya edilmiş mənfəət və ya zərər və digər ümumi gəlir haqqında hesabat”ında, “Əməliyyat zərəri” adlı cəmləşdirici sətirində verilmiş məlumatlara görə qeyd edilir ki, il ərzində ümumi zərər 28 mln.m azalmışdır. Cədvəl məlumatlarına görə, əməliyyat zərərinin azalması, inzibati xərclərin 7.5 mln.m və “digər əməliyyat xərclərinin” 75 mln.m, digər gəlirin isə 57.5 mln.m azalması fonunda baş vermişdir. Lakin həmin bölmədə verilmiş xərc mədələri üzrə məlumatların cəmləyərkən məlum olur ki, əməliyyat zərəri 2017-ci ildə 752.364 mln.m, 2018-ci ildə isə 623.274 mln. m. olmaqla fərq, yəni il ərzində zərərin azalma həcmi- 129.09 mln.m təşkil etmişdir.

Bu fərqi səbəbləri hesabatdan aydın olmur və fikrimizcə bu fakt, Auditorun rəyində qeyd edilmiş “əminlik səviyyəsinə” şübhəli yanaşmanın doğruluğunu ifadə edir.

Bu bölmə ilə maraqlı digər məqam fikrimizcə ondan ibarətdir ki, hətta “vergidən əvvəlki zərər” 479.1 mln.m (bizim hesablamalarımıza əsasən 625.5 mln.m) olmasına baxmayaraq, il ərzində “Mənfəət vergisi xərcləri” 1.069 mln.m olmuşdur. Zərərlə işləyən müəssisənin “mənfəətdən vergi” ödənişi nə qədər legitimdir? Nəzərə almaq vacibdir ki, şirkətin “Cari öhdəliklər” bölməsində də “Mənfəət vergisi üzrə kreditor borcları” sətirindədə 2.3 mln.m qeyd olunubdur. Bu məqamın fikrimizcə mümkün izahlarından biri hesabatın konsolidasiya xarakteri ilə bağlı ola bilər. Hətta bu belə olduğu haldada izahat qənaətbəxş hesab oluna bilməz və Konsolidasiya edilmiş hesabatın “naqisliklərindən “ xəbər verir.

Qrupun əsas şirkəti “Azərsu” ASC “dövlət müəssisəsi” hüquqi statusuna malikdir. Qrupa hər birinin özünün səhm kapitalı olan 8 ayrı hüquqi müəssisə daxildir. 31 dekabr 2018-ci il və 31 dekabr 2017-ci il tarixlərinə “Azərsu” ASC nominal dəyəri 0.02 AZN olan 20,000,000 səhmi təsdiqləmiş və buraxmışdır. “Azərsu” ASC-nin bütün törəmə müəssisələrində tam nəzarət hüququ və 100% iştirak payı var. 2018-ci il ərzində Qrup Dövlət tərəfindən qəbul edilmiş başa çatdırılmış investisiya layihələrinin dəyəri əsasında 444,664 AZN (2017-ci il: 665 AZN) məbləğində əlavə ödənilmiş kapitalı uçota almışdır.

Dövlət investisiyaları aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

	31.12.2018	31.12.2017
Qeyri-maliyyə aktivləri formasında investisiyalar	51,677	47,819
Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilmiş investisiyalar	2,783,876	2,765,200
Dövlət zəmanəti ilə beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən maliyyələşdirilmiş investisiyalar	1,354,603	1,061,391
Cəmi dövlət investisiyaları	4,190,156	3,874,410

2018-ci il ərzində müxtəlif büdcə təşkilatları tərəfindən keçid tarixində əvəzsiz verilmiş qeyri-maliyyə aktivlərinin ədalətli dəyəri 3,735 min AZN (2017 il - 7,389 AZN) məbləğində olmuşdur.

Faiz hesablanan kreditlər və borc öhdəlikləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur

	31.12.2018	31.12.2017
Beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən maliyyələşdirilən dövlət kreditləri	152,672	167,268
Maliyyə Nazirliyindən dövlət kreditləri	90,778	71,466
Yerli banklardan kreditlər	7	71
Cəmi kreditlər	243,523	238,805

Beynəlxalq maliyyə institutlarından kreditlər Azərbaycan Respublikasının su təchizatı sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün birbaşa Dövlətə verilən kreditləri əks etdirir. Dövlət öz növbəsində eyni şərtlərlə Dövlət və Qrup arasında təkrar maliyyələşdirmə haqqında razılaşma vasitəsilə Qrupa bu kreditlər üzrə müvafiq hüquq və öhdəlikləri ötürmüşdür.

Dünya Bankından (BİA) alınmış kreditlər

06 iyul 1995-ci il BİA ilə 38,800 min XBH (91,463 AZN)

30 iyun 2003-cü il BİA ilə 9,673 min XBH (22,802 AZN) məbləğində daha bir kredit razılaşması imzalamışdır. Kreditlər "Böyük Bakının Su Təchizatı Sisteminin Yenidənqurulması Layihəsi"-nin maliyyələşdirilməsi üçün verilmişdir.

KfW-dan kreditlər

25 sentyabr 2006-cı il "KfW" tərəfindən 14,827 min Avro (28,865 AZN) və 26,350 min Avro (51,298 AZN) məbləğlərində iki kredit verilmişdir. Kreditlər "Bələdiyyə infrastrukturu üçün Açıq Proqram" layihəsinin maliyyələşdirilməsi üçün verilmişdir. 31 dekabr 2018-ci il tarixinə kreditlər üzrə cəmi azalmış məbləğ, müvafiq olaraq, 14,827 min Avro (28,865 AZN) və 23,228 min Avro (45,220 AZN) olmuşdur (31

dekabr 2017-ci il: müvafiq olaraq, 14,827 min Avro (30,109 AZN) və 17,756 min Avro (36,057 AZN)).

Natixis-dən kredit

30 sentyabr 2006-cı il tarixində fransız korporativ və investisiya bankı olan Natixis Fransa Respublikası 35,000 min avro (68,138 AZN) məbləğində kredit verilmişdir. Kredit "Hövsan tullantılarının idarəedilməsi sisteminin, Zığ nasos stansiyasının rekonstruksiyası" adlı layihənin maliyyələşdirilməsi üçün verilmişdir.

Asiya İnkişaf Bankından kredit

29 noyabr 2005-ci il AİB tərəfindən Dövlətə illik effektiv faiz dərəcəsi 5,428 min XBH (12,795 AZN) məbləğində kredit verilmişdir. Kredit "Şəhər su təchizatı və kanalizasiya layihəsi" adlı layihənin maliyyələşdirilməsi üçün verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyindən kreditlər

29 noyabr 2016-cı il tarixində Qrup Maliyyə Nazirliyindən 17,382 min ABŞ dolları (29,549 AZN) və 11,943 AZN məbləğlərində iki faizsiz kredit almışdır. Müqavilələrə görə kreditlərin geri qaytarılması ildə iki dəfə 8 bərabər hissə olmaqla 2024-cü ilin sentyabr ayında başlayaraq 2027-ci ilin dekabr ayında başa çatacaq.

07 iyun 2017-ci il tarixində Qrup Maliyyə Nazirliyindən 11,183 min ABŞ dolları (19,011 AZN) məbləğində faizsiz kredit almışdır. Müqaviləyə görə kreditin geri qaytarılması ildə iki dəfə 8 bərabər hissə olmaqla 2025-ci ilin fevral ayında başlayaraq 2028-ci ilin avqust ayında başa çatacaq.

Qrup Maliyyə Nazirliyindən 2017-ci ilin sonunda 11,280 min ABŞ dolları (19,176 AZN) məbləğində faizsiz kredit almışdır. Müqaviləyə görə kreditin geri qaytarılması ildə iki dəfə 8 bərabər hissə olmaqla 2027-ci ilin fevral ayında başlayaraq 2030-cu ilin avqust ayında başa çatacaq.

Qrup Maliyyə Nazirliyindən 2018-ci ilin sonunda 11,390 min ABŞ dolları (19,363 AZN) məbləğində faizsiz kredit almışdır. Müqaviləyə görə kreditin geri qaytarılması ildə iki dəfə 8 bərabər hissə olmaqla 2028-ci ilin fevral ayında başlayaraq 2031-ci ilin avqust ayında başa çatacaq.

Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Bankından kredit

15 iyul 2016-cı il tarixində Qrup Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Bankı ilə faiz dərəcəsi illik 1% olmaqla 239,720 AZN məbləğində dövlət zəmanəti əsasında kredit razılaşmasını imzalamışdır. 31 dekabr 2016-cı il tarixinə Qrup cari infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün bu kreditin tam məbləğində vəsait yönəlmişdir. 31 dekabr 2018-ci il tarixinə kredit üzrə 73 AZN məbləğində ödənilməmiş yığılmış faiz qalığı mövcuddur.

Mənfəət vergisi istisna olmaqla vergilər və cərimələr üzrə kreditor borcu aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

	31.12.2018	31.12.2017
ƏDV	(534)	(11,378)
İqtisadi və maliyyə cərimələri	393	8,307
Əmlak vergisi	1,741	5,428
Mənbədən tutulan vergi	300	221
Torpaq vergisi	55	2,364
Gəlir vergisi	683	(1,185)
Yol vergisi	3	138
Cəmi digər vergilər və cərimələr üzrə	2,641	3,895
kreditor borcu		

Qrupun cəmi kreditor borcları tikinti xidmətlərinə görə kreditor borcları və təchizatçılar tərəfindən Qrupa təqdim edilmiş material, nəqliyyat, su təchizatı, enerji və kommunal xidmətlərə görə kreditor cəmisi 31.12.2017 tarixə - 493.995mln.m, 31.12.18 tarixə isə 434.072 mln.m olmuşdur.

	31.12.2018	31.12.2017
Satışdan gəlirlər	35,899	45,847
Enerji məsrəfləri	19 (47,202)	(44,807)
Təhlükəsizlik xərcləri	(3,851)	(3,822)
Su alışı	(42)	(50)
Digər xərclər	(6,416)	(31,134)

Satışdan gəlirlər və təxirə salınmış gəlirlər

Su satışı	115,549	110,621
Kanalizasiya xidmətləri	54,397	51,449
Digər satışlardan gəlirlər	6,769	3,675
Cəmi satışlardan gəlirlər	176,715	165,745
Təxirə salınmış gəlirlər	7,891	7,664

	Satış m/dəyəri	İnzibati xərclər	Satış/paylama xərcləri	Digər əm/ xərcləri	Cəmi
2018	92,937	22,989	76,102	492,876	684,904
2017	85,727	31,216	66,737	567,416	751,096

Cəmi digər gəlir: 2018-ci ildə = 26,300 mln.m, 2017-ci ildə isə 83,866 mln.m, o cümlədən DSMF üzrə borcların silinməsindən yaranan gəlirlər 16,5 (2017-ildə isə vergi borclarını silinməsindən yaranan gəlir -21.328 mln.m) olmuşdur.

MHBS və qüvvədə olan yerli vergi qanunvericiliyi arasındakı fərqlər maliyyə hesabatlarının hazırlanması məqsədləri üçün aktivlərin və öhdəliklərin balans dəyəri və onların vergi əsasları arasındakı müvəqqəti fərqlərə səbəb olmuşdur:

Mənfəət vergisi

31 dekabr 2018-ci il tarixində gələcək dövrə köçürülmüş zərərlər və digər müvəqqəti fərqlərdən uçota alınmamış təxirə salınmış vergi aktivinin ümumi qalığı, 1,161,719 AZN (31 dekabr 2017-ci il üzrə: 1,080,566AZN) təşkil etmişdir.

31 dekabr 2018-ci il və 31 dekabr 2017-ci il tarixlərində başa çatan illər üzrə vergi xərcləri və Qrupun yerli vergi dərəcəsinə vurulmuş uçot mənfəətinin/(xərcinin) nəticələri arasında üzləşdirmə aşağıda təqdim edilir:

	2018	2017
Vergidən əvvəl zərər	(479,132)	(508,188)
20 faiz vergi dərəcəsi ilə nəzəri vergi xərci	95,826	101,638
Çıxılmayan xərclər	(138)	(125)
Uçota alınmamış təxirə salınmış vergi aktivində artım	(96,757)	(101,675)
İl üzrə mənfəət vergisi xərci	(1,069)	(162)

Qrup konsolidasiya edilmiş vergi bəyannaməsini təqdim etmir. Qrupun cari strukturu baxımından Qrupun ayrı-ayrı müəssisələrinin vergi zərərləri və cari vergi aktivləri Qrupun digər müəssisələrinin cari vergi öhdəlikləri və vergiyə cəlb olunan mənfəəti ilə əvəzləşdirilə bilməz. Bu səbəbdən təxirə salınmış vergi aktivləri yalnız vergiyə cəlb olunan eyni müəssisəyə aid olduqda qarşılıqlı şəkildə əvəzləşdirilir.

Qrupun bir neçə törəmə müəssisəsinin vergi zərərləri var. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq onlar gələcək beş illik dövrə keçirilə bilər. Lakin, bu zərərlər zərər tarixçəsi olan törəmə müəssisələrə aid olduğundan təxirə salınmış vergi aktivləri tanınmamışdır, çünki bu zərərlər Qrup daxilində vergi tutulan mənfəətin əvəzləşdirilməsi üçün istifadə oluna bilməzlər. Qrup qiymətləndirməni apararaq belə nəticəyə gəldi ki, zərərlə çalışan törəmə müəssisələrinin qalıqları üzrə təxirə salınmış vergi aktivlərinin yaxın gələcəkdə bərpa olunması mümkün deyil. Bu səbəbdən Qrup bu müəssisələr üzrə təxirə salınmış vergi aktivləri üzrə tam ehtiyatı tanımışdır.

“AZƏRSU” ASC MİLLİ SU BAZARINDA RƏQABƏTLİLİYİNİN HÜQUQİ VƏ FAKTİKİ SƏVİYYƏSİ

Təbii inhisarlar haqqında qanuna əsasən Azərbaycanda Baş sutəmizləyici qurğular, magistral borular, su kəməri şəbəkəsi və onların üzərindəki təzyiq və tənzimləyici

qurğuların istismarı; Kanalizasiya təsərrüfatında aerasiya, mexaniki təmizləmə stansiyaları, nasosxanalar, baş və yağış kollektorları və kanalizasiya xətlərinin istismarı; Meliorasiya və irriqasiya sahələrinə aid olan su anbarları, kanallar, kollektorlar, boru kəmərləri və bəndlərin istismarı kimi sahələr təbi inhisar subyektləri hesab olunur. Başqa sözlə Azərsu ASC-nin fəaliyyəti bütövlükdə təbi inhisa sahəsində fəaliyyət kimi dəyərləndirilir.

“AZƏRSU” ASC SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ YOLLAR

SC-lərin yaradılması, idarəçiliyi, eləcə də təsisçilərinin (səhmdarlarının) hüquqları xüsusi normalarla tənzimlənir. SC-nin korporativ idarəetmə hüququna görə, Azərbaycan qanunvericiliyi Avropa modelinə əsaslanır. 2004-cü ilin mart ayının 6-dək səhmdar cəmiyyətləri “Səhmdar cəmiyyəti haqqında” (12 iyul 1994-cü il) qanunu rəhbər tuturdular. Bu tarixdən sonra isə qanun qüvvədən düşmüş və hazırda SC-lərin fəaliyyətində əsas normativ aktı Mülki Məcəllə (MM) təşkil edir .

2011-ci ilin yanvar ayında İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ictimaiyyətin geniş dairəsinin iştirakı ilə hazırlanmış “Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Standartları”-nı qəbul edilmişdir. Lakin standartların istifadəsi könüllü olduğu üçün onun praktikada tətbiq olunacağı əvvəlcədən böyük şübhə doğururdu. Altı ildən çox zaman keçməsinə baxmayaraq, bank və ya sığorta şirkəti olmayan hər hansı SC hələ nizamnaməsini bu standartlara uyğunlaşdırdığını bəyan etməmişdir.

Mili qanunvericilikdə səhmdar cəmiyyətlərinin maliyyə hesabatlılığı, o cümlədən iri dövlət vergi ödəyicilərinin gəlirlər və xərclər smetalarının hazırlanması, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 9 iyun 2005-ci il tarixli 102 nömrəli qərarı əsasında təmin edilir. Həmin qərarla «İri dövlət vergi ödəyicilərinin gəlirlər və xərclər smetalarının tərtibi Qaydaları» və «İri dövlət vergi ödəyicilərinin gəlirlər və xərclər smetalarının icrası üzrə monitorinqin aparılması Qaydaları» təsdiq edilmişdir.

Rəsmi məlumatlar və sorğumuza aldığımız cavablar üzərində qeyd olunan şirkətlərin hesabatlılığını tərtibi və aşkarlanması baxəməndan “Azərsu” ASC rəsmi saytında nəşr edilmiş məlumatlar haqqında aşağıdakıları demək olar:

- ✓ Azərsu ASC nizamnaməsini dərc edib;
- ✓ Azərsu ASC konsolidə olunmuş maliyyə hesabatları dərc olunur. Hesabatlarda MHBS tələbləri və Korporativ İdarəetmə Standartları yalnız qismən təmin edilir. Lakin bu hesabatlar Fəaliyyət haqqında məlumatlar qiymətləndirmə üçün yetərli deyildir;
- ✓ İri dövlət vergi ödəyicilərinin gəlirlər və xərclər smetalarının tərtibi Qaydaları və Onun icrası üzrə monitorinqin aparılması Qaydalarına əməl olunması haqqında məlumatlar yoxdur.

Dövlət müəssisələri və onların ixtisaslaşmalar üzrə formalaşmış birliklərinin adi müəssisələrdən çox mühüm bir fərqi, onların bəzilərinin formalaşmış ənənə və ya

“xüsusi statusları” sayəsində de-fakto əldə etdikləri “qeyri-leqal idarəetmə funksiyaları” hesabına, bir çox hallarda inhisarcılıq səviyyəsinə catan daha əlverişli biznes mühitinə malik olmasıdır. Belə müəssisələr, həm də, öz sahələri ilə yanaşı geniş spektrdə, təsərrüfatçılıq mühitinə ciddi təsir gücünə malikdir. Nəzərə almaq vacibdir ki, onların bəziləri iqtisadi dövriyyədə qiymət trendlərini formalaşdıran güclərdir və bu kimi səbəblərdən əslində kifayət qədər yüksək mənfəətliliyə malik olmalıdırlar. Nəzərə almaq vacibdir ki, belə müəssisələrin indiki fəaliyyət “qaydası”nın iqtisadiyyata mənfəətləri, yalnız qeyd olunan maliyyə nəticələri ilə bağlı məqamlardan ibarət deyildir. Onların mövcud “fəaliyyət modelini” həm də, iqtisadiyyatda təkmil rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının əsas maneələri hesab etmək olar. Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı yolunda artıq 30 illik tarixə malik olan ölkəmizdə, rəqabət münasibətlərini tənzimləyən xüsusi qanunun və ya daha düzgünü, rəqabət məəcəlləsinin indiyədək qəbul olunmamasına əngəl yaradan mühüm amillərdən biri də, belə “ağır çəkili” müəssisələrin mövqeyidir.

Azərbaycanda Dövlət aktivlərinin istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən məqamların mühüm bir istiqaməti, struktur yaradıcı rola malik iri vergi ödəyicilərinin fəaliyyətidir. Yaradılmış əlverişli şəraitə rəğmən, böyük həcmdə dövlət aktivlərini idarədən belə struktur yaradıcı dövlət müəssisələrinin fəaliyyətini məqbul hesab etmək olmaz. Belə ki onlar, qeyri-təbii “təbii inhisar” statusları ilə azad bazar münasibətləri şəraitində “ucuz”, yüksək mənfəətə istiqamətlənən fəaliyyətləri ilə, nəinki iqtisadi mühitə mənfəətlərinin neytrallaşdırılmasını təmin edə bilməmiş, hətta öz “dar” təsərrüfat maraqları nəminə, şəraitin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşlar.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 01 oktyabr tarixli 321 nömrəli qərarı ilə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunu aparmalı və maliyyə hesabatlarını təqdim etməli olan ictimai əhəmiyyətli qurumların (kredit təşkilatlarından, sığorta şirkətlərindən, investisiya fondlarından, qeyri-dövlət (özəl) sosial fondlarından, qiymətli kağızları fond birjasında dövriyyədə olan hüquqi şəxslərdən başqa) siyahısında digər strukturlarla yanaşı, bizim tədqiqat sferamıza aid olan təşkilatlarda vardır. Maliyyə Hesabatlılığını Beynəlxalq Standartlarını (MHBS) mühüm missiyalarından biri ictimai əhəmiyyətli təşkilatlarda maliyyə resurslarından istifadənin nəticəliliyi və səmərəliliyini qiymətləndirilməsi üçün, qurumun fəaliyyətinin açıqlığı və müqayisəliliyinin mümkünliyünün təmin edilməsi hesab edilir. Başqa sözlə, Azərbaycan respublikası üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən Azərsu kimi səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyətində MHBS standartlarının tətbiqi son dərəcə vacib vəzifədir.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYYƏLƏR

1. İctimai əhəmiyyətli qurumların fəaliyyətinin ictimaiyyət üçün açıqlığının sosial-siyasi əhəmiyyətinin milli qanunvericilik səviyyəsində hamılıqla təsbit edilməsi və fəaliyyət normasına çevirilməsinin təmin edilməsi hökumətin əsas prioritetlərindən olmalıdır. Bu məqsədlə həmin qurumların fəaliyyəti haqqında müfəssəl Hesabatın

(fəaliyyət planı, fəaliyyətin nəticəliliyi və maliyyə məsrəflərin əsaslandırılması) tərtibi və açıqlanması mexanizminin formalaşdırılması zəruridir.

2. İctimai əhəmiyyətli qurumların milli qanunvericiliyin təmin olunmasında "pilot" funksiyasını icra etməsi qanunvericiliyin digər strukturlarda daha mütəşəkkil əməl olunmasını stimullaşdırma bilməsi nəzərə alınmaqla xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

3. Tədqiq olunan strukturlarda informasiya açıqlığının adekvatlığının təmin edilməsi üçün, belə təşkilatlarda elektron saytların standartlarının hazırlanması və tətbiqinin məcburiliyi zəruridir.

4. Müasir dövrdə informasiyanın mühüm dəyər yaradıcı amilə çevirilməsini nəzərə alaraq, tədqiq edilən təşkilatlarda, ictimai fikrin öyrənilməsi və informasiya arealında yaranan aidiyyətli məlumatlara çevik, əsaslı və səlahiyyətli reaksiyaların təmin edilməsi məqsədi ilə, xüsusi fəaliyyətin gücləndirilməsi vacibdir.

5. Tədqiq edilən təşkilatların formalaşması və müasir "dayanıqlı inkişafının" əsas faktorunun Dövlətin himayəsi olmasını nəzərə alaraq, dövlətin milli iqtisadi inkişaf məqsədlərinin dəstəklənməsinin həmin təşkilatların fəaliyyətinə həlledici amilə çevirilməsinin təmin edilməsi vacibdir.

6. Hesab olunur ki, təcili olaraq Azərbaycanda Sudan istifadəsinin yaxşılaşdırılması və problemlərin həlli üçün qüvvədə olan Su məəcəlləsi ilə yanaşı Su strategiyası formalaşdırılmalı və realizasiyası təmin edilməlidir.

7. Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə sudan istifadəsinin strateji hədəfləri müasir inkişaf mərhələsində ictimai məhsul istehsalının su tutumluluğu, su itkisi, su hövzələrinin çirklənməsinin aşağı salınması kimi müəyyənləşdirilməlidir. Qeyd olunanlar həm içməli həm də istehsal məqsədli su istifadəsində vacibdir. Belə ki, dünya təcrübəsi və istehsal prosesinin mahiyyəti baxımından hesab olunur ki, su tutumluluğunun azadılması faktiki olaraq istehsalın enerji tutumluluğunun azadılması doğurur və buna görə də bütövlükdə xərclərin azalması, sudan istifadəsinin nəticəliliyinin yüksəlməsi baş verir.

AZƏRBAYCANDA TELEKOMMUNİKASIYA XİDMƏTLƏRİ SEKTORUNDA İDARƏETMƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ

Rövşən Ağayev

GİRİŞ

Son 50-60 ildə dünyada rabitə sektorunun rolu köklü şəkildə dəyişdi. Xüsusilə də telefon rabitəsi yarandığı ilk onilliklərdə əsas etibarlı ilə ünsiyyət vasitəsi kimi insanlara və biznesə xidmət göstərirdisə, ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq telefon rabitəsinin bazasında internetin yaranması, iqtisadiyyatın internet əsaslı rəqəmsal texnologiyalar əsasında sürətli inkişafı telefon rabitəsi sektorunun perspektivinə də münasibəti dəyişdi. Internetin yaranması ilə paralel sabit (simli) telefon şəbəkəsinə alternativ kimi mobil (simsiz) telefon şəbəkəsinin, həmçinin kosmik sənayenin ən mütərəqqi nailiyyətləri əsasında mobil və sürətli internetin də meydana gəlməsi rabitə sektorunu iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsinə çevirdi. İndi artıq bu sektor ötən əsrin 80-ci illərində mövcud olan ənənvi “telefon-poçt” sektoru deyil, müasir funksiyalarına uyğun olaraq iqtisadi fəaliyyətlərin təsnifatında “innovasiya və informasiya” sektoru adlandırılır.

Sektorun iqtisadiyyatda sürətlə artan rolu bu sahədə islahatlara yanaşmanı da dəyişdi. Təxminən 30 il öncəyə qədər telekommunikasiya və rabitə xidmətləri çox az istisnalarla bütün dünyada dövlət tərəfindən təqdim edilirdi. Lakin araşdırma və analizlər göstərdi ki, rəqabətsiz mühitdə fəaliyyət göstərən dövlət rabitə xidmətlərinin xərclərinin yüksək, xidmətlərin məhsuldarlığının və keyfiyyəyyətinin aşağı olduğunu üzə çıxardı. Çünki dövlətə məxsus inhisarçı şirkətləri rəqabətə ehtiyac duymadıqları üçün texnoloji dəyişikliklərə çevik reaksiya vermirdi. Müxtəlif ölkələrdə rabitə sektorunda başlayan liberallaşdırma dalğasının məqsədi bu sektorda rəqabəti artırmaq və nəticədə istehlakçıların rabitə xidmətlərinə əlçatanlığının artırılmasını, eləcə də xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək olub. Rəqabətin formalaşdırılması ona görə lazım idi ki, alternativ operatorlar üçün bazara girməkdə heç bir maneə olmasın, heç bir operator bazarda hökmran mövqə tutmasın, rəqiblərə münasibətdə məhudlaşdırıcı davranışlar nümayiş etdirə bilməsin. Bu zaman əsas addımlardan biri rabitə sektorunda siyasət hazırlayan ailə dövlət qurumundan (məsələn, Rabitə Nazirliyindən) asılı olmayan, avtonom bir tənzimləyici orqanın formalaşdırılması çox önəmlidir. Bu orqan müəyyən edilən siyasət çərçivələri daxilində bazar oyunçularının fəaliyyətini izləyir, rəqabət mühitini pisləşdirən istənilən operatora qarşı hüquqi alətlər əsasında qərarlar qəbul edir.

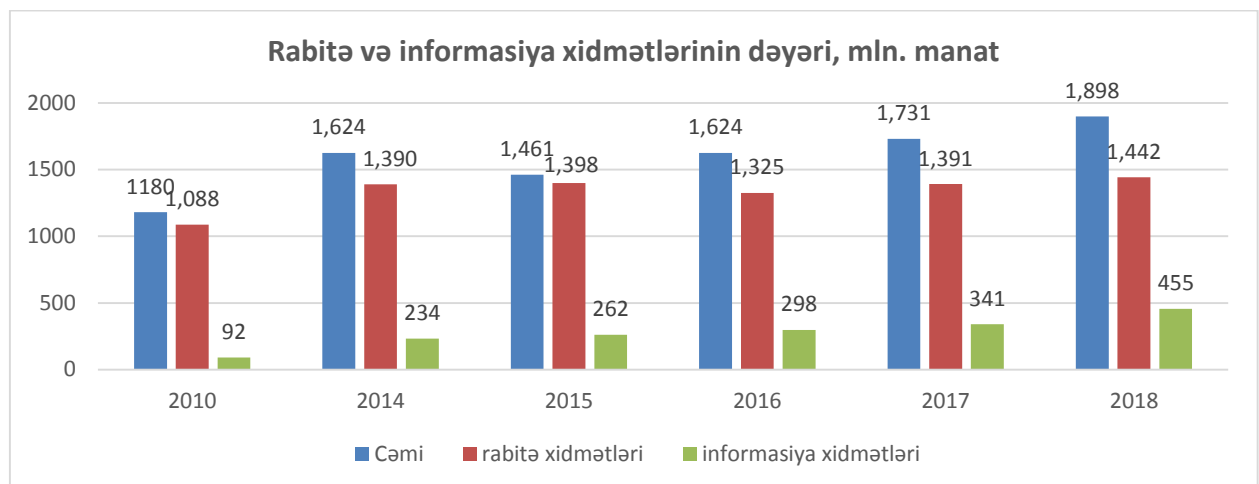
Bazarda inhisarçılıq, xidmətin əsasən bir operatorin əlində cəmlənməsi yalnız rəqiblərin bazara girişinin qarşısını almır, eləcə də aşağı keyfiyyətdə xidmət göstərir. Çünki bazarda rəqib olmadıqda, onu keyfiyyətli xidmətə məcbur edən mexanizm olmur.

Son illər Azərbaycanda da rabitə sektorunda islahatlar fəal şəkildə hökumətin gündəliyinə daxil oldu. Xüsusilə də 2016-cı ildə telekommunikasiya sektorunun inkişafı ilə bağlı Yol Xəritəsinin qəbulu islahatlara rəsmi marağın ifadəsi kimi ortaya çıxdı. Sektorda dövlət payının özəlləşdirilməsi, müstəqil tənzimləmə orqanının yaradılması çox vacib hədəflər kimi müəyyən edildi.

Təqdim olunan analizdə bu islahat çağırışları yanaşı telekommunikasiya sektorunun mövcud durumu statistik baxımdan təhlil edilir, sektorun əsas oyunmularının xidmətlər bazarında rolu nəzərdən keçirilir, dövlət şirkətlərinin mövcud idarəetmə təcrübəsi nəzərdən keçirilir.

RABİTƏ SEKTORUNUN İQTİSADİYYATDA YERİ VƏ TELEFON XİDMƏTLƏRİNİN ÖLKƏNİN RABİTƏ SEKTORUNDA YERİ

Azərbaycan iqtisadiyyatında rabitə sektoru əhəmiyyətli paya malik deyil. 2019-cu ildə ÜDM-nin cəmi 1.8%-i rabitə və informasiya xidmətlərinin hesabına formalaşmış¹⁴⁵. Bununla belə, son 10 ildə bu sektor real böyümə tempi ən yükək olan 2 iqtisadi fəaliyyət sahəsindən biridir (digər sahə isə turizmdir). Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin 2010-cu ilin müqayisəli qiymətləri ilə apardığı hesablamaya görə, 2010-2017-ci illərdə real böyümə ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə 9%, ticarət üzrə 41%, kənd təsərrüfatı üzrə 24%, emal sənayesi üzrə 20%, tikinti üzrə 19% təşkil etdiyi halda, rabitə və informasiya sektor real olaraq 2 dəfə artmış¹⁴⁶.

¹⁴⁵ "Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yekunları -2019": <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=6>

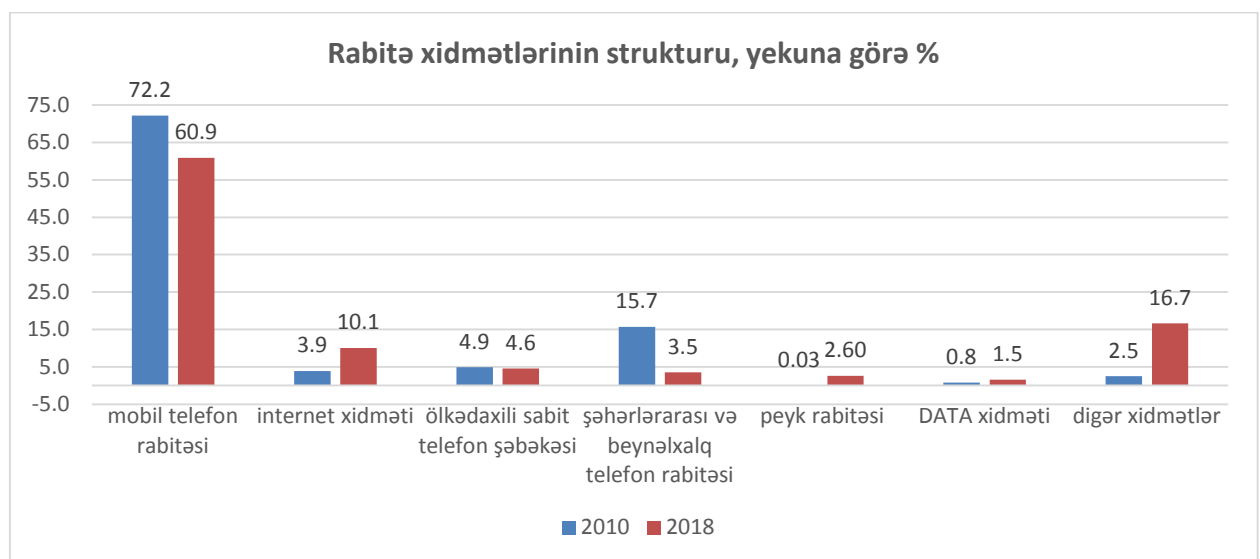
¹⁴⁶ «İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ümumi daxili məhsul istehsalı (2010-cu ilin qiymətləri ilə)» https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına görə, son illər “rabitə və informasiya” sektoru üzrə xidmətlərin ümumi dəyərinin təxminən 75%-i rabitə, 25%-i isə informasiya xidmətləri hesabına formalaşır. 2018-ci ildə sektor üzrə 1897 mln. manat ümumi buraxılışın 1442 mln. manatı rabitə, 455 mln. manatı isə informasiya xidmətlərinin payına düşüb.

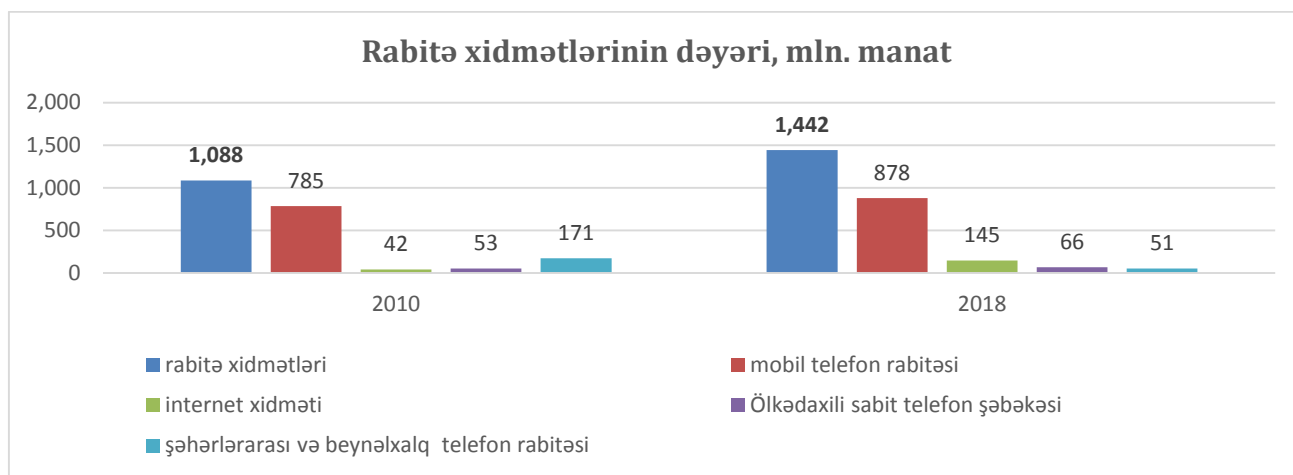
Lakin son illər informasiya xidmətləri rabitə xidmətlərinə nisbətən daha üstün sürətlə artıb. 2010-2018-ci illərdə informasiya xidmətlərinin dəyəri 92 mln. manatdan 455 mln manata çatdığı halda (artım 5 dəfə), rabitə xidmətlərinin dəyəri 1088 mln. manatdan 1442 mln. manata (artım 32.3%) yüksəlib.

İnformasiya xidmətlərinin strukturunda proqram təminatı (həmçinin bu sahədə məsləhət xidmətləri) və teleradio transliyası üstünlük təşkil edir.

Rabitə xidmətlərinin strukturunda isə əsas yeri mobil telefon rabitəsi tutur. Doğrudur, 2010-2018-ci illərdə mobil telefon rabitəsinin sektorun ümumi xidmətlərində payında azalma davam edib və 72.2%-dən 60,9%-ə enib. Şübhəsiz ki, telefon xidmətlərinin bazar payının azalması internetin sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Həm mobil, həm də sabit telefon şəbəkəsi üzərindən internet xidmətlərinin genişlənməsi, istər ev təsərrüfatlarının, istərsə də biznesin müxtəlif proqramlar (WhatsApp, Signal, Facebook və s.) üzərindən görüntülü və səsli danışmaq imkanlarının yaranması telefon xidmətlərinə tələbatı azaldıb.

İnternet üzərindən ünsiyyət qurmaq üçün xidmətlərin təklif edilməsi ölkədaxili sabit telefon şəbəkəsinin və beynəlxalq telefon rabitəsinin də bazarda tutduğu yeri əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdırıb. 2010-2018-ci illərdə şəhərlərarası və beynəlxalq telefon rabitəsinin rabitə xidmətlərində payı 15.7%-dən 3.5%-ə, ölkədaxili sabit telefon şəbəkəsinin xüsusi çəkisi isə 4.9%-dən 4.6%-dən enib.

Rəsmi statistik məlumatlardan göründüyü kimi 2010-cu ildə 3 telefon xidmət növü – mobil rabitə, ölkədaxili sabit şəbəkə və beynəlxalq (həmçinin şəhərlərarası) telefon xidmətlərinin ümumi dəyəri 1009 mln. manat və ya bütün rabitə xidmətlərinin dəyərinin 92,7%-ni təşkil etdiyi halda, 2018-ci ildə telefon xidmətlərinin dəyəri 995 mln. manata enmişdi (1.4% azalma). Halbuki həmin dövrdə internet xidmətlərinin dəyəri 103 mln. manat (təxminən 3.5 dəfə) artaraq 145 mln. manata yüksəlmişdir. Təhlil aparılan dövrdə rabitə xidmətlərinin dəyərinin 354 mln. manatlıq ümumi artımının təxminən üçdə biri internet xidmətlərinin sürətli artımı ilə bağlı olmuşdur.

TELEFON XİDMƏTLƏRİ BAZARININI ƏSAS AKTYORLARI: DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SEKTOR

Azərbaycanın telefon xidmətləri sektorunda həm dövlət, həm də özəl rabitə müəssisələri fəaliyyət göstərir. Dövlət müəssisələri ilə paralel özəl operatorlar telefon xidmətləri sektorunun hər 3 segmentində - mobil və sabit şəbəkə ilə telefon xidmətləri, eyni zamanda internet xidmətlərində mövcuddurlar.

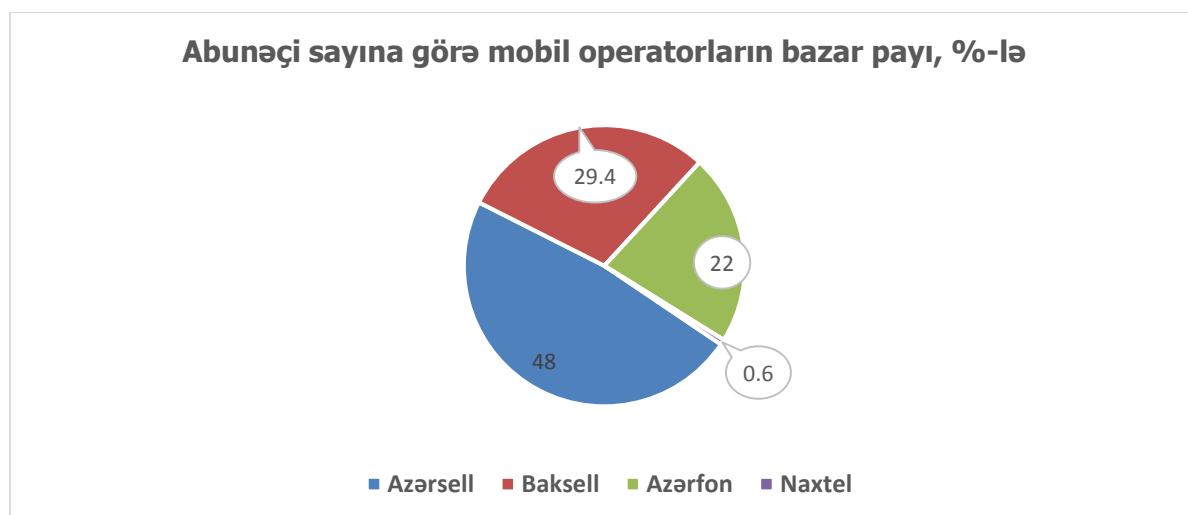
Dövlət və qeyri-dövlət telefon (internet) xidməti operatorlarının fəaliyyətinə dair göstəricilər

	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Mobil telefon operatorlarının sayı, ədəd	3	3	3	3	4	4
Ondan özəl operatorlar	3	3	3	3	3	2
Dövlət şirkətləri	0	0	0	0	1	1
Qarışıq (dövlət-özəl) mülkiyyətə aid mobil telefon şirkətləri	0	0	0	0	0	1
Sabit şəbəkə üzrə telefon müəssisələrinin sayı, ədəd	6	6	6	6	6	7
Ondan özəl	3	3	3	3	3	4

Dövlət	3	3	3	3	3	3
İnternet xidməti göstərən operatorların sayı, ədəd	28	30	37	34	41	41
Ondan özəl	25	27	34	31	38	38
Dövlət	3	3	3	3	3	3
Sabit şəbəkə telefon stansiyalarının (ATS) ümumi sayı, ədəd	1394	1646	1790	1817	1881	1949
Özəl şirkətlərə məxsus ATS-lərin sayı, ədəd	16	13	9	9	9	6
Dövlət müəssisələrinə məxsus ATS-lərin sayı	1378	1633	1781	1808	1872	1943
ATS-lərin ümumi tutumu, min nömrə	1667,3	1844,2	1854,5	1875,6	1892,2	1962,5
Özəl ATS-lərin nömrə tutumu, min nömrə	130,4	83,8	80,7	109,1	109,9	93,9
Dövlət ATS-lərinin nömrə tutumu, min nömrə	1536,9	1760,4	1773,8	1766,5	1782,3	1868,6
Sabit şəbəkə telefonları, min nömrə	1439,6	1485,3	1467,7	1452,0	1460,3	1462,4
Özəl şəbəkəyə məxsus telefonlar, min nömrə	106,2	57,5	56,7	69,5	76,6	64,0
Dövlət şəbəkəsinə məxsus telefonları, min nömrə	1333,4	1427,8	1411	1382,5	1383,7	1398,4
Mənzillərdə olan sabit şəbəkə telefonları, min nömrə	1289,6	1362,9	1348,5	1321,7	1324,4	1309,7
Özəl şəbəkə üzrə mənzillərdə olan sabit şəbəkə telefonları, min nömrə	58,3	53,4	53,2	46,5	44,3	32,8
Dövlət şəbəkəsi üzrə mənzillərdə olan sabit şəbəkə telefonları, min nömrə	1231,3	1309,5	1295,3	1275,2	1280,1	1276,9
Mobil telefon abunəçilərinin sayı, min nəfər	8938,7	10102	10697	10189	10127	10340
Ondan özəl	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y
Dövlət	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y
Qarışıq mülkiyyət	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y
Sabit şəbəkə telefon xidmətlərinin dəyəri, mln. manat	53,0	62,0	67,3	68,7	72,9	65,7

Ondan özəl	18,9	9,1	8,9	8,6	8,4	5,5
Dövlət	34,1	52,9	58,4	60,1	64,5	60,2
Mobil telefon xidmətlərinin dəyəri, mln. manat	785,3	915,2	873,4	825,1	857,0	878,3
Ondan özəl	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y
Dövlət	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y
Qarışıq mülkiyyət	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y
İnternet xidmətlərinin dəyəri, mln. manat	42,3	110,9	122,1	119,3	132,7	145,3
Ondan özəl	35,0	73,0	79,5	74,3	83,1	80,4
Dövlət	7,3	37,9	42,6	45	49,6	64,9
Şəhərləarası və beynəlxalq telefon rabitəsi xidmətləri, mln. manat	170,4	152,5	115,4	91,9	63,4	50,7
Ondan özəl	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y
Dövlət	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y	m.y

Azərbaycanda 4 mobil telefon operatoru fəaliyyət göstərir. Onlardan 2-ü tamamilə özəl sektora məxsusdur - "Azerfon" və "Baksell" şirkətləri. Digər 2 şirkətdə "Azərsell" və "Naxtel" şirkətlərində dövlət də iştirak edir.

"Naxtel"də dövlət payının həcmilə bağlı açıq informasiya mənbələrində hər hansı məlumat yoxdur. Şirkətin saytında yalnız qurumun 2015-ci ildə təsis edildiyi, 2017-ci ildən xidmətlər göstərməyə başladığı barədə informasiya var¹⁴⁷. Lakin "Azərsell" şirkətinin 51.3%-lik payını 222 milyon avro qarşılığında 2018-c ilin marta ayından

¹⁴⁷ <http://naxtel.az/02.html>

dövlət mülkiyyətinə keçməsinə dair şirkətin öz saytıda məlumat açıqlanıb¹⁴⁸. Həmin məlumatda vurğulanır ki, "Fintur" şirkəti özünün "Azertel Telekommunikasiya Yatırım Dış Ticaret A.Ş" (Azertel) şirkətindəki 51.3 faizlik payını Azərbaycan Respublikasının tam dövlət mülkiyyətində olan "Azərbaycan Beynəlxalq Telekom MMC"yə (Azintelecom) satır. Bu sövdələşmədən sonra şirkətin dövlət mülkiyyətinə keçəndən sonra qalın 42.2%-i "Cenay İletisim"də və 6.5%-i Maltanın "FA Invest" şirkətində qalıb.

"Azərsell"də dövlət payı təmin edildikdən sonra Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi açıqlama verib ki, ölkə qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada "AzInTelecom"un "Azercell"də payların özəlləşdirilməsi barədə qərar qəbul ediləndə, "AzInTelecom" "Azercell"in iştirakçısı qalacaq¹⁴⁹. Bu açıqlama onu göstərir ki, hələ dövlət şirkətin payını alarkən müəyyən müddət sonra özəlləşdirmə perspektivinin olacağını istisna etməyib. Dövlət payının sahibi kimi Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin strukturuna daxil olan "AzInTelecom" şirkəti Rabitə Nazirliyinin əmrilə 1 mart 1994-cü ildə "Aztelekom İB"-nin tərkibində yaradılsa da, 1 yanvar 1997-ci ildən Beynəlxalq Əlaqələr və Hesablaşmalar Mərkəzi (BƏHM) kimi Nazirliyin tərkibində ayrıca müəssisəyə çevrilmişdir. 2015-ci ilin iyunundan isə müəssisə təşkilati-hüquqi forması dəyişdirilərək "Azerbaijan International Telecom (AzInTelecom)" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti kimi fəaliyyətə başlayıb. Şirkət 3 istiqamətdə fəaliyyət göstərir: (i) beynəlxalq səs telefon trafik mübadiləsinin təşkilində Azərbaycanla xarici dövlətlərin telekommunikasiya operatorları arasında müqavilələri imzalayır, coğrafi və şəbəkə baxımından alternativ marşrutlarla beynəlxalq telefon kanallarının yaradılması və istismarı, beynəlxalq telekommunikasiya xidmətlərinin mübadiləsinin aparılması və marşrutlandırmanın optimallaşdırılması, səs trafikinin təşkil edilməsi və bu xidmətlərə görə qarşılıqlı operatorlararası hesablaşmalar aparır; (ii) Azərbaycanla dünya ölkələri arasında mübadilə olunan beynəlxalq telekommunikasiya xidmətlərinin alternativlik və yüksək keyfiyyət əsasında aparılmasını təmin edir; (iii) **ölkə** qanunvericiliyinə uyğun olaraq vahid əmtəə bazarında müəssisə və təşkilatların fəaliyyəti üçün lazımi şəraitin yaradılması, telekommunikasiya vasitələri və qurğularının texniki səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi və istehlakçıların tələbləri səviyyəsinə qaldırılması, daxili bazarda rəqabət üçün şərait yaradılması, eləcə də, qabaqcıl texnologiyanın tətbiq edilməsinə şərait yaradır.

"Azerfon" və "Baksell" şirkətlərinin bazar payı birlikdə 50%-ə yaxındır. "Azerfon" rəsmi açıqladığı məlumatlarda abunəçi sayı barədə məlumat yoxdur, lakin digər şirkətlərin məlumatları əsasında bu göstəricini müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, "Azərsell" şirkəti 5 mln. nəfər¹⁵⁰, "Baksell" şirkəti isə 3 mln. nəfərdən¹⁵¹ bir qədər artıq, "Naxtel" şirkəti isə 65 minə¹⁵² yaxın abunəçisi olduğunu açıqlayıb. Rəsmi statistikaya görə, bütün mobil telefon abunəçikərinin sayının 10.4 mln. nəfərə yaxın

¹⁴⁸ <https://www.azercell.com/az/news/show/835/>

¹⁴⁹ <https://azintelecom.az/az/view/news/37/azintelecom-mmc-azercell-telecom-mmc-nin-idare-edilmesini-temin-eden-sehmlerin-n>

¹⁵⁰ <https://www.azercell.com/az/company/>

¹⁵¹ <https://www.bakcell.com/az/company>

¹⁵² <http://www.sergqapisi.az/index.php/ictimai-siyasi/17770-nakhtel-4zh-2019-dzu-ildae-khidmaet-kategoriyalar-n-daha-da-zhenishlaendiraedzaek.html>

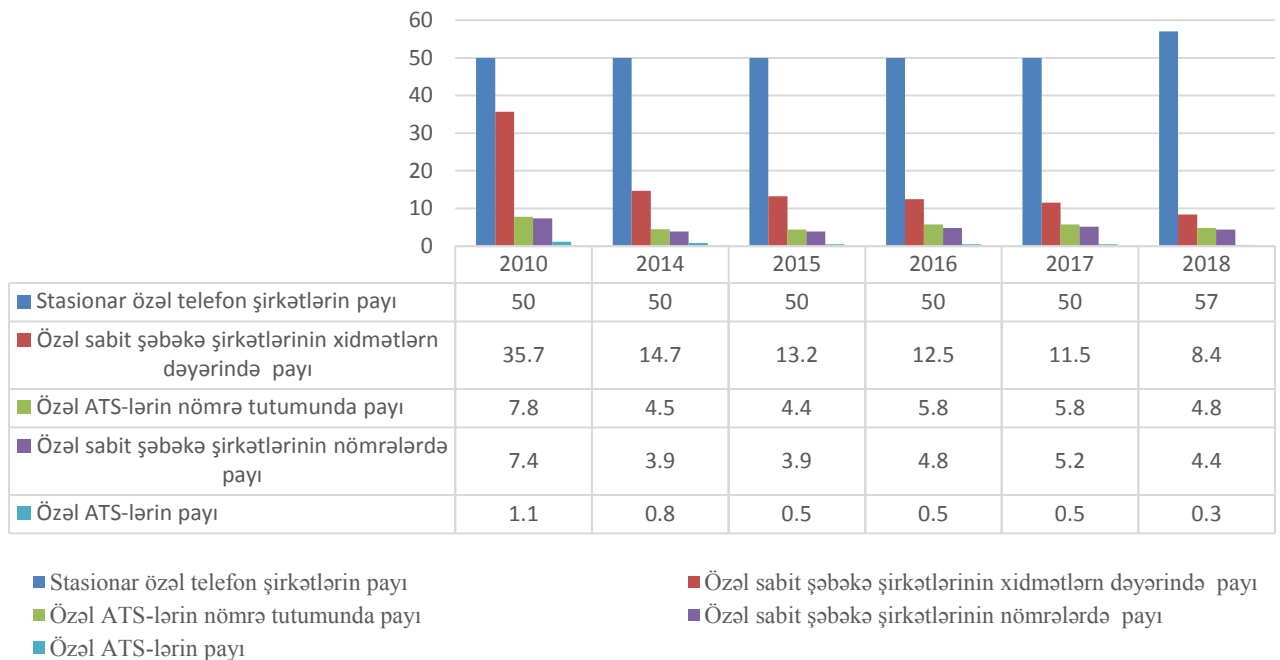
olduğunu nəzərə alsaq, deməli, "Azerfon" şirkətinin abunəçilərinin sayı 2.2-2.3 mln. nəfər intervalında dəyişir. Bu məlumatlardan çıxış etsək, abunəçi sayına görə, bazarın 48%-i "Azərsell", 29.4%-i "Baksell", 22%-i "Azərfon", 0.6%-i isə "Naxtel" şirkətlərinə məxsusdur. Əldə olunan gəlirlərə görə bazar payının müəyyən edilməsi üçün isə zəruri informasiyalar yoxdur. Belə ki, "Azərsell" istisna olmaqla yerdə qalan digər 3 mobil operatorun maliyyə hesabatları açıq deyil.

"Azərsell"-in 2018-ci il maliyyə hesabatına¹⁵³ görə, şirkətin ümumi gəliri 421.2 mln. manat olub. Rəsmi statistik məlumata görə, 2018-ci ildə bütün mobil telefon xidməti bazarı üzrə məcmu gəlirin 878 mln. manat olduğunu nəzərə alsaq, deməli "Azərsell" bazar üzrə bütün mədaxilin 48%-ni sahib olub. Bu fakt onu göstərir ki, abunəçi sayına əsasən bazar payı gəlirlərə əsasən bazar payı göstəricisinə uyğundur.

Mobil telefon xidmətləri bazarında dövlətin payına gəldikdə, rəsmi statistikanın bu barədə məlumatı açıqlamıdığını nəzərə alsaq, bunu yalnız dolaylı yolla hesablamaq mümkündür. Əgər nəzərə alsaq ki, "Azərsell"-in yarısında bir qədər çoxu (51,3%) dövlətə məxsusdur, eləcə də dövlət müəssisəsi kimi "Naxtel"-in iştirakını nəzərə alsaq, bu xidmətlər bazarında dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin təxminən 25%, yerdə qalan 75% mobil telefon xidmətlərinin isə özəl sektora aid olduğu görünür.

Mobil telefon bazarından fərqli olaraq sabit şəbəkə telefon xidmətlərində dövlət sektoru dominantdır. Statistik məlumatlar göstərir ki, sabit şəbəkə telefon xidmətləri bazarında 7 şirkət fəaliyyət göstərir. Onlardan 3 dövlət şirkəti ("Aztelekom" MMC, "Bakı Telefon Rabitəsi" MMC və "Naxçıvan Telekom" MMC), yerdə qalan 4 müəssisə isə özəldir.

Sabit şəbəkə özəl telefon şirkətlərinin bazar payı, %

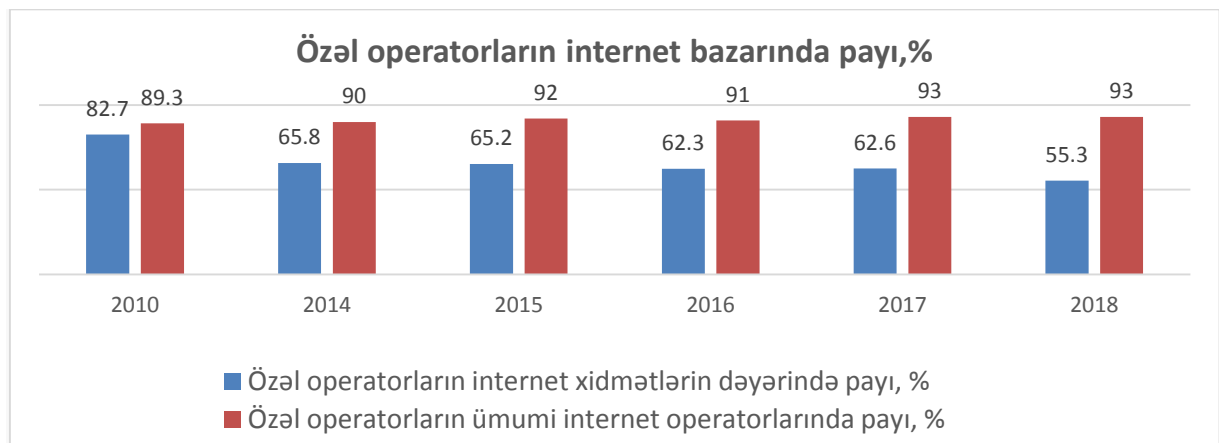

¹⁵³ [https://www.azercell.com/media/html/files/AZERCELL%20TELECOM%20LLC%202018%20summary%20FS_AZE\(2\).pdf](https://www.azercell.com/media/html/files/AZERCELL%20TELECOM%20LLC%202018%20summary%20FS_AZE(2).pdf)

Say etibarı ilə özəl sabit şəbəkə telefon şirkətləri üstün paya malikdir – 2018-ci ildə xidmət təklif edən 7 şirkətdən 4-ü və ya 57%-i qeyri-dövlət müəssisələri olub. 2010-2017-ci illərdə isə 6 şirkətdən 3-ü özəl sektora aid olmuşdur. Lakin bazar payı ilə bağlı digər göstəricilərdə özəl sabit şəbəkə şirkətlərinin xüsusi çəkisi çox aşağıdır. 2010-2018-ci illərdə özəl operatorların xüsusi çəkisi sabit şəbəkə xidmətlərinin dəyərində 35,7%-dən 8,4%-ə, ATS-lərin sayında 1.1%-dən 0.3%-ə, nömrə tutumunda 7.8%-dən 4,8%-ə, aktiv istifadə olunan nömrələrdə 7.4%-dən 4,4%-ə enmişdir. Mütləq rəqəmlərlə təhlil aparılan dövrdə özəl ATS-lərin sayı 16-dan 6-ya azalmış, dövlət ATS-lərin sayı 1378-dən 1943-ə yüksəlmiş, telefon xidmətlərdən əldə edilən gəlirlərin məbləği özəl sektor üzrə 18.9 mln. manatdan 5.5 mln. manata enmiş, dövlət sektoru üzrə 34.1 mln. manatdan 60.2 mln. manatadək artmış, aktiv istifadə olunan nömrə sayı özəl sektor üzrə 106.2 mindən 64 minə endiyi halda dövlət müəssisələri üzrə 1333.4 mln. ədəddən 1398.4 minə yüksəlmişdir. Beləliklə, bazar payını xarakterizə edən əsas göstəricilərdən çıxış etsək, sabit şəbəkə xidmətlərində dövlət sektorunun payı 95%-ə yaxındır.

Özəl sektora məxsus internet xidmətləri təqdim edən şirkətlər say etibarı ilə daha çoxdur. Rəsmi statistik məlumata görə, 2010-2018-ci illərdə internet xidməti göstərən ümumi müəssisələrin sayı 28-dən 41-ə, o cümlədən özəl operatorların sayı isə 28-dən 41-ə yüksəlib.

Bu dövr ərzində dövlət sektorunda internet xidməti göstərən operatorların sayı dəyişməz qalıb – 3 şirkət. Bu şirkətlər əsasən həm də sabit şəbəkə telefon xidməti göstərən şirkətlərdir (Aztelemeknet, Bakinternet və Azdatakom). Bura yalnız pərakəndə xidmətlər bazarını iştirakçıları daxildir.

Beynəlxalq internet trafikinin ölkəyə çatdırılmasını təmin edən şirkətlərin fəaliyyəti ayrıdır və bu sahədə cəmi 2 şirkət – “Delta Telekom” və “Azərtelekom” fəaliyyət göstərir ki, onların hər ikisi özəl sektora məxsusdur. Bu şirkətlər beynəlxalq naqillli telefon əlaqəsini, internet, eləcə də məlumat və səs ötürülməsini təmin edir, əhaliyə və biznesə internet xidməti təklif edən operatorlara internet kanalları (topdansatış internet) açır.

Rəsmi statistika yalnız şəhərləarası və beynəlxalq telefon rabitəsi xidmətləri bazarında özəl sektora dair məlumat açıqlamır. Bu bazarda xidmələrin dəyəri 2010-2018-ci illərdə 3 dəfədən çox azalara 170 mln. manatdan 51 mln. manata qədər enmişdir. 2018-ci ilin yekunlarına görə, bu xidmətlərin dəyərinin

TELEFON XİDMƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ MÖVCUD İDARƏETMƏ STRUKTURU

Telefon və internet xidmətlərinin tənzimlənməsi sahəsində əsas tənzimləyici normativ sənəd “Telekommunikasiya haqqında” Qanundur¹⁵⁴. Bu qanuna əsasən xidmətləri təqdim edən bazar subyektləri 2 kateqoriyaya ayrılır:

- (1) **Telekommunikasiya operatoru** - mülkiyyətində olan telekommunikasiya şəbəkəsi vasitəsilə xidmətlər göstərən hüquqi şəxs və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər;
- (2) **Telekommunikasiya provayderi** – telekommunikasiya operatorunun şəbəkəsindən istifadə edərək xidmətlər göstərən hüquqi şəxs və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər.

Qanunun 23-cü maddəsinə görə, telekommunikasiya xidmətinə telefon (məftilli), sellülar (mobil), peyinq, simsiz telefon, respublikadaxili və beynəlxalq telekommunikasiya xidməti, internet xidməti, televiziya və radio yayımı xidmətləri və s. daxildir.

Məftilli telefon xidməti - hərəkətsiz (stasionar) son avadanlıqdan istifadə etməklə göstərilən telekommunikasiya xidmətidir. Sellülar (mobil) xidmət istifadəçinin son avadanlığı telekommunikasiya şəbəkəsinin bütün son nöqtələri çərçivəsində sərbəst hərəkət edərək mobil stansiyanın məxsusiləşdirmə kodunu saxlamaqla radiotexnologiyaları tətbiq etməklə göstərilən telekommunikasiya xidmətidir. Simsiz telefon xidməti istifadəçinin son avadanlığının telekommunikasiya şəbəkəsinin bir kommutasiya mərkəzinə qoşulmuş son nöqtələri hüduddlarında sərbəst hərəkət etməklə və məxsusiləşdirmə kodunu saxlamaqla radiotexnologiyalardan istifadə etməklə göstərilən telekommunikasiya xidmətidir. Ölkədaxili telekommunikasiya xidməti ölkə daxilində, o cümlədən respublikanın ayrı-ayrı şəhərləri və rayonları arasında, beynəlxalq telekommunikasiya xidməti isə ölkədən xaricə və xaricdən ölkəyə müxtəlif vasitələrlə (kabel, radiorele, peyk və sair) telekommunikasiyanın yaradılması məqsədilə göstərilən xidmətdir. İnternet telekommunikasiya xidməti beynəlxalq standartlarla müəyyən olunan İnternet protokol əsasında qlobal informasiya şəbəkəsində göstərilən telekommunikasiya xidmətidir.

“Telekommunikasiya haqqında” Qanunun 3-cü maddəsi müvafiq xidmətlərin göstərilməsi sahəsində bir sıra prinsipləri müəyyən edir. Həmin prinsiplər bütün operator və provayderlərin hüquq bərabərliyini və onların qanuni mənafələrinin qorunmasını, tarif siyasətinin tənzimlənməsini, telekommunikasiya xidmətləri

¹⁵⁴ <http://www.e-qanun.az/framework/10663>

bazarında inhisarçılığın yolverilməzliyini və sağlam rəqabət mühitinin təmin edilməsini, qərarların qəbul edilməsində şəffaflıq və aşkarlığın təmin edilməsini, telekommunikasiya sahəsində dövlət tənzimləmə funksiyalarının təsərrüfat funksiyalarından ayrılmasını nəzərdə tutur. Qanunun 6-cı maddəsi telekommunikasiya sahəsində dövlət tənzimlənməsinin formalarını müəyyən edir və bura daxildir: telekommunikasiya fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, telekommunikasiya sahəsində sertifikatlaşdırmanın təşkili, telekommunikasiya xidmətləri üzrə tariflərin tətbiqi, telekommunikasiya sahəsində sağlam rəqabət mühitinin və antiinhisar fəaliyyətin tənzimlənməsi, operatorlar arasında qarşılıqlı arabağlantı münasibətlərinin tənzimlənməsi, internet telekommunikasiya xidməti göstərən operatorların və provayderlərin uçotunun aparılması.

Qanunun 8-ci maddəsi telekommunikasiya fəaliyyəti lisenziyalaşdırılmasını tələb edir. "Lisenziyalar və icazələr haqqında" Qanunun¹⁵⁵ 1 sayılı Əlavəsində telefon (məftilli və simsiz), İP-telefoniya (internet telefoniya) xidmətləri lisenziyalaşdırılan fəaliyyətlər hesab edilir.

"Telekommunikasiya haqqında" Qanunun 9-cu maddəsinə əsasən, ümumi istifadədə olan telekommunikasiya şəbəkələrindəki zəruri vasitə və qurğular sertifikatlaşdırılmalıdır.

Rabitə xidmətlərinin tarfilərinin tənzimlənməsi nəzərdə tutulur (maddə 10). "Qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənen malların (işlərin, xidmətlərin) Siyahısının təsdiqi haqqında" Nazirlər Kabinetinin 28 sentyabr 2005-ci il tarixli 178 sayılı qərarına¹⁵⁶ əsasən telefon rabitəsi xidmətlərinin tarifləri dövlət tərəfindən müəyyən edilir.

Qanunun 11-ci maddəsinə əsasən, telekommunikasiya sahəsində sağlam rəqabət mühitinin təmin edilməsiz üçün inhisarçılıq fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənilir. Bu tənzimləmə rabitə xidmətləri göstərən operator və provayderlərin bərabərhüquqlu subyektlər kimi fəaliyyətinin təmin olunmasının nəzərdə tutur. Bu maddəyə görə, müvafiq xidmət bazarında antiinhisar qanunvericiliyə əsasən hökmran mövqe tutan operator və provayder fəaliyyətində aşağıdakı şərtlərə riayət etməlidir:

- telekommunikasiya xidməti bazarına bərabərhüquqlu daxilolmanı təmin etmək məqsədilə eyni xidməti göstərən digər operatorlara arabağlantı məqsədləri üçün şəbəkələrə qoşulması və trafik mübadiləsi üzrə bərabər şərait yaratmağa borcludur;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olunmaqla arabağlantı məqsədləri üçün öz şəbəkəsinə digər operatorun və ya provayderin müvafiq müqavilə əsasında qoşulmasından imtina edə bilməz;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olunmaqla öz şəbəkəsi vasitəsilə xətləri (kanalları) digər operatorlara və provayderlərə ümumi müqavilə əsasında icarəyə verir;

¹⁵⁵ <http://www.e-qanun.az/framework/32626>

¹⁵⁶ <http://www.e-qanun.az/framework/11342/>

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı hökmran mövqe tutan operatorun, provayderin uyğun fəaliyyəti üzrə xüsusi tələblər müəyyən edir;
- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları telekommunikasiya sahəsində haqsız rəqabətin və inhisarçı fəaliyyətin qarşısının alınması üzrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tədbirlər görür;
- Haqsız rəqabətə, istifadəçilərin maraq və hüquqlarının pozulmasına, yaxud qanuna zidd olan hər hansı digər əməllərə yol verən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Daha bir dövlət tənzimlənməsi maləti internet telekommunikasiya xidməti göstərən operatorların və provayderlərin uçota alınmasıdır (maddə 13-1.). Bu xidmətləri göstərən operatorlar və provayderlər xidmət göstərməyə başladıkları vaxtdan 15 gün müddətində müvafiq icra hakimiyyəti orqanında uçota durmalı, habelə uçot məlumatlarında baş vermiş dəyişiklik barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına dəyişikliyin baş verdiyi vaxtdan 10 gün müddətində məlumat verməlidirlər. Nazirlər Kabinetinin 12 oktyabr 2017-ci il 427 sayılı qərarı ilə internet provayderlərin uçotunun aparılmasına dair ayrıca qaydalar təsdiqlənib¹⁵⁷.

“Telekommunikasiya haqqında” Qanun xidmət göstərən operator və provayderlərin hüquq və vəzifələrini də müəyyənləşdirir. Bu subyektlərin hüquqlarına öz telekommunikasiya şəbəkələrini planlaşdırmaq və inkişaf etdirmək (genişləndirmək) qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada nömrə resurslarını və radiotezlikləri almaq və onlardan istifadə etmək, qanunvericiliklə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, göstərdikləri telekommunikasiya xidmətlərinin tariflərini və ödəmə qaydasını müstəqil müəyyən etmək və s. ; daxildir (maddə 32).

Operator və provayderlərin vəzifələrinə daxildir: telekommunikasiya sahəsində müəyyən olunmuş normativ hüquqi aktlara uyğun fəaliyyət göstərmək, abunəçi ilə bağlanan müqaviləyə əsasən üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək, istehlakçıların hüquqlarını pozmamaq, elekkommunikasiya xidmətlərini müəyyən edilmiş standart, norma və qaydalara uyğun keyfiyyətlə göstərmək və s. (maddə 33).

Qanunun 44-cü maddəsinə əsasən, telekommunikasiya şəbəkələri, qurğuları və vasitələri dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə ola bilər. Dövlət mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, operatorlar, provayderlər üçün bərabər hüquqi şərait yaradır. Qanunun 45-ci maddəsi isə telekommunikasiya şəbəkələri, qurğuları və vasitələri ilə bağlı mülkiyyət formasının dəyişdirilməsinə icazə verir. İstənilən hüquqi və fiziki şəxslər telekommunikasiya sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsində, icarəyə və idarəetməyə verilməsində qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada iştirak edə bilərlər. Telekommunikasiya şəbəkələri, qurğuları və vasitələri üzərində mülkiyyət formasının dəyişdirilməsinə onların mövcud maddi-texniki bazasını zəiflətməmək və texnoloji fəaliyyəti pozmamaq, habelə fiziki və hüquqi şəxslərin telekommunikasiya xidmətlərindən

¹⁵⁷ <http://www.e-qanun.az/framework/36773>

istifadə etmək hüquqlarını əsassız məhdudlaşdırmamaq şərtlə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada yol verilir.

Telekommunikasiya xidmətlərinin təşkilini təmin edən əsas normativ sənədlərdən biri də “Ümumi rabitə şəbəkəsindən istifadə Qaydalarına dair” rabitə nazirinin 31 avqust 1999-cu il 141 sayılı Əmridir¹⁵⁸. Bu sənədə əsasən, ümumi rabitə şəbəkəsinin imkanlarından istifadə etmək istəyən rabitə operatorları, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyindən xüsusi razılıq (lisenziya) almalıdır. Belə lisenziyası olmayan operatorların ümumi rabitə şəbəkəsindən istifadəsi qadağandır. Eyni zamanda, həmin operatorların istifadə etdikləri avadanlıqların müvafiq sertifikatı olmalıdır. Nazirlik ayrı-ayrı rabitə qurğularının tətbiqinə, ümumi rabitə şəbəkəsinin optimal qurulmasına, effektiv və təhlükəsiz fəaliyyətinə yönəlmiş xüsusi texniki tələblər qoya bilər. Ümumi rabitə şəbəkəsinin idarəetmə mərkəzi Nazirliyin nəzarətindən olmalı, rabitə operatorları tərəfindən şəbəkənin nəzarətində olmalı operatorları tərəfindən şəbəkənin fəaliyyətində və idarə edilməsində yol verilən qeyri-normal hallara qarşı tədbirlər görülməlidir. Sənədin tələbinə görə, ümumi rabitə şəbəkəsindən istifadə edən operatorların qarşılıqlı münasibətləri bir sıra ümumi şərtlərə əsaslanmalıdır. Bu şərtlərə xidmətlərin göstərilməsi üçün vahid texnoloji prosesin təmin edilməsi və ümumi rabitə şəbəkəsi daxilində informasiyanın ötürülməsi, şəbəkənin layihə ehtiyatlarından maksimum istifadə edilməsi və onun iqtisadi effektivliyinin təşkili, istifadəçilərə göstərilən xidmətlərin keyfiyyət göstəricilərinin artırılması, - normativ aktlarla və tarif siyasətinin əsas prinsipləri ilə müəyyənləşdirilən vahid qiymətqoyma kriteriyalarına riayət edilməsi və rabitə qurğularının tikintisinə və istismarına hər bir tərəfin qoyduğu vəsaiti nəzərə almaqla bərabər hüquqlu əməkdaşlığın nəzərə alınması daxildir.

DÖVLƏT RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN VƏ İDARƏ OLUNMASININ PRAKTİK VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Telekommunikasiya sektorunda mövcud olan bütün dövlət şirkətləri (“AzInTelecom”, “Aztelekom” və “Bakı Telefon Rabitəsi”) təşkilati-hüquqi formasına görə məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (MMC) kimi fəaliyyət göstərilir. NK-nin 12.07.2012-ci tarixli 292 sayılı Qərarına¹⁵⁹ əsasən, bu şirkətlər Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin strukturuna daxil deyil, lakin birbaşa tabeliyindədir.

Mülki Məcəllənin¹⁶⁰ 87-ci maddəsinə əsasən, MMC bir və ya bir neçə şəxs (fiziki və (və ya) hüquqi şəxs) tərəfindən təsis edilən, nizamnamə kapitalı nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda paylara bölünən cəmiyyət məhdud məsuliyyətli cəmiyyət sayılır. MMC-lərin iştirakçıları onun öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımır və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları vəsaitin dəyəri həddində risk

¹⁵⁸ <http://www.e-qanun.az/framework/10512>

¹⁵⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/39579>

¹⁶⁰ <http://www.e-qanun.az/code/8>

daşıyırlar. Məcəllənin 91-ci maddəsinə əsasən, MMC-lərin ali orqanı iştirakçıların ümumi yığıncağıdır. Bir iştirakçısı olan cəmiyyətdə cəmiyyətin ümumi yığıncağının səlahiyyətləri iştirakçı tərəfindən təkbəşinə həyata keçirilir. Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulduğu halda, habelə ictimai əhəmiyyətli qurumlarda cəmiyyətin direktorlar şurası (və ya müşahidə şurası) və ya təftiş komissiyası (müfəttiş) yaradılır. “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 2.1.9-cu maddəsinə¹⁶¹ və “İctimai əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin siyahısının təşkilənməsi haqqında” NK-nin 01.09.2016-cı il 338 sayılı Qərarına¹⁶² əsasən publik hüquqi şəxslər, kredit və sığorta təşkilatları, investisiya fondları və telekommunikasiya müəssisələri ictimai əhəmiyyətli qurumlar sayılır.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə onun fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirən və iştirakçıların ümumi yığıncağına hesabat verən icra orqanı (kollegial və (və ya) təkbəşinə) yaradılır. Cəmiyyətin kollegial icra orqanının rəhbəri və üzvləri və ya cəmiyyətin təkbəşinə fəaliyyət göstərən icra orqanının rəhbəri onun iştirakçıları olmayanların sırasından da seçilə bilər. Bir iştirakçıdan ibarət olan cəmiyyətdə ümumi yığıncağın səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər barəsində qərarlar həmin iştirakçı tərəfindən təkbəşinə qəbul edilir və yazılı surətdə rəsmi

Məcəllənin 91-1.-ci maddəsinə əsasən MMC-lərin direktorlar şurası (müşahidə şurası) cəmiyyətin ümumi yığıncaqlar arasındakı dövrdə onun icra orqanının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Əgər nizamnamədə təftiş komissiyasının seçilməsi (müfəttişin təyin edilməsi) nəzərdə tutulmamışdırsa, bu Məcəlləyə uyğun olaraq təftiş komissiyasının (müfəttişin) səlahiyyətləri direktorlar şurasına (müşahidə şurasına) verilə bilər. Direktorlar şurasının sədri onun iclaslarını üç ayda bir dəfədən az olmayaraq çağırır və iclaslara sədrlik edir, iclasda hər üzv bir səsə malik olmaqla, qərarlar sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Məcəllənin 91-2.-ci maddəsinə əsasən, MMC-nin kollegial icra orqanı yalnız fiziki şəxslərdən ibarət ola bilər.

Telekommunikasiya sektorunda mövcud olan aparıcı dövlət müəssisələrində menecment strukturunun hətta formal hüquqi tələblər baxımından korporativ idarəetmə modelinin elementlərinə nə dərəcədə uyğun gəldiyini dəyərləndirmək demək olar ki, mümkünsüzdür. İlk növbədə ona görə ki, bu şirkətlərin heç birinin idarəetmə strukturuna dair informasiyalar, onların fəaliyyətini tənzimləyən əsas sənəd (Nizamnamə) ictimaiyyət üçün əlçatan mənbələrdə mövcud deyil. Müvafiq qurumların internet saytlarında (<https://www.azintecom.az/>, <https://www.aztelekom.az/>, <https://www.baktelecom.az/>) idarəetmə strukturu və onların fəaliyyətini tənzimləyən əsas hüquqi sənədlərlə bağlı heç bir məlumat yerləşdirilməyib. Digər tərəfdən isə tədqiqat çərçivəsində bu qurumlara informasiya sorğusu göndərildi və yalnız bir müəssisədən – “Aztelekom” MMC-dən cavab alındı. Qurumun cavabında qeyd edilir ki, MMC-nin rəhbər orqanları Ümumi Yığıncaq, Müşahidə Şurası və İcra orqanından ibarətdir. Lakin nə ictimaiyyət üçün əlçatan

¹⁶¹ <http://www.e-qanun.az/framework/5458>

¹⁶² <http://www.e-qanun.az/framework/33634>

hesabatlarda, nə də internet axtarış sistemi vasitəsilə dövlətin telekommunikasiya müəssisələrində müşahidə şuraları, onların fəaliyyəti və üzvləri barədə heç bir məlumat əldə etmək mümkün deyil. Hətta formal olaraq Nizamnamə Müşahidə Şurasının mövcudluğunu nəzərdə tutsa belə, İƏİT-nin “Dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə Qaydaları”nın¹⁶³ tələblərinə uyğun olaraq dövlət telekommunikasiya şirkətləri özəl mülkiyyətə aid MMC-lərdən bir sıra əlamətlərinə görə fərqləndiyi halda korporativ idarəçilik modelini tətbiq edə bilər. Həmin əlamətlərə daxildir:

- Şuranın, icra orqanının və müvafiq tənzimləyici nazirliyin (agentliyin) dəqiq müəyyən edilən səlahiyyətləri;
- Müşahidə Şurasının təsdiqlənən tərkibi və digər idarəetmə orqanları ilə əlaqələrini tənzimləyən dəqiq hüquq normaları;
- Bütün maraqlı tərəflərə, o cümlədən işçilərə qərar qəbulu ilə bağlı verilmiş səlahiyyətlərin çərçivəsi;
- Məlumat açıqlığına, hesabatlılığa və şəffaflığa dair müəyyənləşdirilmiş dəqiq tələblər.

Qaydalarda dövlət müəssisələrində fəaliyyət göstərməli olan Müşahidə Şuralarına qarşı dəqiq tələblər də müəyyən edilib. Şuralarının gücləndirilməsi və keyfiyyətinin artırılması dövlət müəssisələrinin korporativ idarəetmə təcrübələrinin təkmilləşdirilməsində fundamental addımdır. Bu təsisatlar şirkətin fəaliyyətinə görə əsas məsuliyyət daşıyan element kimi müəyyənləşdirilməli, onlar strateji idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmək, həmçinin və menecmentin fəaliyyətinin monitorinqini aparmaq üçün lazım olan səlahiyyətlərə, səriştəyə və obyektivliyə malik olmalıdırlar. MŞ-larının hesabatları təşkilatı məsələlər, maliyyə fəaliyyəti, mühüm risk faktorları, mühüm hadisələr, maraqlı tərəflərlə əlaqələr və koordinasiya və ya sahiblik edən təşkilat tərəfindən verilən göstərişlərin təsiri barədə məlumat verməli və onları şərh etməlidir. Öz rollarını yerinə yetirmək üçün MŞ ümumi korporativ məqsədlər çərçivəsində korporativ strategiyayı müəyyən etməli, monitorinqini aparmalı və nəzərdən keçirməli, fəaliyyəti qiymətləndirmək üçün müvafiq meyarlar yaratmalı və əsas riskləri müəyyən etməli, maliyyə hesabatlarının dövlət müəssisəsinin cari fəaliyyətini və əlaqədar riskləri düzgün əks etdirdiyini təmin etməklə, açıqlama və məlumatın çatdırılması prosesini monitorinq etməli, menecmentin fəaliyyətini qiymətləndirməli və ona nəzarət etməlidir.

Dövlət müəssisələrinin MŞ-larının əsas funksiyalarından biri Baş İcraçı Direktorun təyin edilməsi və işdən azad edilməsi olmalıdır. Bu səlahiyyət olmadan DMM-lərin şuraları üçün monitorinqlə bağlı funksiyalarını tam yerinə yetirmək və dövlət müəssisəsinin fəaliyyətinin nəticələrinə görə məsuliyyət hiss etmək çətinidir. Dövlətin əsas səhmdar olduğu bəzi təcrübələrdə yeganə mülkiyyətçi Baş İcraçı Direktoru birbaşa təyin edə bilər. Lakin bu halda MŞ-ları ilə məsləhətləşmə əsas şərtidir.

¹⁶³ <https://www.oecd.org/daf/ca/corporategovernanceofstate-ownedenterprises/45035654.pdf>

Həmçinin belə şəraitdə Baş İcraçı Direktorun təyin edilməsi qaydaları və prosedurları şəffaf olmalı, peşəkarlıq meyarlarına əsaslanmalıdır.

Fəaliyyəti araşdırılan dövlət telekommunikasiya müəssisələrinin hesabatlılıq və məlumat açıqlığı təcrübəsi də İƏİT-nin korporativ idarəetmə standartlarına cavab vermir. Həmin standartlara əsasən, dövlət müəssisələrinin ictimaiyyət üçün açıqlanan hesabatları şirkətin ümumi fəaliyyəti və onun nəticələri, dövlətdən alınmış maliyyə yardımları və ya dövlətdən alınmış təminatlar barədə müfəssəl informasiyaları özündə əks etdiməlidir.

Artıq milli qanunvericilikdə də dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi üzrə standartlar müəyyənləşdirilib. Nazirlər Kabinetinin 04.06.2019-cu il 257 sayılı qərarı¹⁶⁴ səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə qayda və standartları müəyyən edir. Lakin sənədin adından göründüyü kimi bu normativ-hüquqi çərçivə səhmdar cəmiyyətlərə aiddir, dövlətin telekommunikasiya şirkətləri isə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdir. Qaydaların bütün istinasız olaraq bütün dövlət müəssisələrini əhatə etməsi üçün ya telekommunikasiya şirkətləri təcili olaraq səhmdar cəmiyyətlərə çevirilməlidir, ya da həmin hüquqi normalar dövlət mülkiyyətində olan MMC-lərə də şamil edilməlidir. Sənəddə səhmdar cəmiyyətlərdə korporativ idarəetmənin standartları kimi aşağıdakılar müəyyən edilib:

- dövlət tərəfindən səhmdar funksiyasının effektiv şəkildə icrası;
- effektiv fəaliyyət göstərən Müşahidə Şurasının (Direktorlar Şurası) təşkili;
- səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin şəffaflığının təminatı;
- səmərəli və çevik icra sisteminin təşkili;
- risklərin effektiv idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması;
- korporativ idarəetmə prinsiplərinə riayət olunmasının təşkili;
- korporativ sosial məsuliyyət.

Qaydalara əsasən dövlət mülkiyyətində olan səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətini ümumi nəzarəti həyata keçirən Direktorlar Şurasının (Müşahidə Şurası) yaradılması, şəffaflığın təmin edilməsi üçün beynəlxalq tələblərə uyğun maliyyə hesabatlarının tərtibi və açıqlanması mühüm tələblər kimi əks olunub.

Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda fəaliyyət göstərən aparıcı şirkətlərinin hesabatlarının təhlili göstərir ki, bu sahədə nəinki korporativ idarəetmə ilə bağlı beynəlxalq standartların, eləcə də milli qanunveriliyin tələbləri ödənmir. **Əvvəla**, bu şirkətlərin heç birinin nizamnamə məqsədlərinə uyğun fəaliyyətlərinə və onların nəticələrinə dair ümumi hesabat ümumiyyətlə açıqlanmır. Xüsusilə də bu cür hesabatlarda göstərilən xidmətlər, onların strukturu, həcmi, dinamikası, coğrafi bölgüsü barədə informasiyaların olması çox mühümdür. **Digər tərəfdən** isə “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 8-ci maddəsi ictimai əhəmiyyətli qurumların

¹⁶⁴ <http://www.e-qanun.az/framework/42596>

öz maliyyə hesabatlarını beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına uyğun hazırlanmasını və yayılmasını tələb edir. Bu standartlar görə, maliyyə hesabatlarına maliyyə riskləri və onların idarə edilməsi, əlaqəli tərəflərlə əməliyyatlar, pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, ticarət və sair kreditör borcları, borc öhdəlikləri, cari və uzunmüddətli aktivlər, əmlak, tikili və avadanlıqlar, gəlirlərin kateqoriyalar üzrə analizi, xərclərin kateqoriyalar üzrə analizi, ödənilən vergilər, asılı müəssisələrə investisiyalar, kapitalda dəyişikliklər, fəaliyyət seqmentləri üzrə maliyyə məlumatları, maliyyə gəliri, maliyyə xərcləri və s. barədə çox geniş məlumatlar daxil edilməlidir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsilə bağlı müddələrinin icrasını təmin etmək məqsədilə NK-nin 27.05.2010-cu il 97 sayılı qərarı ilə “Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi və dərc edilməsi Qayadaları” təsdiqlənib¹⁶⁵. Sənədin 1.3-cü maddəsi ictimai əhəmiyyətli qurumların maliyyə hesabatlarını beynəlxalq standartlara uyğun tərtib etməli olduğunu vurğulayır. Öz növbəsində, Qaydanın 2-ci maddəsi maliyyə hesabatlarının tərkibini müəyyən edir. Belə ki, ictimai əhəmiyyətli qurumların açıqladığı maliyyə hesabatları müəssisənin ümumi maliyyə vəziyyəti, mənfəət, zərər və digər məcmu gəlirin həcmi, kapitalda dəyişikliklər, pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə ətraflı və izahedici qeydlərlə yayılmalıdır. Sənədin 5-ci maddəsinə əsasən, ictimai əhəmiyyətli qurumlar öz maliyyə hesabatlarını auditor rəylə birlikdə internet sahifəsində yaymalıdır.

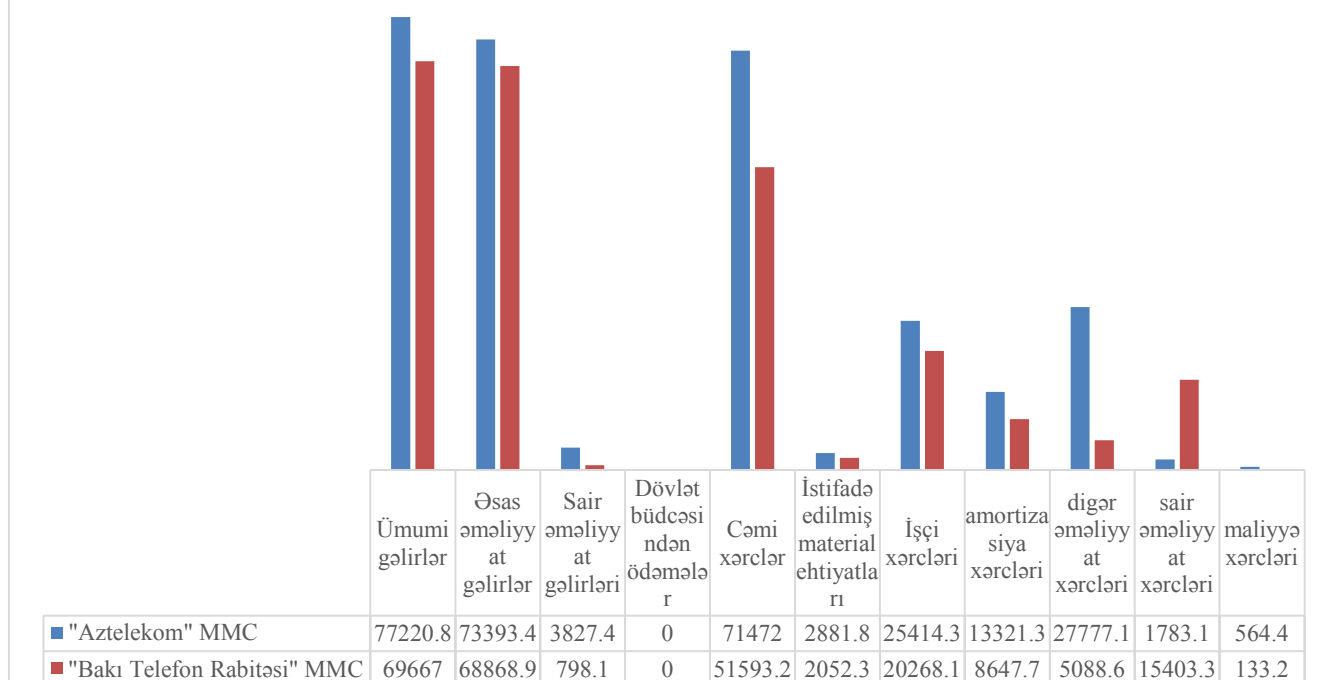
“Aztelekom” MMC və “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC-nin maliyyə hesabatları son dərəcə məhdud informasiya təqdim edir. “Aztelekom” MMC-nin ən son hesabatı 2019-cu ilə¹⁶⁶, “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC-nin son hesabatı isə 2018-c ilə¹⁶⁷ aiddir. Bu hesabatların hər ikisi eyni struktura və məlumat tutumuna malikdir, yalnız müəssisələrin ümumi gəlir və xərcləri, onların məhdud səviyyədə strukturu barədə məlumat açıqlayır.

¹⁶⁵ <http://www.e-qanun.az/framework/19630>

¹⁶⁶ https://www.aztelekom.az/uploads/files/az_financial_2019.pdf

¹⁶⁷ <https://www.baktelecom.az/uploads/public/X%C9%99b%C9%99rl%C9%99r/2019%20Hesabat.pdf>

"Aztelekom" və "Bakı Telefon Rabitəsi" MMC-lərin maliyyə hesabatlarının strukturu, mln. manatla

"Azİntelekom" MMC-nin maliyyə hesabatı bu 2 şirkətlə müqayisədə daha əhatəlidir¹⁶⁸. Qurumun ən son maliyyə hesabatı 2018-ci ilə aiddir. Bu hesabatda cari və uzunmüddətli aktivlər, onların strukturu, cari və uzunmüddətli öhdəliklər, kapital və mənfəət barədə məlumatlar əks olunub.

"Azİntelekom" MMC-nin 2018-ci il üzrə maliyyə nəticələri (min manatla)

Maliyyə göstəriciləri	Məbləğ
<i>Cəmi uzunmüddətli aktivlər</i>	<i>508162,6</i>
Əmlak və avadanlıqlar	17010,1
Qeyri-maddi aktivlər	(428)
İnvestisiya qoyuluşları	483971,1
Digər uzunmüddətli aktivlər	1334,9
<i>Cəmi qısamüddətli aktivlər</i>	<i>29237,9</i>
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	13256,9
Mal-material ehtiyatları	1041,6
Ticarət və digər debitor borcları	7199,3

¹⁶⁸ <https://www.azintelecom.az/upload/files/ce822a2ea4896440541fab4eb405e46e.pdf>

Digər qısamüddətli aktivlər	7740,1
Cəmi aktivlər	537400,6
Nizamnamə kapitalı	8,146
Bölüşdürülməmiş mənfəət	61210,3
Cəmi kapital	61248,5
Uzunmüddətli öhdəliklər	471994,7
Qısamüddətli öhdəliklər (kreditor borclar)	4187,4
Cəmi öhdəliklər	476182,1
Cəmi öhdəliklər və kapital	537400,6
Gəlir	28453
Xidmətlərin maya dəyəri	(9999,9)
Ümumi mənfəət	18453
Ümumi inzibati və digər əməliyyat xərcləri	(6488,2)
Digər əməliyyat gəlirləri	(406,6)
Əməliyyat mənfəəti	11558,3
Mənfəət vergisi xərci	(882,0)
İl üzrə mənfəət	9522,8

Məlumatlardan göründüyü kimi, telekommunikasiya sektorunda fəaliyyət göstərən 3 aparıcı dövlət şirkətindən heç biri dövlət büdcəsindən birbaşa vəsait almır. Lakin təbəçiliklərində olduqları Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş qaydada, müxtəlif investisiya layihələrinin dəstəklənməsi üçün sərmayələrin yönəldilib-yönəldilmədiyi barədə hər hansı açıq mənbədə məlumat yoxdur.

Şirkətlərin dövlət büdcəsi qarşısında öhdəlikləri, tədiyə növləri üzrə öhdəliklərin strukturu barədə də hesabatlarda hər hansı məlumat açıqlanmır. Eyni zamanda şirkətlərin öz gəlir mənbələri və borclanma hesabına hesabına həyata keçirdikləri investisiya layihələri barədə də məlumatlar ictimaiyyət üçün qapalıdır.

Dövlət müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması yalnız şəffaflıq baxımından önəmli deyil. Bu cür hesabatlar həmçinin adıçəkilən subyektlərin fəaliyyətinin səmərəliliyini də ölçmək baxımından zəruri məlumat bazası formalaşdırır. Artıq ötən ildən etibarən fəaliyyətin səmərəliliyinin ölçülməsi dövlət təsərrüfat subyektləri üçün hüquqi öhdəliyə çevrilib. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin 04.06.2019-cu il 257 sayılı qərarı¹⁶⁹ ilə "Paylarının (səhmlərinin)

¹⁶⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/42596>

nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi Qaydası” təsdiqlənib. Həmin qaydalara uyğun olaraq təklif olunan indikatorlar əsasında aparılan qiymətləndirmənin nəticəsinə görə, səmərəlilik əmsalı 50%-dən aşağı olduqda, dövlət şirkətlərinin fəaliyyəti qeyri-kafi, 100% olduqda çox yüksək qiymət alır (o cümlədən, 50-70% intervalı kafi, 70-90% arası yaxşı). Ümumilikdə fəaliyyətin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün əsas və əlavə qruplarda olmaqla 23 indikatorun tətbiqi nəzərdə tutulur. Bura vergidən öncəki mənfəətlilik səviyyəsi (EBİTDA), əməliyyat xərclərinin əsas əməliyyat gəlirlərinə nisbəti, cəlb edilmiş kapitalın rentabelliği, səhmdar kapitalın rentabelliği, səhmdar investisiyalarının gəlirliliği, aktivlərin rentabelliği, mütləq likvidlik əmsalı, əmək məhsuldarlığı, ödəmə qabiliyyətliliği əmsalı, dividend ödənişi əmsalı, istehsal güclərinin istifadə əmsalı, enerji səmərəliliyi və s. daxildir.

SEKTORDA İDARƏETMƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ VƏ YOLLARI

Təxminən 30 il öncəyə qədər telekommunikasiya və rabitə xidmətləri çox az istisnalarla bütün dünyada dövlət tərəfindən təqdim edilirdi. Lakin uzunmüddətli araşdırmalar və empirik analizlər rəqabətsiz mühitdə fəaliyyət göstərən dövlət rabitə xidmətlərinin xərclərinin yüksək, xidmətlərin məhsuldarlığının və keyfiyyəyyətinin aşağı olduğunu üzə çıxardı. Əsas səbəb odur ki, dövlət inhisarçı şirkətləri rəqabətə ehtiyac duymadıqları üçün texnoloji dəyişikliklərə çevik reaksiya vermirdi. Müxtəlif ölkələrdə rabitə sektorunda başlayan liberallaşdırma dalğasının məqsədi bu sektorda rəqabəti artırmaq və nəticədə istehlakçıların rabitə xidmətlərinə əlçatanlığının artırılmasını, eləcə də xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək olub. Rəqabətin formalaşdırılması ona görə lazım idi ki, alternativ operatorlar üçün bazara girməkdə heç bir maneə olmasın, heç bir operator bazarda hökmran mövqe tutmasın, rəqiblərə münasibətdə məhudlaşdırıcı davranışlar nümayiş etdirə bilməsin. Bu zaman əsas addımlardan biri rabitə sektorunda siyasət hazırlayan ail dövlət qurumundan (məsələn, Rabitə Nazirliyindən) asılı olmayan, avtonom bir tənzimləyici orqanın formalaşdırılması çox önəmlidir. Bu orqan müəyyən edilən siyasət çərçivələri daxilində bazar oyunçularının fəaliyyətini izləyir, rəqabət mühitini pisləşdirən istənilən opreatora qarşı hüquqi alətlər əsasında qərarlar qəbul edir.

Bazarda inhisarçılıq, xidmətin əsasən bir operatorin əlində cəmlənməsi yalnız rəqiblərin bazara girişinin qarşısını almır, eləcə də aşağı keyfiyyətdə xidmət göstərir. Çünki bazarda rəqib olmadıqda, onu keyfiyyətli xidmətə məcbur edən mexanizm olmur.

Avropa ölkələrində, hətta postsosialist ölkələrdə telekommunikasiya müəssisələrinin, xüsusən dövlət inhisarında olan sabit telefon şirkətlərinin özəlləşdirilməsi geniş yayılmış təcrübədir. Bu ölkələrdə 1990-2000-ci illərdə aparıcı telekommunikasiya şirkətlərinin özəlləşdirilməsi zamanı fərqli yanaşmalar olmuşdur. Məsələn, “MacarTelekom”un 67%-i, “BelçikaTelekom”un 49.9%-i, “CexTelekom”un 27%-i

özəlləşdirilmişdi¹⁷⁰. Bu təcrübələrdə ortaqların məqamı isə istinasız olaraq özəlləşdirən tərəfin xarici investor olmasıdır.

Azərbaycanın aid olduğu coğrafiyada Türkiyənin təcrübəsinə diqqət yetirmək məqsəduyğundur. Süktorun aparıcı oyunçusu olan "Türktelekom"un dövlətsizləşdirilməsinə 2000-ci illərin əvvəlindən start verilmişdi. Hazırda həm sabit telefon, həm mobil telefon, həm də internet xidmətləri göstərən "Türktelekom"un paylarının 55%-i "LYY Telekomünikasyon A.Ş" şirkətinə, 30%-i dövlətə (o cümlədən, 25%-i Maliyyə və Xəzinə Nazirliyinə, 5%-i Türkiyə Varlıq Fonduna), 15%-i isə fond birjası vasitəsilə sərbəst bazara buraxılan səhmlərin sahiblərinə məxsusdur¹⁷¹. "LYY Telekomünikasyon A.Ş" Türkiyənin 3 bankı (İş Bankası, Akbank və Garantibank) tərəfindən ortaqlar qurulan şirkətdir. Bu şirkət "Türktelekom"dakı 55%-lik payı 2019-cu ildə Livanın "Ojer Telekom" şirkətindən alıb. Livan şirkəti öz payını 2005-ci ildə ilkin özəlləşdirmə zamanı 6.5 mlrd. ABŞ dollarına əldə etmişdi. Lakin 2013-cü ildə "Türktelekom"un hissələrini zəmanət göstərərək banklardan götürdüyü 4.750 mlrd. ABŞ dolları kredit borcunu geri ödəyə bilmədiyi üçün öz hissələrini satmağa məcbur qalmışdı. Açıq bazarda 15%-lik səhm satışından isə hökumət 1.911 mlrd. dollar əldə etmişdi¹⁷².

Azərbaycanda da son 20 ildə dövrü olaraq telekommunikasiya sektorunda islahatlar hökumətin diqqət mərkəzində olub. İlk dəfə ölkə prezidentinin 29.03.2001-ci il 671 sayılı sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq Rabitə Nazirliyinin bir sıra bir sıra müəssisə və obyektlərinin özəlləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi¹⁷³. Sərəncama görə, hazırda telekommunikasiya bazarında hökmran mövqə tutan "Bakı Telefon Rabitəsi" və «Aztelekom» MMC-lər özəlləşdirməyə açıq elan edilməli idi. Qəbul edilən sənəddə göstərilirdi ki, adıçəkilən müəssisələrin özəlləşdirilməsində yerli investorlarla yanaşı xarici investorların da iştirakına icazə verilir.

Lakin ötən dövrdə bu 2 şirkətin dövlətsizləşdirilməsini nəzərdə tutan sərəncam icra edilməmiş qaldı. Bu müddətdə dəyişən yalnız onların təşkilati-hüquqi statusu oldu. İstehsalat birliyi kimi fəaliyyət göstərən «Aztelekom» 2015-ci ilin iyul ayında¹⁷⁴, "Bakı Telefon Rabitəsi" isə 2017-ci ilin iyul ayında məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərə çevrildilər¹⁷⁵.

2016-cı ildə telekommunikasiya sektorunda islahatlar yenidən hökumətin gündəliyinə qayıtdı. Ölkə prezidentinin 06.12.2016-cı il 1138 sayılı fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" təsdiqləndi¹⁷⁶. Xəritədə qeyd edilir ki,

¹⁷⁰ "Doğal tekellərin düzənlənməsi və telekommunikasiya sektorunda düzənləyici qurum".

http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dogal_Tekellerin_Duzenlenmesi_-ve-Telekom%C3%BCnikasyon_Sektorunde_Duzenlevici_Kurum%E2%80%8B.pdf

¹⁷¹ <http://www.ttyatirimciiliskileri.com.tr/tr-tr/mali-operasyonel-veriler/sayfalar/faaliyet-raporlari.aspx>

¹⁷² "Özəlləşdirmə Sonrası Türk Telekom". <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/790878>

¹⁷³ http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/4/f_4528.htm

¹⁷⁴ <http://www.ictnews.az/read-37698-news-1.html>

¹⁷⁵ <https://mincom.gov.az/az/view/organization/5/>

¹⁷⁶ <http://www.e-qanun.az/framework/34254>

telekommunikasiya sektorunda liberal bazar prinsipləri əsasında ədalətli rəqabət mühitinin yaradılması, şəffaf və səmərəli tənzimləmə mexanizmlərinin və prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi islahatın əsas vəzifələrindən biridir. Bu qəbildən olan islahatların 2 əsas istiqaməti kimi aşağıdakılar müəyyən edilib:

(i) Sektor üzrə idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi;

(ii) Telekommunikasiya bazarının liberallaşdırılması

İdarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi ilk növbədə müstəqil tənzimləmə orqanının yaradılmasını nəzərdə tutur. Hazırda ölkədə telekommunikasiya sektorunda tənzimləyici funksiyasını həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi (RYTN). Paralel olaraq RYTN tabeliyində olan təşkilatlar vasitəsilə telekommunikasiya sektorunda əsas aktyorlardan biri kimi iştirak edir. Yol Xəritəsində qeyd edilir ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən, müstəqil tənzimləyici qurum telekommunikasiya sektorunu tənzimlədikdə bazarın inkişafına və daha çox investisiya qoyulmasına zəmin yaranır.

Beynəlxalq təcrübədə telekommunikasiya sektoru üzrə tənzimləyici qurum bir sıra mühüm funksiyalar həyata keçirir. Məsələn, telekommunikasiya bazarının formalaşdırılması və inkişafının təmin edilməsi əsas funksiyalardan biridir. Tənzimləyici orqan bazarda tələb olunan iştirakçıların sayının müəyyən edilməsi üzrə qiymətləndirmələr aparır, bazar subyektlərinə lisenziyaların verilməsi, bazar iştirakçılarına nömrə resurslarının ayrılması və operatorlar arasında nömrə daşınması kimi məsələləri tənzimləyir. Eyni zamanda, bazar faktorları və tərəflərin mənafeləri nəzərə alınmaqla, rüsum və qiymətlərin (tariflərin) tənzimlənməsini, habelə sektor daxilində iştirakçıların fəaliyyəti ilə bağlı digər zəruri tənzimləmələri də həmin qurum həyata keçirir.

Onun daha vacib funksiyası İKT üzrə strateji məqsədlərə nail olunmasıdır. Belə məqsədlərə tənzimləyici qurum tərəfindən xidmət keyfiyyətinə nəzarət, istehlakçıların maraqlarının qorunmasını, keyfiyyət standartlarının və əhatə dairəsinə dair optimal tələblərin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər daxildir. Telekommunikasiya sektorunda effektiv tənzimləməni həyata keçirmək məqsədilə dünyada son 20 ildə yaradılmış 190 tənzimləyici qurum fəaliyyət göstərir. Müstəqil tənzimləyici qurumların nümunəsi kimi region ölkələrindən Türkiyədə Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Qurumunu¹⁷⁷, Gürcüstanda isə Milli Kommunikasiya Komissiyasını¹⁷⁸ göstərmək mümkündür.

Hökumətinin yanaşması budur ki, Azərbaycanda da telekommunikasiya sektoru hər hansı mərkəzi hakimiyyət orqanının nəzarəti altında olmadan müstəqil yaradılmalıdır. Çünki təcili olarsa, verilmiş qərarlar həmin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanın qərarları ilə ziddiyyət təşkil etdikdə həmin qərarların ləğvi qaçılmazdır. Bundan əlavə, mərkəzi hakimiyyət orqanının tabeliyində çoxlu

¹⁷⁷ <https://www.btk.gov.tr/kurulus>

¹⁷⁸ <https://comcom.ge/en/the-commission/about-commission>

qurumlar var və tənzimləyici qurum da müstəqil olmadıqda sektorda rəqəbat mühitini təmin etmək üçün həmin qurumların maraqlarını uzlaşdırmadan hər hansı avtonom addımlar ata bilməyəcək. Yol Xəritəsində nəzərdə tutulmuşdu ki, 2017-2020-ci illər ərzində müstəqil tənzimləyici orqanın fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar hazırlanmalı və təsdiqlənməli idi. Xəritədə qeyd edilirdi ki, islahatlarla bağlı yaradılmış işçi qrup 2017-ci ildə Azərbaycanda telekommunikasiya sektorunun inkişafı ilə bağlı çərçivə planını və tənzimləmə funksiyalarını müstəqil tənzimləyici qurumun həyata keçirməsi üçün müvafiq qurumun yaradılmasına dair məsələləri əhatə edən üçillik keçid planı hazırlayacaqdır. Üçillik keçid dövrü ərzində isə tənzimləyici qurumun vəzifə və funksiyalarını RYTN icra edəcəkdir. Artıq 2020-ci il son yaxınlaşır, amma bu istiqmətdə hansısa addımların atılmasına dair nə ictimaiyyət üçün açıqlanan hər hansı rəsmi sənəd və ya informasiya yoxdur.

Telekommunikasiya sektorunda liberallaşdırma islahatları ilə bağlı Yol Xəritəsində 2 əsas tədbir nəzərdə tutulmuşdu: beynəlxalq internet kanallarına qoşulan operatorların sayının artırılması və sektorda özəlləşdirmə.

Hazırda beynəlxalq internet trafikinin ölkəyə gətirilməsi üzrə xidmətləri 2 şirkət həyata keçirir və Xəritədə həmin operatorların sayının 3-ə çatdırılması hədəflənir. Bu hədəfə də 2020-ci ilə qədər yetişmək nəzərdə tutulmuşdu.

Telekommunikasiya sektorunda özəlləşdirməyə gəldikdə, Yol Xəritəsində qeyd edilir ki, Azərbaycanda sabit şəbəkədə genişzolaqlı xidmətlərin 50 faizdən çoxu azsaylı bazar subyektləri tərəfindən təqdim edilir. Genişzolaqlı şəbəkə bazarının liberallaşdırılması ölkədə rabitə əlaqəsinin gücləndirilməsi istiqamətində əsas təkanverici amillərindən biri ola bilər. Beynəlxalq təcrübədə dünya ölkələri bazarlarda rəqəbat mühiti yaratmaqla, iştirakçıların paylarının effektiv tənzimlənməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirirlər. Buna görə də Azərbaycanın telekommunikasiya bazarında müşahidə edilən meyillər bu trendə orta və uzunmüddətli perspektivdə uyğunlaşdırılmalıdır. Sənəddə vurğulanır ki, region ölkələrində sabit genişzolaqlı xidmət üzrə yüksək xüsusi çəkiyə malik bazar iştirakçılarının bazar payları 2010–2015-ci illərdə azaldığı halda, Azərbaycanda belə iştirakçılar öz abunəçi bazasını genişləndirməklə bu göstəricini 2010-cu ildəki 40 faizdən 2015-ci ildə 66 faizədək artırmışlar

Hökumət hesab edir ki, beynəlxalq təcrübəyə istinad edilsə, bazarın liberallaşdırılması xidmətlərin qiymətlərinin optimallaşmasına, investisiya qoyuluşlarının həcmnin və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bazar iştirakçıları arasında liberallığın artırılması, rəqəbat mühitinin təkmilləşdirilməsi beynəlxalq zənglərin orta qiymətlərinin 48 faiz, genişzolaqlı şəbəkə qiymətlərinin isə 32 faiz aşağı salınmasına imkan verə bilər. Beynəlxalq təcrübədə liberallaşdırma həyata keçirildikdən sonra beynəlxalq zənglərin həcmnin 32-104 faiz aralığında artdığı, qiymətlərin isə 30-90 faiz aralığında azaldığı müşahidə edilmişdir. Bununla yanaşı müəyyən edilmişdir ki, beynəlxalq şlüzlər üzərində yüksək xüsusi çəkiyə malik iştirakçıların üstün mövqeyə malik olduğu ölkələrdə qanunsuz daxil olan trafik

ümumi beynəlxalq trafikdə 30-60 faiz aralığında paya malikdir və bu da, öz növbəsində, vergidən yayınmalarla müşayiət olunur.

Yol Xəritəsində təklif edilir ki, xarici investorların cəlb edilməsi və RYTN-nin tabeliyində olan telekommunikasiya qurumlarının, ilk növbədə “Aztelekom” MMC, Bakı Telefon Rabitəsi İstehsalat Birliyi və “AzInTelecom” MMC kimi təşkilatların özəlləşdirilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Sənəddə bu fəaliyyətin icrası üçün 2018-2020-ci illər nəzərdə tutulsa da, hələ ki, hər hansı real addımlar atılmayıb.

Rəsmi statistik məlumatların da təhlilindən göründüyü kimi, sabit telefon şəbəkəsi xidmətləri bazarında özəl sektorun payı 4-5%-dən çox deyil. Ən son statistikaya görə internet xidmətləri bazarında özəl sektorun nisbi üstünlüyü (55% ətrafında) olsa da, 2010-2018-ci illərdə bu sektorun bazar payı sürətlə azalaraq təxminən 90%-dən 55%-ə qədər geriləmişdir. Baxmayaraq ki, internet xidmətləri təqim edən bütün bazar iştirakçılarının 90%-dən çoxu qeyri-dövlət sektorunu təmsil edir. Amma beynəlxalq internet trafikinin ölkəyə gətirilməsi üzrə xidmətlərin cəmi 2 özəl şirkətin əlində təmərküzləşməsi göstərir ki, problem təkcə dövlət sektorunun inhisarçılığı ilə də yekunlaşmır. Yəni telekommunikasiya sektorunda islahatlar özəlləşdirməyə ilə məhdudlaşmamalı, daha geniş miqyaslı olmaqla liberallaşdırmanı nəzərdə tutulmalıdır. Çünki bəzən özəlləşdirmə dövlətin inhisarçılığını aradan qalındırır, amma əvəzində özəl subyektin inhisarçılığı yaranır. Liberallaşdırma islahatları isə mülkiyyət fərqi qoymadan rəqabətli bazarın, xidmətlərin göstərilməsində bütün oyunçulara bərabər şərtlərin yaradılmasını nəzərdə tutur.

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanuna¹⁷⁹ əsasən, bazar payı 35 faizdən çox olan təsərrüfat subyekti hökmran mövqeyə malik subyekt hesab edilir. Hazırda Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda, xüsusilə sabit və mobil telefon xidmətləri bazarında çox az istisna ilə bütün oyunçular hökmran mövqeyə sahibdirlər. Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, hökmran mövqe tutan subyektlər rəqiblərinin bazara daxil olmasına əsassız manelər yaratmaq imkanına malikdirlərsə, bu inhisarçılıq hesab edilir və ona qarşı qanunvericilik qaydasında tədbirlər görülməlidir. Hazırda dövlət mülkiyyətində olan sabit telefon şəbəkə şirkətlərinin rəqiblərinə, xüsusən onların nömrələrinin, internet infrastrukturunun (xüsusən fiber-optik xətlərin) bazasında genişzolaqlı internet xidmətləri təklif edən müstəqil operatorlara qarşı bu cür manelər yaratmaq üçün texniki və texnoloji imkanları mövcuddur. Bu, dövlət şirkətlərinin həm zəruri infraqstruktura, həm də bu infraqstruktura üzərindən xidmət göstərmək imkanına malik olmasını nəzərdə tutur.

Nəhayət, vacib məqamlardan biri telekommunikasiya şirkətlərinə münasibətdə antinhisar qanunvericiliyində olan ziddiyətli müddəaların mövcudluğuudur. Belə ki, NK-nin 19.07.2013-cü il 189 sayılı qərarına¹⁸⁰ əsasən, “Aztelekom” MMC, “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC kimi dövlət rabitə şirkətləri təbii inhisar subyektlərinin siyahısına daxil edilib. Halbuki həm “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunda, həm

¹⁷⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/8249>

¹⁸⁰ http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/26/f_26296.htm

də “Təbii inhisarlar haqqında” Qanunda¹⁸¹ müəyyənləşdirilən “təbii inhisar” anlayışı bu qurumların fəaliyyətinin xarakterinə uyğun deyil. Adıçəkilən normativ-hüquqi sənədlərdə təbii inhisar dedikdə, istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə rəqabətin olmadığı şəraitdə tələbatın ödənilməsi daha səmərəli olan və inhisar subyektlərinin istehsal etdiyi əmtəə (xidmət) istehlakda başqa əmtəə (xidmət) ilə əvəz edilə bilməyən bazar vəziyyətidir. Lakin real təcrübədə həm sabit telefon, həm də genişzolaqlı internet xidmətləri bazarında çoxsaylı bazar oyunçularının (eləcə də özəl subyektlərin) mövcudluğu, onların əlverişli qiymətə və zəruri keyfiyyətdə xidmətlər təqdim edə bilməsi, dövlətin təbii inhisar subyekti hesab olunan rəqiblərini əvəzləyə bilmək potensialına malik olması telekommunikasiya şirkətlərini müvafiq siyahıdan çıxarmağı zəruri edir. Bunun üçün ilk növbədə “Təbii inhisarlar haqqında” Qanunun “təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri”

TƏDQIQATIN ƏSAS NƏTİCƏLƏRİ VƏ SEKTOR ÜZRƏ İSLAHAT TƏKLİFLƏRİ

Azərbaycanın telekommunikasiya xidmətləri bazarında mövcud idarəçiliyin analizinin əsas nəticələr kimi aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

- **Sabit telefon xidmətləri bazarında dövlət şirkətləri hökmran mövqeyə malikdir.** Dövlət müəssisələri bi bazarda xidmətlərin 95%-nə qədərini öz əlində saxlayır. 2010-2018-ci illərdə bu xidmətlər bazarında özəl oyunçuların payı əhəmiyyətli dərəcədə və sürətlə azalaraq 35.6%-dən 8.4%-ə enmişdir;
- **İnternet xidmətləri bazarında özəl sektor nisbi pay üstünlüyünə (55,3%) malik olsa da, son illərdə davamlı olaraq bazardakı mövqelərini dövlət şirkətlərinin xeyrinə itirib.** Özəl internet operatorlarının bazar payı 2010-2018-ci illərdə 82.7%-dən 55.3%-ə enib. Baxmayaraq ki, bütün operatorların 90%-dən çoxu özəl sektoru təmsil edir;
- **Sabit telefon şəbəkəsi bazasında genişzolaqlı internet xidmətləri infrastrukturunu tamamilə dövlət şirkətlərinə məxsusdur.** Bu cür infrastruktur üstünlüyü dövlətin internet operatorlarının özəl rəqibləri üzərində əhəmiyyətli üstünlüyünü təmin edir;
- **Telekommunikasiya xidmətlərinin yalnız daxili bazar üzrə deyil, həmçinin beynəlxalq xidmətlər seqmentində də az sayda təsərrüfat subyektlərinin hökmran mövqeyi mövcuddur.** Belə ki, ölkəyə beynəlxalq kanallar vasitəsilə internetin gətirilməsi üçün cəmi 2 şirkət müvafiq lisenziyaya malikdir;
- **Mobil telefon xidmətləri bazarında 4 şirkət fəaliyyət göstərsə də, onlardan yalnız dövlət payına malik olan “Azərsell” şirkəti 48% payla bazarda hökmran mövqeyə malikdir.** Yerdə qalan digər 3 şirkətin hər birinin ayrı-ayrılıqda bazar payı 30%-dən azdır;

¹⁸¹ <http://www.e-qanun.az/framework/5038>

- **2008-ci ildə dövlət mobil telefon xidmətləri bazarında öz payını satıb bu seqmenti tamamilə dövlətsizləşdirdisə də, 2018-ci ildə yenidən bu bazara əsas oyunçulardan biri kimi qayıtdı.** Belə ki, 2018-ci ildə “Azərsell” şirkətinin 51.3%-lik payı yenidən dövlət tərəfindən alındı və bunun nəticəsində hazırda mobil telefon xidmətlər bazarının təxminən dördə biri dövlət sektoruna məxsusdur;
- **Son 30 ildə dünyada telekommunikasiya sektoru genişmiqyaslı liberallaşdırma və dövlətsizləşdirmə islahatlarına məruz qalıb.** İstisnasız olaraq bütün Avropa ölkələrində dövlətin inhisarında olan sabit telefon xidmətləri göstərən şirkətlərin özəlləşdirilməsi baş verib;
- **Azərbaycanda aparıcı telekommunikasiya şirkətlərinin özəlləşdirilməsi ilə bağlı ilk rəsmi qərar 2001-ci ildə qəbul edilib.** Lakin sonrakı illərdə bu qərarın icrası istiqamətində heç bir addım atılmayıb;
- **Dövlət mülkiyyətində olan aparıcı telekommunikasiya şirkətləri şəffaf, hesabatlı və kollegial idarəçiliyə zəmanət verən korporativ menecment modelinə keçməyib.** Bu qurumlara göndərilən informasiya sorğularında müşahidə (direktorlar) şuralarının mövcud olduğu bildirilsə də, həmin strukturların səlahiyyətləri, mövcud idarəetmə üzərində real nəzarət imkanları barədə hər hansı rəsmi informasiya əldə etmək mümkün olmayıb;
- **Dövlət mülkiyyətində olan məhdud məsuliyyətli cəmiyyət statusuna malik telekommunikasiya şirkətləri Nazirlər Kabinetinin dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqini nəzərdə tutan qaydalarının təsirindən kənarda qalıb.** Əsas səbəb odur ki, bu qaydalar yalnız dövlətə məxsus səhmdar cəmiyyətlərə aid edilir.
- **Dövlətə məxsus telekommunikasiya şirkətlərinin maliyyə hesabatlarının tərtibi və açıqlanması sahəsində beynəlxalq standartlara keçməyiblər.** Bu qurumların öz saytları vasitəsilə açıqladıqları maliyyə hesabatları məhdud həcmdə informasiyalara malik olamaqla yanaşı izahedici qeydlər olamadan təqdim edilir;
- **Dövlətə məxsus telekommunikasiya şirkətləri ictimaiyyət üçün ən vacib olan normativ-hüquqi aktları açıqlamaqda maraqlı deyillər.** Hətta bu qurumların fəaliyyətini tənzimləyən nizamnamə sənədləri, onların strukturu və səlahiyyətli şəxsləri barədə internet resurslarında ən ümumi məlumatlar belə yerləşdirilmir;
- **2016-cı ildə hökumət tərəfindən telekommunikasiya sektorunun inkişafı üzrə qəbul edilmiş Yol Xəritəsi sektorda özəlləşdirməni əsas hədəflərdən biri kimi müəyyən edib.** Lakin sənəddə fəaliyyətin icrası üçün müəyyən olunan zamanın (2018-2020-ci illər) əhəmiyyətli hissəsi geridə qalsa da, bu istiqamətdə hər hansı real addım atılmayıb;
- **Yol Xəritəsində telekommunikasiya sektoru üzrə müstəqil tənzimləyici qurumun yaradılması nəzərdə tutulub.** Lakin sənəddə fəaliyyətin icrası üçün müəyyən olunan zamanın (2017-2020-ci illər) əhəmiyyətli hissəsi geridə qalsa da, bu istiqamətdə hər hansı real addım atılmayıb;

- Ölkəyə internetin beynəlxalq trafikinin təmin edən operatorların sayının artırılması ilə bağlı Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan tədbirin icrası ilə bağlı hələlik real nəticələr yoxdur. Sənədə əsasən sözügüdən şirkətlərin sayı 2-dən 3-ə çatdırılmalı idi;

- Dövlətə məxsus aparıcı telekommunikasiya şirkətləri təbii inhisar subyektlərinin siyahısına daxil edilsə də, bu xidmətlərin xarakteri “təbii inhisar” anlayışına uyğun gəlmir. Belə ki, mövcud qanunvericiliyə əsasən, təbii inhisar məhsul və xidmətlərinə o fəaliyyətlər daxildir ki, istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə rəqabət olmadığı mühitdə onların inhisarçı subyektlər tərəfindən təqdim edilməsi istehlakçıların maraqları baxımından daha əlverişlidir. Halbuki bu sektorda hazırda çoxsaylı özəl subyektlər var və onlar istehlakçıların tələbatına uyğun xidmətlər təqdim edə bilirlər.

Tədiqatdan əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsi əsasında telekommunikasiya sektorunda dövlət şirkətlərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün aşağıdakı təkliflərin reallaşdırılması vacibdir:

- İslahatların ilk mərhələsi olaraq telekommunikasiya şirkətlərində korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi, Direktorlar (Müşahidə) Şuralarının real fəaliyyəti və icra orqanları üzərində real nəzarət (təsir) imkanları təmin edilməlidir;

- Bu şirkətlərin məlumat açıqlığına və şəffaflığına dair tələblər sərtləşdirilməlidir;

- Şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlər, onların strukturu və səlahiyyətli şəxsləri barədə məlumatlar internet resursları vasitəsilə ictimailəşdirilməlidir;

- Şirkətlərin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun tərtibi və açıqlanması təmin edilməlidir;

- Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflərə uyğun olaraq islahatların 2-ci mərhələsi kimi dövlətə məxsus telekommunikasiya şirkətlərinin dövlətsizləşdirilməsi prosesi başa çatdırılmalıdır;

- Telekommunikasiya şirkətlərinin dövlətsizləşdirilməsi modeli seçilərkən investisiya müsabiqələri vasitəsilə səhmlərin nəzarət zərfi strateji investora təklif edilsə də, Türkiyə modelində olduğu kimi səhmlərin müəyyən hissəsinin (25-30%-i) fond birjası vasitəsilə açıq bazarda satışa çıxarılması məqsədəuyğundur;

- Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflərə uyğun olaraq telekommunikasiya sektoru üzrə müstəqil tənzimləyici qurumun yaradılması və onun effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi prosesi qısa zamanda başa çatdırılmalıdır.

“AQRAR TƏDARÜK VƏ TƏCHİZAT” ASC-NİN FƏALİYYƏTİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Vahid Məhərrəmov

Xülasə

Bu araşdırmada dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınmasını həyata keçirən, səhmləri dövlətə məxsus “Aqrar Tədarük və Təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyətin fəaliyyəti təhlil edilib və dövlətin bu sahədə iştirakçılığının səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı təkliflər verilib.

ÖN SÖZ

Son illər ölkənin neft gəlirlərinin azalması öz növbəsində dövlət vəsaitlərinin xərclənməsində səmərəliliyinin artırılmasını və büdcə vəsaitlərindən qənaətlə istifadəni zəruri edir. Xüsusən də

dövlət satınalmalarında şəffaflığın təmin olunması aktual məsələyə çevrilir. Apardığımız araşdırmanın mövzusu dövlətə məxsus Səhmdar Cəmiyyətin dövlət satınalmalarında şəffaflığın artırılması istiqamətində alternativ həll yollarının axtarılmasıdır.

Qeyd edilməlidir ki, “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” Məhdud Məsuliyyətli və “Aqrar tədarük və təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyətləri kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti, tədarükü, təchizatı sahəsində fəaliyyət göstərirlər. “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti öz qarşısında ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar infrastrukturu inkişaf etdirmək, kiçik və orta fermerlərin bazarlara çıxışını asanlaşdırılmaq kimi vəzifə qoymuşdur. “Aqrar tədarük və təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (ATT ASC) isə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və emalını stimullaşdırmaq, dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkili ilə bağlı həyata keçirilən işlərin səmərəliliyini daha da artırmaq və sistemliliyini təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. O da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 11 aprel tarixli 859 nömrəli Fərmanı ilə “Dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri) tərəfindən ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınması Qaydası” təsdiq edilmişdir.¹⁸² Həmin qaydaya uyğun olaraq ərzaq məhsullarının satın alınması proseduru aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

¹⁸² <http://www.e-qanun.az/framework/32561>

- Satınalan təşkilatlar növbəti il üzrə ərzaq məhsullarına tələbatları barədə məlumatları hər il iyulun 1-dək Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə təqdim edirlər. Satınalan təşkilatlar tərəfindən növbəti il üzrə ərzaq məhsullarına tələbatlar həmin satınalan təşkilatlara bu məqsədlər üçün dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlər nəzərə alınmaqla müəyyən edilir;
- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi satın alınması nəzərdə tutulan ərzaq məhsulları, həmin məhsulların qiymətləri və satınalma şərtləri (o cümlədən, satınalma dövriliyi) barədə elanı hər il avqustun 1-dək elektron portalda yerləşdirir;
- Ərzaq məhsullarının hər bir növü üzrə satınalma qiymətini Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi rübdə bir dəfədən az olmayaraq ərzaq məhsullarının hər bir növü üzrə topdansatış bazar qiymətlərini müəyyən etmək üçün araşdırmalar aparırlar. Məhsulların qiyməti sonradan dəyişdikdə qiymətlərə yenidən baxılır;
- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi hər il sentyabrın 1-dək satın alınması nəzərdə tutulan ərzaq məhsullarının hər növü üzrə yerli istehsalçıların istehsal potensialı və onlar barədə məlumatları özünün dövlət aqrar inkişaf mərkəzləri vasitəsilə toplayır və elektron portalda yerləşdirir. Tədarük və təchizat agentləri ilə ərzaq məhsullarının istehsalçıları və satıcıları arasında hər il oktyabrın 1-dək növbəti il üçün müqavilə bağlanır;
- Bağlanan müqavilələr barədə məlumat tədarük və təchizat agentləri oktyabrın 10-dək Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə, İqtisadiyyat Nazirliyinə və Maliyyə Nazirliyinə təqdim edir.

Beləliklə, Azərbaycanda dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınması çoxlu sayda dövlət orqanlarının təşkilatçılığa cəlb edilməsi ilə həyata keçirilir. Belə ki, dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil etmək məqsədilə ATT ASC yaradılsa da, təşkilatı işlərə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi və regionlarda fəaliyyət göstərən 60-a yaxın dövlət aqrar inkişaf mərkəzləri də cəlb edilmişdir. Hətta “Dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri) tərəfindən ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınması Qaydası”na görə, “Ərzaq məhsullarının hər bir növü üzrə satınalma qiymətini Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi müəyyən edir”.

ARAŞDIRMA MƏQSƏDİ

Bu araşdırmada əsas məqsəd dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınmasını həyata keçirən, səhmləri dövlətə məxsus “Aqrar Tədarük və Təchizat”

Açıq Səhmdar Cəmiyyətin fəaliyyətini təhlil etmək və dövlətin bu sahədə iştirakçılığının səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı təkliflər verməkdir.

Ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınmasının dövlətin yaratdığı yalnız bir Səhmdar Cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilməsi çox böyük ehtimalla bu sahədə monopoliyanın yaranmasına gətirib çıxaracaq. Bu halın qarşısının alınması üçün dövlət satınalmalarının təkmilləşdirilməsi, sahənin inhisarsızlaşdırılması, ərzaq malları, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılığının və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, dövlət satınalmaları sahələrində rəqabət mühitinin yaradılması çox vacibdir.

Məqsədimiz ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada deyil, müsabiqə və aşkarlıq əsasında həyata keçirilməsi üçün lazımı şəraitin yaradılması istiqamətində praktiki təklif və tövsiyələr hazırlayıb hökumətə təqdim etməkdir. Hesab edirik ki, dövlət satınalmaları zamanı dövlət vəsaitindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi yalnız aşkarlıq əsasında, müsabiqə yolu ilə podratçıların tenderlərdə bərabər iştirak etməsi şəraitində mümkün olar.

Hesab edirik ki, ölkədə istehsal olunan ərzaq məhsullarının dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınmasını mərkəzləşdirilmiş qaydada bir dövlət şirkəti tərəfindən deyil, açıq tender üsulu ilə həyata keçirməklə dövlət öz üzərinə düşən funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı, birbaşa kiçik və orta fermerlərin, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların, bölgələrdə fəaliyyət göstərən özəl iaşə müəssisələrinin müsabiqələrə çıxış imkanını yaratmaqla, onlar üçün kvota müəyyən etməklə, digər bir funksiyanı da yerinə yetirər- bu sahədə sağlam rəqabətli mühit yaratmış olar.

Beləliklə, məqsədimiz dövlət vəsaitləri hesabına dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən ərzaq məhsullarının satın almalarının həyata keçirilməsində özəl sektorun iştirakı üçün bərabər rəqabət mühitinin yaradılması, büdcə vəsaitindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi məqsədilə dövlət satınalmalarının bir yox, bir neçə podratçı şirkətlər tərəfindən müsabiqə və aşkarlıq əsasında həyata keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etməkdir.

ATT ASC-NİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU

“Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti, tədarükü, təchizatı sahəsində fəaliyyət göstərir. “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti qarşısında ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar infrastukturunu inkişaf etdirmək, kiçik və orta fermerlərin bazarlara çıxışını asanlaşdırılmaq kimi vəzifə qoymuşdur. “Aqrar tədarük və təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və emalını stimullaşdırmaq, dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil etmək məqsədilə yaradılmışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərzaq mallarının, kənd təsərrüfatı

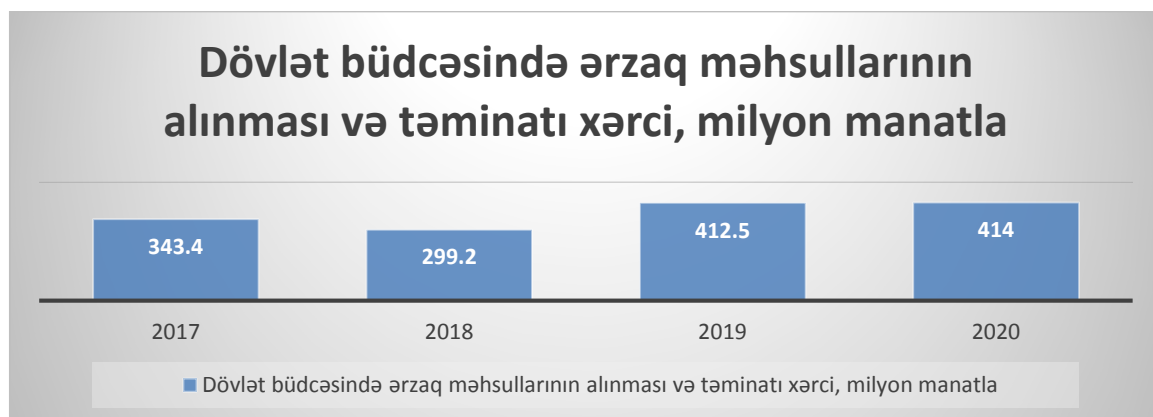
məhsullarının ticarəti, tədarükü ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rola malikdir. Qeyd etməliyik ki, 2019-cu ilin yanvar-noyabr aylarında pərakəndə ticarət şəbəkəsində satılmış məhsulların dəyəri 34,4 milyard manata bərabər olmuşdur. Ticarət dövriyyəsinin 17,4 milyard manatını, yəni 50,6 faizini ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları, qalan 17,0 milyard manatını (49,4 faizi) qeyri-ərzaq məhsulları təşkil etmişdir¹⁸³.

Ərzaq mallarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti, tədarükü ölkə iqtisadiyyatında rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkə əhalisinin bir hissəsinin məşğulluğu təmin edilir, əhali artdıqca bu sahədə yeni iş yerləri yaranır;
- əhalinin, dövlət müəsisələrinin ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə davamlı təminatı həyata keçirilir;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı stimullaşdırılır;
- ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət hesabına satın alınması iqtisadiyyatın, bazar qiymətlərinin tənzimlənməsində müəyyən rol oynayır;
- ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti, tədarükü yeyinti məhsullarının bazara çıxışını, istifadəsini təmin edir;
- dövlət satınalan təşkilatlar (uşaq bağçaları, xəstəxanalar, penitensiar sistem, hərbi hissələr və s.) üçün dayanıqlı ərzaq təminatı yaradır.

Hər ildə dövlət büdcəsində ərzaq məhsullarının alınması üçün böyük həcmdə maliyyə vəsaitləri nəzərdə tutulur. Son 4 il ərzində dövlət hesabına ərzaq məhsullarının alınması üçün ayrılan büdcə vəsaitlərinin məbləği aşağıdakı diaqramda göstərilir.

Diaqram 1. Dövlət büdcəsində ərzaq məhsullarının alınması və təminatı xərci

2017-ci ildə 343,4 milyon manat, 2018-ci ildə 299, 2 milyon manat, 2019-cu ildə 412,5 milyon manat, 2020-ci il Dövlət büdcəsində ərzaq məhsullarının alınması və təminatı xərci-414,0 mln manat təşkil edəcəkdir.

¹⁸³ <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4421>

ATT ASC-nin hüquqi varisi olduğu “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 2018-ci ildə həmin ilin ilk yarımilliyinin hesabatını açıqlamışdı. ASC-dən verilən məlumata görə, “ilin ilk altı ayı ərzində dövlət büdcəsindən maliyyələşən 850 müəssisə və təşkilatla satınalma müqaviləsi imzalanıb, həmin müqavilələrə əsasən, müəyyənləşdirilən tələbatlar “tedaruk.az” portalına yerləşdirilib və 173 məhsul növü üzrə 286 istehsalçı və satıcıdan onlayn rejimdə təkliflər qəbul edilib. Həmin təkliflər üzrə müvafiq araşdırmalar aparıldıqdan sonra 241 istehsalçı və satıcı ilə müqavilə imzalanıb. Nəticədə ilin ilk 6 ayı ərzində bu istehsalçı və satıcılardan 28 min ton, dəyəri 52 milyon manat olan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları tədarük olunaraq mərkəzi, yerli icra hakimiyyəti orqanlarına məxsus 1934 təchizetmə nöqtəsinə çatdırılıb. Daxili bazarda bu müddət ərzində - 20 348 kq tərəvəz, 3 248 kq meyvə-giləmeyvə, 1 636 kq bostan, 4 179 kq dənli - paxlalı məhsullar satılıb. Daxili bazar üçün kartof, soğan, bibər, badımcan, yerkökü, kələm, lobya, qarğıdalı, sarımsaq, alma, armud, alça, gavalı, gilə, çiyələk, qarpız, yemiş və s. kimi məhsullar istehsalçılardan tarla başında tədarük edilərək Sumqayıt və Xırdalan şəhərlərində, eləcə də, Əhmədli, Masazır qəsəbələrində, “ Yaşıl bazar”da satışı həyata keçirilib. Qeyd olunan müddət ərzində 3 000 ton, dəyəri 4 milyon manat olan kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edilib. İxracın strukturunda fındıq qabığı, alma, xurma, balqabaq, göyərti, kartof və pomidor məhsulları üstünlük təşkil edib. Məhsullar Rusiya bazarlarına ixrac olunub.¹⁸⁴

2018-ci ildə “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” ASC təqdim etdiyi məlumatda qeyd edilir ki; “2018-ci ilin 9 ayının yekunlarına əsasən, Səhmdar Cəmiyyət yerli fermerlərdən ümumi miqdarı 53 min ton, dəyəri 106 milyon manat olan kənd təsərrüfatı məhsulları tədarük edib. Tədarük olunmuş məhsulların 81 milyon manatlıq hissəsi dövlət satınalan təşkilatlarının (uşaq bağçaları, xəstəxanalar, penitensiar sistem, hərbi hissələr və s.) tələbatına yönəldilib, 25 milyon manatlıq məhsul isə xarici ölkələrə ixrac olunub”.¹⁸⁵ Əlbəttə ölkədə 8 milyon ton kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olduğu halda, dövlət tərəfindən yaradılmış Səhmdar Cəmiyyətin 9 ay ərzində cəmi 53 min ton məhsul tədarük edilməsi yaxşı göstərici hesab edilə bilməz. Varisi olduğu Cəmiyyətdən fərqli olaraq ATT ASC isə indiyə kimi dövlət satınalmaları və digər alqı-satqılarla bağlı statistik rəqəmləri ictimailəşdirməmişdir.

TƏDQİQ EDİLƏN SAHƏDƏ SƏMƏRƏLİLİK NƏ DEMƏKDİR?

Azərbaycan Respublikasında dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasının təşkilini mərkəzləşdirilmiş qaydada “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti həyata keçirir¹⁸⁶. Bu sahədə səmərəlilik: Cəmiyyət tərəfindən dövlət vəsaitləri və digər dövlət resursları hesabına dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri) üçün tələb olunan həcmdə və

¹⁸⁴ <https://az.trend.az/business/2931534.html>

¹⁸⁵ <http://xalqgazeti.com/mobile/az/news/7031>

¹⁸⁶ <https://president.az/articles/31081>

keyfiyyətdə ərzaq mallarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının minimum xərclərlə satın alınmasını təşkil və təmin etmək deməkdir.

Cəmiyyətin qarşısına qoyulan əsas məqsədlərdən birinə- dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasında büdcə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyinə nail olmaq üçün satınalma ilə bağlı bütün məlumatların açıq, şəffaf olması çox əhəmiyyətli və vacibdir.

Dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasının təşkilini mərkəzləşdirilmiş qaydada bir Səhmdar Cəmiyyətin həyata keçirməsi sahədə monopoliyanın yaranması üçün münbit şərait yaradır. Sahədə rəqabətin olması dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təmin edən mexanizmin işə düşməsinə şərtləndirər

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ NƏLƏRİ GÖSTƏRİR?

Amerika təcrübəsi

Dövlət satınalmaları sahəsində xarici ölkələr arasında Amerika Birləşmiş Ştatları böyük təcrübə əldə etmişdir. Federal dövlət satınalma sisteminin tənzimlənməsi haqqında ilk qanun ABŞ-da 1792-ci ildə qəbul edilmişdi. İctimai ehtiyaclar üçün satınalma sahəsində səlahiyyətlər maliyyə və müdafiə nazirliklərinə verilmişdi¹⁸⁷.

Ümumiyyətlə, ABŞ-da milli ehtiyaclar üçün satınalma sistemi mərkəzləşdirilməmişdir.

TENDERLƏR inkişaf etmiş ölkələrin böyük əksəriyyətində dövlət satınalmalarının əsasını təşkil edir. Əsas metodu rəqabət prosedurları olan satınalma qaydaları, BMT və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən bütün üzvlərə tövsiyə olunur. BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Qanunu üzrə Komissiyası (UNCITRAL) hətta dövlət satınalmaları haqqında qanunvericilik üçün model və mümkün əsas olan malların (işlərin) və xidmətlərin satın alınmasına dair tipik qanun təklif edib. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv ölkələr üçün satınalma tələbləri ÜTT çərçivəsində dövlət satınalmaları haqqında çoxtərəfli sazişdə təsbit edilmişdir. Avropa Birliyi ölkələrinin satınalma fəaliyyətləri Aİ-nin müvafiq təlimatları ilə tənzimlənir.

Avropa satınalma praktikası

Avropa satınalma praktikasında artıq qurulmuş əsas prinsiplər sistemi mövcuddur, bunlar:

- şəffaflıq (transparency) - satınalma məlumatlarının açıqlığı və əlçatanlığı;
- hesabatlılıq və prosedurlara riayət olunması (Accountability and due process) - dövlət və ictimai nəzarət altında satınalma prosedurlarına ciddi riayət etmək;
- açıq və effektiv rəqabət (Open and effective competition) - ayrışeçkiliyə yol verilməməsi;

¹⁸⁷ <http://bujet.ru/article/2895.php>

- ədalətlik (Fairness) - bütün satınalma iştirakçıları üçün bərabər imkanlar.

Bu prinsiplər bir çox ölkələrdə qanunvericiliyin əsasını təşkil etmişdir və bir sıra beynəlxalq sənədlərdə, xüsusən də Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində dövlət satınalmaları haqqında çoxtərəfli sazişdə öz əksini tapmışdır¹⁸⁸.

AB ölkələrində satınalmanın təşkili üçün iki dominant model mövcuddur: paylanmış (mərkəzləşdirilməmiş) və mərkəzləşdirilmiş.

Paylanmış modeldə dövlət müəsisəsi (şöbələr, nazirliklər və s.) ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımı satınalmalar edir. Bu məqsədlə, strukturunda ixtisaslaşmış satınalma şöbələri və ya funksiyasına oxşar digər bölmələr yaradılır.

Mərkəzləşdirilmiş model bir növ satınalma mərkəzinin yaradılmasını təmin edir, burada şöbələrdən satınalma sifarişləri gəlir. Maksimum mərkəzləşdirmə səviyyəsində bütün dövlət satınalmalarına cavabdeh olan xüsusi bir şöbə və ya böyük bir şirkət üçün müvafiq satınalma şöbəsi yaradılır.

Hər iki sxemin müsbət və mənfi cəhətləri ortadadır: paylanmış model çox çevik, lakin daha bahalıdır. Öz növbəsində, aşağı topdansatış qiymətlə alıqı-satqını təmin edən mərkəzləşdirilmiş model daha az hərəkətlidir və heç də həmişə zəruri malların alınması üçün müraciətlərdəki bütün nüansları nəzərə almır.

Təsvir edilən hər iki model sivil dünyada çoxdan istifadə edilmişdir. Beləliklə, İngiltərədə onlar Dövlət Xəzinədarlığının (Əlahəzrət Xəzinədarlığının) səlahiyyətindədirlər.

AB-da məsələn, satınalma fəaliyyətinə ümumi rəhbərlik (tənzimləmə bazasının inkişafı, planlaşdırma, nəzarət və koordinasiya) Maliyyə və ya İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən, xüsusən büdcə hesabına həyata keçirildikdə və xüsusi satınalmalar ixtisaslaşdırılmış satınalma strukturları (şöbələr) tərəfindən həyata keçirildikdə, modellərin birləşməsi ən təsirli olur. Bu, İngiltərədəki dövlət satınalma sisteminin quruluşudur, burada əsas əlaqələndirici qurum olan Xəzinədarlıqdan əlavə Milli Səhiyyə Xidməti Təchizatları kimi ixtisaslaşdırılmış sənaye satınalma xidmətləri mövcuddur¹⁸⁹.

Müxtəlif satınalma prosedurlarının tətbiqi ilə bağlı dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, mal və xidmətlərin böyük alışını təşkil etməyin ən təsirli formalarından biri açıq tenderlərin keçirilməsidir.

ATT ASC-NİN VƏZİYYƏTİ VƏ İQTİSADİYYATDAKI ROLU

ATT ASC ölkədə dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkili ilə məşğul olan yeganə qurumdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və (və ya) emalını stimullaşdırmaq, kənd təsərrüfatı məhsulları

¹⁸⁸ <http://bujet.ru/article/2895.php>

¹⁸⁹ <http://bujet.ru/article/2895.php>

istehsalçıların inkişafını təmin etmək, ərzaq məhsullarının keyfiyyətini daha da artırmaq, dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təmin etmək, regionlarda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına zəmin yaratmaq, dövlət sifarişi ilə ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə, 11 aprel 2016-cı il tarixdə "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Həmin sərəncamda müəyyən edilmişdir ki, "Cəmiyyətin əsas məqsədi ərzaq məhsullarının istehsalçılarından və satıcılarından belə məhsulları almaq və tədarük edərək satılan təşkilatlara təqdim etməkdir".¹⁹⁰

"Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyətin fəaliyyət istiqamətləri əsasən dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınmasını təşkil etmək, ölkə miqyasında yerli kənd təsərrüfatı məhsullarını tədarük etmək və daxili bazarda satışını və istehlakını təşkil etmək, İxracın təşviqi məqsədi ilə tələbatdan artıq tədarük edilmiş məhsulların xarici ölkələrdə mümkün satış kanalları vasitəsilə satışını təşkil etmək, dövlət sifarişi ilə ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

Qısa bir müddətdən sonra, 14 dekabr 2018-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin ləğv edilməsi və Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində səhmləri dövlətə məxsus olan "Aqrar tədarük və təchizat" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılması ilə bağlı fərman imzalanıb . Fərmanda o da müəyyən edilmişdir ki, ATT ASC "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin hüquqi varisidir və onun bütün hüquq və öhdəlikləri, habelə əmlakı yeni yaradılan Cəmiyyətə keçir.

İlk öncə "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində yaradılması qərara alınmışdır. Lakin həmin sərəncamın üstündən 5 ay keçdikdən sonra "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 11 aprel tarixli 1944 nömrəli Sərəncamında dəyişikliklər edilməsi barədə" yeni sərəncam imzalanmışdır. Və həmin sərəncamla "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" ASC Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyindən çıxarılmışdır. "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində yaradılması və beş ay sonra həmin nazirliyinin tabeliyindən çıxarılması əsaslandırılmamışdır. Daha sonra qısa bir müddətdən sonra həmin müəssisənin ləğv edilməsi və yerində eyni məqsədlə, yeni adla yenisinin yaradılması, həmçinin yenə də Səhmdar Cəmiyyətin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində yaradılması da əsaslandırılmamış qalır. "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyətin hansı səbəbdən ləğv edilməsi və onun bazasında ATT ASC-nin hansı zərurətdən yaradılması hələ də müəmmalı olaraq qalır. Səhmdar

¹⁹⁰ <https://president.az/articles/19227>

Cəmiyyətin yaradılması haqqında imzalanmış sənədin biri sərəncam, digəri fərman olsa da, hər iki sənəddə məqsəd eyni göstərilir. Belə ki, fərmanda qeyd edildiyi kimi “Aqrar tədarük və təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin qarşısında duran məqsəd ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və emalını stimullaşdırmaq, dövlət sifarişləri ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil etməkdən ibarətdir.¹⁹¹

Onu da qeyd etməliyəm ki, fermerlərin, kəndlilərin bir o qədər də tanımadığı, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı ilə məşğul olan fermerlərin, kəndlilərin istehsal etdikləri malı, məhsulu ölkə daxilində və ölkə xaricində tanıtmaq məqsədilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət yaradılmışdır. “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” MMC-nin nizamnaməsində göstərilir ki, cəmiyyətin əsas məqsədləri ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları və onlardan sənaye üsulu ilə hazırlanmış məhsulların ölkə daxilində və ölkə xaricində təqdim edilməsi, satışının təşkili, habelə tanıtılması, fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq istehsalçılar ilə alıcılar arasında əlaqələrin qurulmasıdır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində olan “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” MMC-nin fəaliyyəti, gördüyü işlər barədə cəmiyyətin saytında hər hansı məlumat yoxdur. Lakin “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” MMC-nin saytının satınalmalar barədə bölümündə “18.10.2018-ci il tarixində elan olunmuş kotirovka barədə bildiriş” yer alıb. Həmin məlumatda bildirilir ki, “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” MMC tərəfindən 18.10.2018-ci il tarixində elan olunmuş Marketing və ictimaiyyətlə əlaqələr (PR) üzrə xidmətlərin satın alınmasına dair kotirovka sorğusu kifayət qədər müraciət olmadığından baş tutmamış hesab edilsin”.¹⁹² Beləliklə, dövlət orqanları kənd təsərrüfatı məhsullarının ölkə daxilində və xaricində satışını həyata keçirmək məqsədi ilə yaratdıqları dövlət müəsisələri öz üzərlərinə böyük vəzifələr götürsələr də, demək olar ki, real olaraq bu istiqamətdə məqsədə nail ola bilməmişlər. Onu da qeyd etməliyəm ki, ölkədə ərzaq malları, kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü, satışı, ixracı ilə məşğul olan çoxlu sayda özəl müəsisələr var. Baxmayaraq ki, ticarətlə məşğul olan sahibkarların sayı artır, ancaq bazarlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərindəki kəskin dəyişkənlik əvvəllər olduğu kimi yenə də qalır. Bu istiqamətdə keyfiyyət dəyişikliyi baş vermir. Uzun müddətdir ki, belə tendensia müşahidə edilir.

ATT ASC-nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanında qeyd edilir ki, Cəmiyyət dövlət sifarişləri ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalçılardan və satıcılardan mərkəzləşdirilmiş qaydada satın alınmasını və ixracını, habelə tədarük edilərək satınalan təşkilatların müraciətləri əsasında onlara təqdim edilməsini həyata keçirən, eləcə də qeyd olunan istiqamətlərdə fəaliyyətin təşkili ilə bağlı digər tədbirlər görülməsini təmin edən kommersiya hüquqi şəxsidir.¹⁹³

ATT ASC-nin Nizamnaməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 4 iyul tarixli 289 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Nizamnaməyə görə, ATT

¹⁹¹ <https://president.az/articles/21240/print>

¹⁹² <https://agrotrade.gov.az/az/about/procurement/99>

¹⁹³ <http://e-qanun.az/framework/40948>

ASC-nin səhmləri dövlətə məxsus olan və Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin strukturuna daxil olmayan tabeliyindəki qurumdur. Cəmiyyət öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, Nizamnaməni, Nazirliyin normativ hüquqi aktlarını və Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı nazirinin əmr və sərəncamlarını rəhbər tutur. Cəmiyyət dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalçılardan və satıcılardan mərkəzləşdirilmiş qaydada satın alınmasını və ixracını, habelə tədarük edilərək satılan təşkilatların müraciətləri əsasında onlara təqdim edilməsini həyata keçirən, eləcə də qeyd olunan istiqamətlərdə fəaliyyətin təşkili ilə bağlı digər tədbirlər görülməsini təmin edən kommersiya hüquqi şəxsidir .

Cəmiyyətin idarə olunmasını əsasən İdarə Heyəti həyata keçirir. Cəmiyyətin İdarə Heyəti 5 nəfərdən ibarət olmaqla Cəmiyyətin kollegial icra orqanıdır. İdarə Heyəti Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və Sərəncam ilə Ümumi Yığıncağa, habelə Cəmiyyətin Nizamnaməsi ilə Cəmiyyətin sədrinə verilmiş səlahiyyətlər istisna olmaqla, Cəmiyyətin idarə edilməsi ilə bağlı bütün məsələləri həll edir. İdarə Heyətinin tərkibi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən sədrindən, onun 2 (iki) müavinindən və Cəmiyyət sədrinin təqdimatı əsasında Ümumi Yığıncaq tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən 2 (iki) üzvdən ibarətdir. İdarə Heyətinin işinə Cəmiyyətin sədri rəhbərlik edir.

Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı 6000000 (altı milyon) manatdır və onun səhmlərinin nominal dəyərindən təşkil olunur. Nizamnamə kapitalı nominal dəyəri 1 (bir) manat olan 6000000 (altı milyon) ədəd adi səhmdən ibarətdir.

Cəmiyyətin uçot və hesabatı Nizamnaməyə görə "Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada aparılmalıdır. Cəmiyyət həmin qanuna uyğun olaraq illik maliyyə hesabatını və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını dərc etməlidir. Cəmiyyətin birinci maliyyə ili dövlət qeydiyyatına alındığı tarixdən başlayır və həmin il dekabrın 31-də başa çatır. Növbəti maliyyə ili yanvarın 1-dən başlayır və dekabrın 31-də başa çatır.

ATT ASC hüquqi varisi olduğu "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 2016-cı il 11 aprel tarixində yaradılsa da, Səhmdar Cəmiyyətin illik hesabatları saytında dərc edilməmişdir. Keçən 3 il ərzində Cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı yalnız 2 dəfə rüb ərzində görülmə işlərlə bağlı mətbuatda qısa məlumat yayılmışdır.

Səhmdar Cəmiyyətin saytında daha çox reklam xarakterli şəkillər yer almışdır.

ATT ASC-NİN İCTİMAİYYƏTƏ TƏQDİM ETDİYİ HESABAT

"Aqrar tədarük və təchizat" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən 2019-cu il ərzində görülmüş işlər barədə qısa hesabat hazırlanıb və cəmiyyətin saytında yerləşdirib. O

da qeyd edilməlidir ki, Səhmdar Cəmiyyət hüquqi varisi olduğu “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 2016-cı il 11 aprel tarixində yaradılsa da, indiyə kimi cəmiyyətin illik hesabatları saytında dərc edilməmişdir. Keçən 3 il ərzində Cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı yalnız 2 dəfə rüb ərzində görülmə işlərlə bağlı mətbuatda qısa məlumatlar yayılmışdır. Yarandığı zamandan, yəni 2016-cı ildən bəri ilk dəfə olaraq Səhmdar Cəmiyyət gördüyü işlər barədə öz saytında hesabat xarakterli məlumat təqdim edib. Çox təəssüflər olsun ki, hesabat kimi ictimaiyyətə təqdim olunan sənəddə cəmiyyətin il ərzində aldığı və satdığı məhsulların yalnız fiziki çəkisi göstərilib. Malın, məhsulun alış, satış qiymətləri haqda hesabatda heç bir məlumat olmadığı üçün bir sıra suallar yaranır.

Səhmdar cəmiyyət hazırladığı hesabatda qeyd edilir ki, 2019-cu ildə satınalan təşkilatların tələbatlarının öyrənilməsi məqsədilə tedaruk.az portalında elanlar yerləşdirilmiş və 163 məhsul üzrə 310 istehsalçı və satıcıdan təklif qəbul edilmişdir. Həmin təkliflər üzrə müvafiq araşdırmalar aparıldıqdan sonra 177 istehsalçı və satıcı ilə müqavilə imzalanmışdır. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən 867 müəssisə və təşkilatla satınalma müqaviləsi imzalanmış və müqaviləyə əsasən mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına məxsus 2014 təchizetmə nöqtəsinə ərzaq təchizatı həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Hesabatda 2019-cu ildə mülkiyyətə, 57 629 ton məhsul tədarük olunduğu və il ərzində ümumilikdə 2014 təchizetmə nöqtəsinə 57 937 ton məhsul təchiz edildiyi bildirilir. Səhmdar cəmiyyətin hesabatda ayrı-ayrılıqda təqdim etdiyi 2 cədvəl ümumiləşdirib bir cədvədə (Cədvəl 1) diqqətinizə təqdim edirik.

Cədvəl 1. Ərzaq məhsullarının kateqoriyaları üzrə alış və satışın miqdarı Mənbə: “Aqrar tədarük və təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

	Alış miqdarı	Satış miqdarı	Fərq
Balıq və balıq məhsulları	1 431 231	1 438 708	+7469
Bitki konservləri	122 979	122 889	-90
Bitki yağları Litrlər	528 265	551 846	+23581
Ədviyyatlar Kq	418 598	426 310	+7712
Əlavələr Kq	29 764	29 914	+150
Ət məhsulları Kq	4 375 759	4 413 728	+37969
İçkilər (meyvə şirələri, kompotlar və s.) Litrlər	2 861 859	2 868 752	+6893
Meyvə və giləmeyvə Kq	3 257 140	3 177 890	-79250
Müxtəlif yarmalar Kq	1 651 451	1 656 928	+5477
Paxlalı bitkilər Kq	773 354	794 231	+20877
Qənnadı məmulatları Kq	2 446 154	2 484 802	+38648

Qurudulmuş meyvələr Kq	176 695	177 205	+510
Süd və süd məhsulları Litr	11 336 347	11 414 459	+78112
Tərəvəz Kq	14 564 879	14 787 585	+222706
Toyuq yumurtası Kq	853 951	772 244	-81707
Turşular Kq	107 218	106 757	-461
Un və un məmulatları Kq	12 691 457	12 711 349	+19892
Uşaq qidası Kq	2 038	2 045	+7
Cəmi	57 629 139	57 937 642	+308 503

Cədvəldən də göründüyü kimi 2019-cu il ərzində istehsalçı və satıcılardan tədarük olunan ərzaq məhsullarının çəkisi 57 629 139 kiloqram təşkil etmişdir. Digər tərəfdən təşkilatlara satılan məhsulun həcmi 57 937 ton göstərilir. İstehsalçılardan alınan məhsulla istehlakçılara satılan məhsulun çəkisində 308 503 kiloqram (308,5 ton) fərq yaranır. Ümumilikdə istehsalçı və satıcılardan tədarük olunan və istehlakçılara təqdim edilən 18 adda mal, məhsul qrupunun 14-nün satışında çəkiddə artımın, 4-də isə azalma olduğu göstərilir. “Aqrar tədarük və təchizat” ASC tərəfindən 18 mal qrupu üzrə alınan və satılan məhsulların heç birinin çəkisində uyğunluq yoxdur. Bəzi məhsulların çəkisindəki azalmaları nəzəri olaraq müəyyən itkilərlə əlaqələndirmək mümkün olsa da, əksər malların çəkisindəki artımın nədən yarandığını təsəvvür etmək belə, çox çətindir. Misal üçün təqdim olunan məlumatda bitki konservləri alışı ilə satışında 90 kiloqram, meyvə və giləmeyvədə 79250 kiloqram, toyuq yumurtasının çəkisində isə 81707 kiloqram azalma baş vermişdir. Səhmdar cəmiyyət adı sadalanan məhsullarda azalmanın nədən baş verməsini əsaslandırmasa da nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq olar ki, malın, məhsulun daşınması zamanı sınması, əzilməsi, xarab olması kimi hallar baş verə bilər. Və bu kimi səbəblərdən də istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılan məhsulların çəkisində, sayında azalma baş verər. Lakin iş burasındadır ki, səhmdar cəmiyyət istehsalçı və satıcılardan tədarük etdiyi əksər malların, məhsulların istehlakçılara təhvil zamanı çəkilərində artım olduğunu göstərib. Bu necə baş verə bilər? Misal üçün səhmdar cəmiyyət istehsalçı və satıcılardan tədarük etdiyi 1 431 231 kiloqram balıq və balıq məhsulları istehlakçının tərəzində 7469 kiloqram artaraq 1 438 708 kiloqram təşkil edib. Eləcə də satıcının tərəzində 14 564 879 kiloqram çəkiddə olan tərəvəz alıcının tərəzisinə çatanaq 222 706 kiloqram artaraq 14 787 585 kiloqram təşkil edib. Beləliklə, təqdim olunan hesabat əsasən satıcılardan 57 629 139 kiloqram məhsul alınıb, alıcıya 57 937 642 kiloqram məhsul satılıb. Bu haqq-hesaba görə alınan məhsulla satılan məhsulun həcmində 308 503 kiloqram artım baş verib. İstisna edilmir ki, 2018-ci və 2019-cu illərin yekunlarında Səhmdar Cəmiyyətin anbarlarında mal qalığı olub. Əgər belə olubsa, mal qalığının həcmi və dəyəri mütləq cəmiyyətin təqdim etdiyi hesabatda göstərməli idi. “Aqrar tədarük və təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti bu məsələyə aydınlıq gətirməyib.

Təəssüf ki, "Aqrar tədarük və təchizat" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti təqdim etdiyi hesabatda dövlət tərəfindən ayrılan maliyyə vəsaitlərinə və həmin vəsaitlərin necə xərclənməsinə yer ayırmayıb. Dövlət büdcəsində ərzaq məhsullarının alınması və təminatı məqsədilə 2017-ci ildə 343,4 milyon manat, 2018-ci ildə 299, 2 milyon manat, 2019-cu ildə 412,5 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur. Səhmdar cəmiyyət tədarük və təhciz etdiyi məhsulların alış və satış qiymətləri haqqında da ictimaiyyətə hər hansı məlumat təqdim etməyib. Səhmdar Cəmiyyətin əvvəlki rəhbərliyinin 2018-ci ildə təqdim etdiyi məlumatda qeyd edilir ki, 2018-ci ilin 9 ayının yekunlarına əsasən, Səhmdar Cəmiyyət yerli fermerlərdən ümumi miqdarı 53 min ton, dəyəri 106 milyon manat olan kənd təsərrüfatı məhsulları tədarük edib. Tədarük olunmuş məhsulların 81 milyon manatlıq hissəsi dövlət satınalan təşkilatlarının (uşaq bağçaları, xəstəxanalar, penitensiar sistem, hərbi hissələr və s.) tələbatına yönəldilib, 25 milyon manatlıq məhsul isə xarici ölkələrə ixrac olunub. Hesab edirik ki, Səhmdar Cəmiyyət sifarişçisi və təchizatçısı olduğu 163 məhsul üzrə alqı-satqı qiymətlərini ictimaiyyətə təqdim etməli idi. Onu da qeyd etməliyəm ki, "dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri) tərəfindən ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınması Qaydası"nda "satınalma qiymətləri elanın yerləşdirildiyi vaxt (hər il avqustun 1-dək elektron portalda yerləşdirir) üçün ərzaq məhsullarının topdansaş bazar qiymətlərindən aşağı olmamalıdır. Ərzaq məhsullarının hər bir növü üzrə satınalma qiymətini Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi rübdə bir dəfədən az olmayaraq ərzaq məhsullarının hər bir növü üzrə topdansaş bazar qiymətlərini müəyyən etmək üçün araşdırmalar aparırlar. Məhsulların qiyməti sonradan dəyişdikdə qiymətlərə yenidən baxılır". Qaydadan da göründüyü kimi İqtisadiyyat və Kənd Təsərrüfatı nazirlikləri rübdə bir dəfədən az olmayaraq ərzaq məhsullarının hər bir növü üzrə topdansaş bazar qiymətlərini müəyyən etmək üçün araşdırmalar aparırlar və məhsulların qiymətinə yenidən baxılır. Bu olduqca mürəkkəb, əmək tutumlu işdir. Və subyektiv yanaşma tələb edən işdir. Səhmdar Cəmiyyət sifarişçisi və təchizatçısı olduğu 163 adda məhsulun hər biri çoxlu sayda çeşidə malikdir. Eyni adda fərqli keyfiyyət göstəricilərinə malik olan məhsulların qiymətləri dəfələrlə fərqlənir. Məsəl üçün, Cəlilabad rayonunda istehsal olan kartofun 1 kiloqramının topdansaş qiyməti keyfiyyət göstəricisindən aslı olaraq 0,30-0,50 manat, Şəmkir rayonunda istehsal olan kartof 0,40-0,70 manat, Gədəbəy rayonunda istehsal olan kartofun topdansaş qiyməti isə 0,90-1,20 manat ola bilər. Beləliklə bir adda məhsulun topdansaş qiymətində 4 dəfə artıq qiymət fərqi yaranır. Səhmdar Cəmiyyət tərəfindən alınan bütün mal qrupları üzrə məhsulların keyfiyyət göstəriciləri ilə yanaşı alış qiymətləri də ictimaiyyətə təqdim olunmalıdır. Çox təəssüflər olsun ki, cəmiyyətin hazırladığı hesabatda belə bir informasiya yoxdur.

Səhmdar cəmiyyətin 2019-cu ildə alqı-satqı ilə bağlı məlumatları ictimailəşdirməməsi cəmiyyətin fəaliyyətinin şəffaflığı ilə bağlı şübhələr yarada bilər.

Onu da qeyd etməliyəm ki, Prezidentin 2016-cı il 11 aprel tarixli 859 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş qaydaya əsasən dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri) tərəfindən ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınması aşağıda göstərilən düstura uyğun olaraq, avans ödənişi nəzərə alınmaqla tədarük və təchizat agentinə ödənilməsinə təmin edir:

$$\text{ÖM} = \text{ƏD} + \text{TƏ} - \text{AV}$$

ÖM – ödənilən məbləğ,

ƏD – təhvil alınmış ərzaq məhsullarının dəyəri,

TƏ – ticarət əlavəsinin məbləği,

AV – avans məbləğinin xüsusi çəkisi.

Hesabatda cəmiyyətin ixrac fəaliyyəti üzrə görülən işlər barədə məlumatlar da yer alıb. Sənəddə qeyd edilir ki, keçən il Nigeriyaya giləs, nar ixracı, Dubaya armud, giləs və yumurta ixracı həyata keçirilmişdir. Pakistan və Cənubi Koreyaya isə nümunə olaraq mürəbbə, noxud, düyü, cem, meyvə quruları göndərilmişdir. Ukrayna bazarına ASC tərəfindən üzüm, pomidor və sarımsaq ixracı həyata keçirilmişdir. Respublikada istehsal olunan mal ətinin Qətər dövlətinə ixrac edilməsi üçün fermerlərlə görüşlər keçirilib. Bundan əlavə yerli fermerlərə dəstək olaraq Hacıqabul rayonunda istehsal olunan toyuq məhsulunun BƏƏ-nə ixracı həyata keçirilib. Fermerlərə Ərəb ölkələrinin yeni bazarlarına ixrac üçün məhsulun hazırlanması, qablaşdırılması, gömrük sənədləşdirilməsi və göndərilməsi ilə bağlı təlimlər keçirilib.

Hesabatda qeyd edilir ki, ümumilikdə 2019-cu ildə 218,2 ton məhsul ixrac olunmuşdur. Bunlardan meyvə və giləmeyvə məhsulları 123,2 ton, yumurta məhsulu isə 95 ton təşkil edib. Çox təəssüflər olsun ki, dövlət vəsaitləri hesabına alınan və ixrac edilən məhsulların da alqı-satqı qiymətləri ilə bağlı hesabatda hər hansı məlumat yoxdur.

Təqdim olunan hesabatda Cəmiyyətin regionlarda 11 regional bölmə, regional bölmələrin yerləşdikləri rayon mərkəzlərində 11 regional anbar və 35 rayonda dayaq məntəqələri yaradıldığı, regional bölmələr üçün inzibati bina və 15 355,34 m² anbarlar icarəyə götürüldüyü bildirilir. Bundan əlavə, Bakı şəhəri üzrə 1050 m² soyuducu olmaqla 5100 m² mərkəzi anbar funksiyasını daşıyan paylayıcı mərkəzi anbar yaradılmışdır. Regionlarda 10 regional bölmə anbarlarında ümumilikdə 1389,3 m³ soyuducu və dondurucu kameralar quraşdırılmışdır. Ərzaq məhsullarının anbarlara və oradan dayaq nöqtələrinə daşınıb çatdırılması məqsədlə 25 ədəd yük avtomobili alınmışdır.

ATT ASC hesabatında 2019-cu il ərzində hər həftənin sonuncu və bayram günlərində Bakı şəhəri üzrə Yasamal, Binəqədi, Nərimanov, Suraxanı və Abşeron rayonlarında yarmarkalar təşkil edildiyi qeyd edilir. Həmçinin hesabatda o da qeyd edilir ki, “yarmarkaların keçirilməsində əsas məqsəd bazara intervensiya etməklə süni qiymət artımının qarşısının alınması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların bazara çıxışının asanlaşdırılması, əhalini keyfiyyətli və bazar qiymətləri ilə müqayisədə aşağı qiymətə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək olmuşdur”. Səhmdar Cəmiyyətin

təqdim etdiyi hesabatda qeyd edilir ki, yarmarkalarda bir sıra məhsul qiymətləri digər bazarlarla müqayisədə 20-30% aşağı olmuşdur. Əslində isə Bakı şəhərində 15 ildən çoxdur ki, kənd təsərrüfatı məhsulları satışı yarmarkaları təşkil edilsə də, yarmarkalarda mövcud olan satış qiymətləri bazarlarda satılan məhsulun qiymətlərinə zərər qədər də təsir etməmişdir. Yarmarkalarda məhsulu ucuz satmırlar, bir qayda olaraq məhsulun ucuzunu satırlar. Yəni müştərilərə keyfiyyəti aşağı olan kənd təsərrüfatı məhsulları təklif olunur. Ümumilikdə Bakıda yarmarkalarda il ərzində cəmi 2000 ton məhsul satılmışdır ki, bu da il ərzində şəhərdə satılan 4,5 milyon ton məhsulun heç yarım faizi qədər də deyil. İl ərzində Bakı şəhərində cəmi 2 min ton məhsul satışını təşkil edən Cəhimdar Cəmiyyətin “bazara intervensiya etməklə süni qiymət artımının qarşısının alınması”-nı iddia etməsi qeyri-ciddidir.

Hesabatda həmçinin ATT ASC Bakı şəhərində artıq 20 ildən çoxdur ki, təşkil olunan bal yarmarkasında iştirakçılığını da gördüyü işi kimi təqdim etmişdir. Belə ki, hesabatda qeyd edilir: ATT ASC tərəfindən Bakı şəhərində təşkil olunan 20-ci bal yarmarkasında 317 arıçı iştirak etmiş və həmin yarmarkada 110 tona yaxın bal və arıçılıq məhsulları satılmışdır”.

Səhmdar Cəmiyyət Qurban Bayramında ilk dəfə olaraq Bakı şəhərində 20 nöqtədə, Şamaxı şəhərində 1 nöqtədə yarmarka təşkil etdiyini, onlayn sifarişlər də daxil olmaqla, ümumilikdə 6345 baş qurbanlıq qoyun satışı həyata keçirildiyini qeyd etsə də heyvanların alış-satış qiymətləri haqda hər hansı məlumat verməmişdir.

ATT ASC hesabatında il ərzində müxtəlif regionlarda keçirilən 10-dan artıq festivalda iştirakçı və təşkilatçı qismində iştirak etdiyini qeyd etmişdir. Adları sadalanan Gədəbəydə “Yaylaq Festivalı”, Qubada “Regional Mətbəx Festivalı” və “Alma festivalı”, Şamaxıda “Üzüm və şərab festivalı”, Zaqatalada “Fındıq, şabalıd və qoz festivalı”, Balakəndə “Xurma festivalı”, Göyçayda “Nar festivalı”, Lənkəranda təşkil edilən “Çay, çəltik və sitrus festivalı” yerli icra orqanları tərəfindən təşkil edilmişdir. “Aqrar tədarük və təchizat” ASC isə həmin festivallarda iştirak etmişdir. Bu kimi tədbirlərdə iştirak etmək üçün cəmiyyət nə qədər maliyyə vəsaiti xərclədiyini hesabatında ictimaiyyətə açıqlamır.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi ATT ASC-nin Nizamnaməsinin 9 -cu bəndində qeyd edilir ki;

9.1. “Cəmiyyət “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada mühasibat uçotunu aparır, maliyyə hesabatlarını tərtib və təqdim edir, illik maliyyə hesabatını və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını dərc edir. 9.2. Cəmiyyət “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq statistik uçot aparır, statistik hesabatları tərtib və təqdim edir”. Nizamnamənin 9-cu bəndinin bu kimi tələblərinə baxmayaraq, 2016-cı ildən yaranmış Cəmiyyət hələ də fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə və statistik hesabatlarını ictimaiyyətə təqdim etməyib.

Cəmiyyətin hesabatında o da qeyd edilmişdir ki, “ölkədə ərzaq məhsullarının tədarük-təchizat sisteminin təkmilləşdirilməsi mövzusunda təlim proqramında iştirak məqsədilə Koreya Respublikasına səfər edilmiş və Koreya modelinin tətbiqi

imkanları araşdırılaraq tədarük-təchizat sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət planının hazırlanması üzrə işlərə başlanılmışdır. Ötən müddət ərzində ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac arealının genişləndirilməsi, yeni bazarların araşdırılması, yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının tanıtımı, kənd təsərrüfatı sahəsində xarici təcrübənin öyrənilməsi məqsədilə İsveçrə Konfederasiyası, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Çin Xalq Respublikası, Rusiya Federasiyası, Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniya Federativ Respublikası, Fransa, Macarıstan, Gürcüstan, Özbəkistan, Tacikistan, Türkiyə və Estoniya Respublikalarına işgüzar səfərlər edilmiş, görüşlər keçirilmişdir. Çexiya, Şimali Kipr, Fransa, İtaliya, Tacikistan, Koreya, İsveçrə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri də daxil olmaqla bir sıra ölkələri təmsil edən nümayəndə heyətləri ilə görüşlər keçirilmiş, əməkdaşlıq istiqamətləri üzrə danışıqlar aparılmışdır”.

Qeyd edilməlidir ki, Səhmdar Cəmiyyətin nizamnaməsində “kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac arealının genişləndirilməsi, yeni bazarların araşdırılması, yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının tanıtımı, kənd təsərrüfatı sahəsində xarici təcrübənin öyrənilməsi məqsədilə” bir qrup Cəmiyyət işçilərinin xarici ölkələrə səfərləri nəzərdə tutulmayıb. Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir: “Cəmiyyətin əsas məqsədi ərzaq məhsullarının istehsalçılarından və satıcılarından belə məhsulları almaq və tədarük edərək satılan təşkilatlara təqdim etməkdir”. Həmçinin Səhmdar Cəmiyyətin yaradılmasında əsas məqsəd dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təmin etmək olub.

ATT ASC-NİN SƏMƏRƏLİLİYİ. ƏSAS TAPINTILAR

ATT ASC öz missiyasını aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: *“Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zənciri üzrə artırılmasına nail olaraq, kənd təsərrüfatı sektorunun təşviqi və dəstəklənməsi yolu ilə ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafında özünəməxsus rol oynamaq; dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təmin edərək, regionlarda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhəlinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına zəmin yaratmaq; dövlət sifarişi ilə ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsini təmin etmək”*¹⁹⁴.

ATT ASC öz strategiyasını və fəaliyyətlərini 10 əsas prinsip əsasında həyata keçirməyi qarşıya məqsəd qoyur. Bunlar: 1. Etibarlılıq 2. Səmərəlilik. 3. Dayanıqlı inkişaf. 4. Düzgünlük. 5. Şəffaflıq (Şəffaflıq etibar yaradır və şirkət üçün məsuliyyət götürməyə hazır olanların iştirakını təşviq edir). 6. Keyfiyyət. 7. Məsuliyyət. 8. Operativlik. 9. İnnovativlik. 10. Ətraf mühitə hörmət¹⁹⁵.

İlk baxışdan sivil ölkələrdə dövlət satınalmalarında mövcud olan əsas prinsipləri ATT ASC fəaliyyətinin əsas prinsipləri kimi qəbul etmişdir. Lakin apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, cəmiyyənin fəaliyyəti heç də şəffaf deyil. Dövlətə məxsus Səhmdar Cəmiyyət saytında yarandığı vaxtdan bu günə kimi fəaliyyəti, apardığı alqı-

¹⁹⁴ <http://att.gov.az/updates/media/6wedgFfc>

¹⁹⁵ <http://att.gov.az/updates/media/6wedgFfc>

satqı barədə hər hansı məlumat yaymayıb. Fəaliyyəti şəffaf olmayan Cəmiyyətin hansı prinsiplərlə işləməsinə müəyyən etmək mümkün deyil.

Yeni il ərəfəsində “Zerkala” saytı “Кому нужны предновогодние ярмарки?” (Yeni il yarmarkaları kimə lazımdır?) başlığı altında məqalə dərc etmişdir¹⁹⁶. Məqalədə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin “Aqrar Ticarət və Təchizat” ASC-nin bəzi şəhərində təşkil etdiyi “Kənddən Şəhərə” satış yarmarkalarındakı qiymətlər Bakı bazarlarındakı qiymətlərlə müqayisə edilir. Məqalədə qeyd edilir ki, “Binəqədi bazarında bir kiloqram mal əti 9 manat 50 qəpikdən 10 manata, Nəsimi və Yasamal yarmarkalarında mal əti kiloqramı 9 ilə 11 manat arasında dəyişir. Binəqədi bazarında yumurtanın qiyməti 13 qəpik, yarmarkalarda isə yumurtanın qiyməti 13-25 qəpik arasında dəyişir. Binəqədi bazarında bir kiloqram toyuq əti 3 manat 90 qəpik, Nəsimi və Yasamal yarmarkalarında toyuq qiyməti 6 ilə 7 manat arasında dəyişir”. Məqalədə haqlı olaraq sual verilir: “Bazar və yarmarkalarda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri eynidirsə, niyə dövlət yarmarkaların təşkili üçün maliyyə və insan resursları ayırmalıdır?”.¹⁹⁷

ATT ASC-nin fəaliyyətindəki çatışmazlıqları özündə əks etdirən digər bir fakt da diqqəti cəlb edir. İmişli rayon Məzrəli kənd uşaq bağçasının müdiri Mariya Lauşova bu ilin avqust ayının 29-da “Azadlıq” radiosuna müsahibəsində demişdir ki, uşaqları norma çərçivəsində qidalandırmaqla bağlı problemlər var¹⁹⁸. Belə ki, dövlət ərzağı onlara İmişli bazarından bəzi satır: “Bazar qiyməti ilə baxmaq lazımdır. İmişli bazarında beş manata olan soğanı mən dövlətdən alıram 35 manata. Uşaq alma görmür. Yazmağa qorxuram ki, yenə meyvə göndərəcəklər və mən də atacağam çölə. Bürüşmüş alma verəcəklər”. Mariya Lauşova deyir ki, vəsait bağçalara birbaşa verilsə yaxşı olar ki, onlar da bazarlardan təzə meyvə-tərəvəz ala bilsinlər. Onun sözlərinə görə, indiki halda, Dövlət Aqrar Ticarət Şirkətinin göndərdiyi bəzi mallar xarab olur: “Bibəri göndərirlər 30 kq. Mən onu saxlaya bilmirəm bir ay. Bağçalarda böyük soyuducular yoxdur axı. İki aydır mənə un gətirib verirlər. 1-ci növ un yazırlar, amma çörək olur qapqara. Uşaq da yeməyi tökəndə, deyir ki, müəllim bu ətdir, deyirəm, yox bala, çörəkdir”.

“Azadlıq” radiosu bu məsələyə münasibət bildirmək üçün ATT ASC ilə əlaqə saxlayıb şikayətlərə onların da münasibətini öyrənmək istəyib. Lakin sualları eşidən işçi muxbiri müxtəlif ünvanlara yönəldib və daha sonra gün ərzində zənglərə cavab verməyib.

Mariya Lauşovanın çıxışını “Azadlıq” radiosunun yutub kanalı vasitəsi ilə on minlərlə adam izləyib¹⁹⁹, Feysbuk sosial şəbəkəsində onlarla şəbəkə fəalları bu məsələ ilə bağlı statuslar yazıb paylaşmış. Lakin nə hüquq mühafizə orqanları, nə Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti, nə ATT ASC, nə də ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi bu məsələyə

¹⁹⁶ <https://m.zerkalo.az/komu-nuzhny-prednovogodnie-yarmarki/>

¹⁹⁷ <https://m.zerkalo.az/komu-nuzhny-prednovogodnie-yarmarki/>

¹⁹⁸ <https://www.azadliq.org/a/u%C5%9Faq-ba%C4%9F%C3%A7alar%C4%B1nda-yem%C9%99k/30136452.html>

¹⁹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=42UjQAeTM-4&fbclid=IwAR1PSdU3kuFkaAW5LnJ9vupNuY96ZlftOd4xxH20kTmfZB6GXEkmcxP66A>

münasibət bildirməyib. Əksinə bağça müdirəsinə təzyiq, hədə-qorxu xarakterli məqalə yazdırılıb.

Beləliklə, həqiqəti danışın bağça müdirəsi Marina xanıma şiddətli töhmət veriblər və onu işdən çıxarmaqla hədələyiblər. Mariya xanıma yeni çıxışı da kağıza yazıb veriblər və video çəkiliş də ediblər.

Bəs ATT ASC-nin fəaliyyəti nə dərəcədə şəffafdır?

ATT ASC-nin saytında axtarış zamanı səhmdar cəmiyyətin əsas fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar rast gəlinmir. Belə ki, cəmiyyətin dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasını necə həyata keçirməsi ilə bağlı hər hansı məlumat əldə etmək mümkün deyil. Səhmdar cəmiyyətin saytında diqqəti çəkən daha çox bir başa cəmiyyətin əsas iş fəaliyyətinə aidiyyəti olmayan (kollektivin Fəxri Xiyabanda Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etməsi, Dövlət Bayrağı Günü münasibəti ilə bayram tədbirinin keçirilməsi və sair bu kimi) xəbərlər, məlumatlar yer tutub. Saytda daha çox məmurları reklam edən şəkillərə yer ayrılıb.

Xatırladım ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi səhmdar cəmiyyətin adı və rəhbəri dəyişməyən zamanlarda ictimaiyyətə nisbətən açıq olub.

ATT ASC-nin fəaliyyəti ilə bağlı İmişli rayon Məzrəli kənd uşaq bağçasının müdirəsi Mariya Lauşovanın dediklərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasını mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil etmək heç də həmişə səmərəli olmur. Həqiqətən də mövsümdə bir çox hallarda meyvə və tərəvəzlərin qiymətlərində ucuzlaşma baş verir. Belə olan halda dövlət satınalan təşkilatlar (uşaq bağçaları, xəstəxanalar, penitensiar sistem, hərbi hissələr və s.) üçün imkan yaranır ki, xərcləyəcəyi vəsaitə qənaət etsin. Və yaxud qənaət etdiyi vəsaitə daha çox yüksək kalorili məhsul alsın. Digər tərəfdən bağça müdirəsi etiraf edir ki, ona xarab olmuş, yararsız meyvə, bürüxmüş alma verirlər. O da çölə atır. Dövlət müəsisəsinin rəhbəri haqlı olaraq qeyd edir ki, ATT ASC-nin göndərdiyi 30 kiloqram (bir aylıq norma) bibəri bir ay müddətinə saxlaya bilmir, məhsul xarab olur. Səhmdar Cəmiyyətin uşaq bağçasına “1-ci növ” adı ilə verdiyi unun da keyfiyyətinin aşağı olduğunu bildirir. ATT ASC-nin fəaliyyəti sovet dövründəki tədarük məntəqələrini xatırladır. Həmin tədarük məntəqələri kəndlilərdən ucuz, keyfiyyətsiz, yararsız məhsulları alıb qapalı dövlət müəsisələrinə, ticarət və ictimai iaşə obyektlərinə dəyərindən 4-5 dəfə baha qiymətə sənədləşdirirdi. Dövlət müəsisəsinin rəhbəri qida üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərin birbaşa müəsisələrə, idarələrə verilməsini təklif edir. Hesab edirik ki, dövlət sifarişi ilə ərzaq məhsullarının satınalmalarını bölgələrdə özəl sektor həyata keçirsə, daha səmərəli olar.

Mətbuatdan əldə olunan məlumatlara görə, ATT ASC-nin Gəncə Regional İdarəsi “Gəncə şəhəri daxil olmaqla Samux, Göygöl, Daşkəsən və Kəlbəcər rayonlarına aid müxtəlif satınalan dövlət qurumlarını kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə təchiz edir. Region üzrə 92 uşaq bağçası, 20 səhiyyə, 2 güc strukturu müəsisəsi qida məhsulları ilə ayda 2 dəfə olmaqla təchiz edilir. Ümumilikdə 125 adda 250 ton

məhsulun təchizatı təşkil olunur”²⁰⁰. Əlbəttə, ayda 2 dəfə ərzaq məhsulları daşımaqla uşaq baxçalarını, xəstəxanaları təzə meyvə, giləmeyvə və tərəvəz məhsulları ilə davamlı təmin etmək mümkün deyil.

Mətbuatda gedən digər bir məlumarda qeyd edilir ki, “Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında ATT ASC iki satınalmanın nəticələrini açıqlayıb. Onların qalibi iki dövlət təşkilatının yüksək vəzifəli rəsmisi olub. Əkrəm Həsənzadə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin İnzibati idarəetmə departamentinin müdürüdür. O, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə soyuducu anbar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün araşdırma aparılması işlərini satın almaq üzrə keçirilmiş kotirovka sorğusunun qalibidir. Əkrəm Həsənzadə bu işə görə 21000 manat (\$12,352) alıb. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin departamentlərindən birinin rəhbəri olan Zaur Qardaşov ATT ASC-dən 45.450 manatlıq (26.735 dollar) müqavilə alıb. O, ixracda ənənəvi olmayan və son dövrlər ixracına başlanılan məhsullar, eləcə də digər ixrac potensialı hesab edilən məhsullar üzrə ixrac imkanlarının dəyərləndirilməsi üzrə hesabat verəcək”²⁰¹. Baxmayaraq ki, ATT ASC-nin vəzifəsi qida məhsullarının dövlət sifarişi ilə mərkəzləşdirilmiş şəkildə satın alınması və dövlət təşkilatlarının təmin edilməsindən ibarətdir”.

Beləliklə, “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” MMC-nin və ATT ASC-nin fəaliyyətlərində şəffaflıq, operativlik yoxdur.

TƏDQIQ EDİLƏN SAHƏDƏ BƏRABƏR İMKANLARIN TƏMİN EDİLMƏSİ

Təcrübə göstərir ki, böyük maliyyə resursuna malik olmayan dövlətə məxsus cəmiyyət ölkədə “kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və (və ya) emalını stimullaşdırmaq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların inkişafını təmin etmək, ərzaq məhsullarının keyfiyyətini daha da artırmaq, dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təmin etmək, regionlarda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına zəmin yaratmaq”²⁰² gücünə malik deyil. Respublikada kənd təsərrüfatı bazarında 10 minlərlə özəl tədarükçülər fəaliyyət göstərir. ATT ASC-nin 3 illik təcrübəsi göstərdi ki, ölkədə dövlət sifarişi ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satın alınmasının mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkilini səmərəli şəkildə həyata keçirmək mümkün deyil. Bu sahənin səmərəli fəaliyyəti sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılmasından və inkişafından keçir.

Hesab edirik ki, ölkədə istehsal olunan ərzaq məhsullarının dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınmasını mərkəzləşdirilmiş qaydada bir dövlət şirkəti tərəfindən deyil, açıq tender üsulu ilə həyata keçirilərsə, dövlət öz üzərinə düşən

²⁰⁰ <https://azvision.az/news/196721/dovlet-qurumlarinin-qida-techizati-nece-heyata-kecirilir-fotolar+video-.html>

²⁰¹ http://www.turan.az/ext/news/2019/12/subsc/economics%20news/ru/85706.htm?fbclid=IwAR1YVqtNTDEXPplk_x4lyw7_wB7mCKjel53LDcVufMiEiV8Zt5lq6DkBTtEA

²⁰² <https://president.az/articles/19227>

funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı, birbaşa kiçik və orta fermerlərin, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların, bölgələrdə fəaliyyət göstərən özəl iaşə müəssisələrinin müsabiqələrə çıxış imkanını yaradar, onlar üçün kvota müəyyən edir və bununla həm də digər bir funksiyanı da yerinə yetirər- bu sahədə sağlam rəqabətli mühit yaratmış olar.

Beləliklə, dövlət vəsaitləri hesabına dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən ərzaq məhsullarının satın almalarının həyata keçirilməsində özəl sektorun iştirakı üçün bərabər rəqabət mühitinin yaradılması, büdcə vəsaitindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi məqsədilə dövlət satınalmalarının bir yox, bir neçə podratçı şirkətlər tərəfindən müsabiqə və aşkarlıq əsasında həyata keçirilməsi bu sahədə dövlət vəsaitlərin səmərəli xərclənməsinə və minimum xərclərlə tələb olunan keyfiyyətdə malların satın alınmasını təmin etmək mümkün olar.

SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

- Ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınmasının həyata keçirilməsində çoxlu sayda dövlət institutları; regionlarda fəaliyyət göstərən dövlət aqrar inkişaf mərkəzləri, “Aqrar Tədarük və Təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi iştirak edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, böyük ölkələrdə ərzaq məhsullarının satın alınmasını əsasən İqtisadiyyat və Maliyyə nazirlikləri həyata keçirir. İşin bu formada təşkili Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə və nazirliyin tabeliyində olan dövlət aqrar inkişaf mərkəzlərinə daha çox diqqəti kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və həmin sahədə mövcud olan problemlərin həllinə deyil, digər sahəyə yönəlmiş olur. Ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət vəsaitləri hesabına satın alınmasının təşkilini İqtisadiyyat və Maliyyə nazirliklərinin həyata keçirməsi daha məqsədə uyğun hesab edirik
- “Dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri) tərəfindən ərzaq məhsullarının mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına satın alınması Qaydası”nda dəyişiklik edilməsi məsləhətdir. Hökumət şərait yaratmalıdır ki, regionlarda kiçik dövlət müəssisə və təşkilatlar dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına ərzaq məhsullarını birbaşa istehsalçılardan əldə edə bilsinlər. Və yaxud dövlət müəssisə və təşkilatlar tender yolu ilə kiçik və orta kəndli təsərrüfatlarını bu müsabiqələrə cəlb etsin. Belə olan halda, xeyli sayda fermerlər, kəndlilər üçün yeni bazar imkanı və bu sahədə rəqabət mühiti yaranar, dövlət satınalmalarına yönələn büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunar.

Ölkədə uzun illərdir ki, eyni tendensiya davam edir. Bəzi illərdə müəyyən adda məhsul istehsalında azalma olur, təbii olaraq bu da bazarlarda qıtlıq yaradır. Nəticədə həmin məhsulun qiymətində ciddi artım baş verir. Sonrakı ildə fermerlərin əksəriyyəti həmin adda məhsulun istehsalını artırmaq üçün sahələri genişləndirir, məhsuldarlığı artırır. Bu da növbəti ildə bazarlarda təklifin artmasına, qiymətlərin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə, fermerin zərərə məruz qalmasına və məhsulun təsərrüfatlarda açıq sahələrdə qalaraq çürüyüb xarab olmasına səbəb olur. 2018-ci ildə

Gəncə-Qazax bölgəsində istehsal olunan faraş kartofu, üzümü, Ağdam rayonunda soğanı, Zaqatalada, Balakəndə xurmanı fermerlər bazarlara çıxara bilmədilər. Ölkədə fəaliyyət göstərən “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” ASC və “Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti” MMC həmin məhsullarının realizə edilməsində fermerlərə, kəndlilərə yardımçı olmadı. Nəticədə on minlərlə ton məhsul sahələrdə çürüyüb xarab oldu.

Son zamanlar tez-tez təkrarlanan qiymət dəyişkənliyi obyektiv və subyektiv səbəblərdən ciddi zərərə məruz qalan kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların və istehlakçıların müdafiəsi üçün hökumətin bəzi ölkələrdə olduğu kimi tədbirlər görməsi məsləhətdir. Bir çox ölkələrdə istehsalçıların marağını müdafiə etmək və qiymət dəyişkənliyini tənzimləmək üçün ciddi qiymət dəyişikliyinə məruz qalan məhsulların dövlət tərəfindən satın alınması həyata keçirilir. Misal üçün Hindistanda buğda, düyü, Ekvadorda düyü, qarğıdalı, Nikaraguada taxıl məhsullarının dövlət tərəfindən satın alınması, saxlanması və sonradan satılması həyata keçirilir. Beləliklə, hökumətlər bu kimi tədbirlərlə həm istehsalçıları dəstəkləyir, həm də az təminatlı istehlakçıları əsas ərzaq məhsulları ilə ucuz qiymətlərlə təmin edirlər.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, ölkədə daha çox kəskin qiymət dəyişkənliyinə məruz qalan və mösümdə tələbatdan az və çox istehsal olunan əsasən meyvə-tərəvəz məhsullarıdır.

- Daxili bazarda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində tez-tez baş verən kəskin dəyişikliyin aradan qaldırılması, fermerlərin, kəndlilərin mövsümdə tələbatdan artıq istehsal etdikləri meyvə-tərəvəz məhsulun satın alınaraq saxlanması və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini daha güvənli edilməsi üçün ümumi tələbatın 20 faizi qədər Azərbaycanda ehtiyat fondun yaranması məqsədi ilə istehsalçılardan kənd təsərrüfatı məhsullarının satın alınmasını ATT ASC-nə həvalə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Satın alınan meyvə-tərəvəz məhsulları bir müddət ölkədə mövcud olan soyuducu kameralarda və anbarlarda saxlanılır, daxili və xarici bazarlarda tələbat yaranan halda isə satışa çıxarılaraq realizə edilə bilər. Belə olan halda, bazarlarda meyvə-tərəvəz məhsullarının qiymətlərini dar diapazonda saxlamaq mümkün olacaq. Bu həm istehsalçılar, həm də istehlakçılar üçün əlverişli olar.